Галина Панчук, Богдана Близнюк, Ольга Приведа

5 клас

Українська мова

Видавництво «Підручники і посібники»

РОЗДІЛИ НАУКИ ПРО МОВУ

Фонетика	звуки мови
Графіка	знаки письма
Орфоепія	правила вимови
Орфографія	система правил написання слів
Лексикологія	словниковий склад мови
Фразеологія	стійкі сполучення слів
Лексикографія	укладання словників
Будова слова	частини слова
Словотвір	способи творення слів
Граматика	морфологія та синтаксис
Морфологія	частини мови
Синтаксис	словосполучення та речення
Пунктуація	уживання розділових знаків
Стилістика	стилі мови

ДЕЯКІ АРХАЇЗМИ ТА ЇХ СУЧАСНІ ВІДПОВІДНИКИ

Шия

Щоки

Вулик

Життя

	в				ч				
к	о	л	о	д	а				
	ї				д		ж		
		о	т	р	о	к	и		
		н					в		в
		и		л	а	н	і	т	и
		й					т		я

Той

Дитина

Воїни

Підлітки

ВИДАТНІ УКРАЇНСЬКІ МОВОЗНАВЦІ

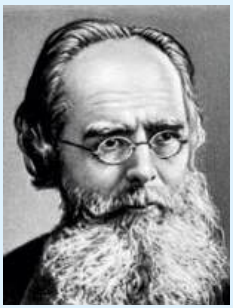

Олександр Потебня (1835–1891) — український мовознавець, філософ, етнограф, літературознавець, педагог. Він народився на хуторі Манів, що входив до складу Полтавської губернії (нині Сумська область). Ім'ям Олександра Потебні названо Інститут мовознавства Академії наук України.

Мовний апарат дитини закладається до народження... Перший крик новонародженого має національні ознаки... (*Олександр Потебня*).

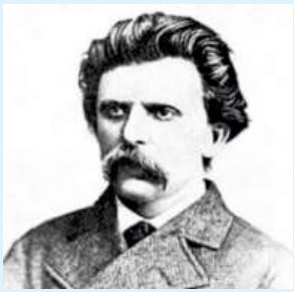

Павло Житецький (1837–1911) — український мовознавець, педагог, фольклорист, громадський діяч. Він народився в Кременчуці. Павла Житецького називають першим істориком української мови.

У травні 1861 р. разом із друзями-студентами, зокрема татом Максима Рильського, Тадеєм, Павло Житецький ніс труну Тараса Шевченка понад Дніпром з церкви Різдва до Ланцюгового мосту.

Кость Михальчук (1841–1914) — український мовознавець, етнограф, основоположник української діалектології. Він народився в с. Зозулинці Вінницької області. У 1871 р. разом з Павлом Чубинським (автором гімну України) уклав першу карту українських діалектів.

Троє імен становлять вершину українського мовознавства передреволюційних часів: Павло Житецький, Кость Михальчук і Олександр Потебня (*Юрій Шевельов*).

Галина Панчук, Богдана Близнюк, Ольга Приведа

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Видавництво «Підручники і посібники»
2022

УДК 811.161.2*кл5(075.3)
П16

Підручник створено за модельною навчальною програмою «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори Голуб Н. Б., Горошкіна О. М.)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(*наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2022 № 140*)

Умовні позначення

— пригадайте

— зверніть увагу

— завдання підвищеної складності

— творче завдання

— робота в парі

— робота в групі

Панчук Г.
П-16 Українська мова: підруч. для 5 кл. закл. загал. серед. освіти / Г. Панчук, Б. Близнюк, О. Приведа. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2022. — 304 с.

© Панчук Г., Близнюк Б., Приведа О., 2022

Дорогі п'ятикласниці й п'ятикласники!

Цього року ви продовжуватимете вивчати українську мову, зокрема її лексикологію, фразеологію, фонетику, графіку, орфографію, орфоепію, синтаксис і пунктуацію. Сподіваємося, що буде цікаво.

Ви знатимете, що *шульга* — це *лівша*, бо в давнину ліва рука мала назву *шуйця* (права — *десниця*). **Пам'ятатимете**, що *масло* (українською) — це харчовий продукт, який виробляють збиванням вершків або сметани, а *олія* — це рідка жирова речовина, яку добувають із деяких рослин. І тому **неправильно** «*рослинне масло*, *рослинна олія*», а **правильно** «масло, олія». **Зрозумієте**, що, перекладаючи, слід бути уважними, бо англ. *magazine* — це зовсім не *магазин*, а *журнал*. **Побачите**, що зміна звука змінить лексичне значення слова (*лан — лань*, *нирка — норка*). **Розрізнятимете** на слух **помилкове** *гра́блі*, *спина́*, *оди́надцять* і вимовлятимете **правильно** *гра́блі*, *спи́на*, *одина́дцять*. Інколи будете *збиті з пантелику*, бо *очам не повірите*, що *собаку з'їсти* означає *мати великий досвід у певній справі*. А ще **переконаєтеся**, що пунктуація — це важливо, бо емоційно різні стани передано в реченнях «*Допомогти, не можна відмовити*» і «*Допомогти не можна, відмовити*».

Завдання рубрики «*Як на ЗНО*» допоможуть вам випробувати здобуті знання. У рубриці «*Усіляка всячина*» дізнаєтеся багато нового про мову.

Сподіваємося, що з цим підручником вивчатимете українську мову легко й цікаво.

Авторки

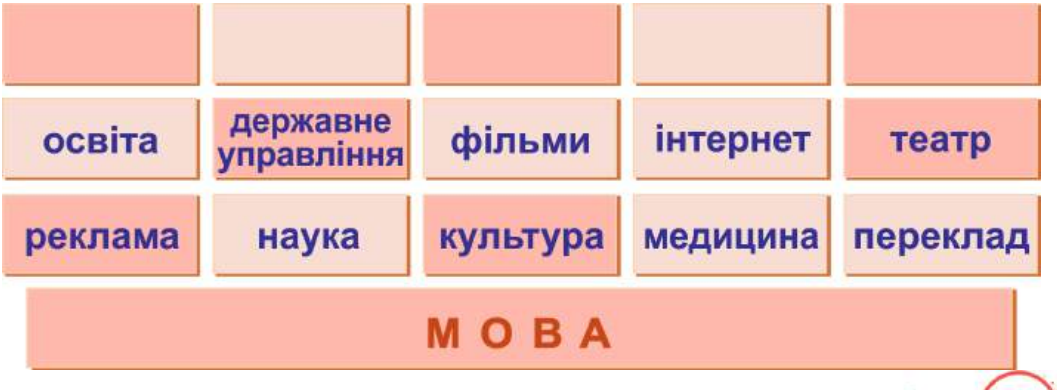

ВСТУП

§ 1. УКРАЇНСЬКА МОВА В ЖИТТІ УКРАЇНЦІВ

Державною мовою в Україні є українська мова.
Зі статті 10 Конституції України

Ключові поняття: функції мови, мова і мовлення, державна мова.

Мова як явище; мова як знакова система; функції мови; мова і мовлення

1. Прочитайте. Визначте головну думку тексту.

У світі існують різні системи знаків для передавання інформації. Серед них, наприклад, дорожні знаки, морська сигналізація прапорцями, азбука Морзе, знаки ввічливості, математичні, хімічні, топографічні та інші. Звукова мова одна зі знакових систем, однак вона відрізняється від решти, які є штучними. Звукова мова — дуже складна природна знакова система (*за Михайлом Кочерганом*).

Розрізняють знаки-ознаки, знаки-сигнали й знаки-символи.

2. Розгляньте ілюстрації різних типів знаків. Продовжте речення.

Це *знаки-ознаки*, бо дим означає, що …

Це *знаки-сигнали*, бо світлофор сигналізує про …

Це *знаки-символи*, бо герб — це символ …

Чи можна будь-яку іншу знакову систему передати мовою? Доведіть. Чи можна мову передати будь-якою іншою знаковою системою? Спробуйте. Зробіть висновок.

Крім звукової мови, наявні такі несловесні форми спілкування, як міміка і жести.

Чому несловесні форми спілкування (міміка, жести) є допоміжними щодо мови? Чи можуть вони бути основними в спілкуванні? За яких умов?

Перегляньте відео читання вірша жестовою мовою (https://pp-books.com/5klas-ukr-a09).

Українська абетка жестової мови

3. Прочитайте речення. Розгляньте ілюстрації.

Різні мови — це не різні позначення того самого предмета, а різні бачення його (*Вільгельм фон Гумбольдт*).

укр. пролісок

англ. snowdrop (*снігова крапля*)

укр. коник-стрибунець

рос. кузнечик (*кузнец — коваль*)

Як ви розумієте думку німецького мовознавця Вільгельма фон Гумбольдта? Спробуйте підтвердити чи спростувати її, навівши власні приклади.

На які ознаки проліска, коника-стрибунця звернули увагу різні народи, називаючи їх (*див. ілюстрації та підписи до них*)?

4. **Розгляньте перелік деяких функцій мови. Прокоментуйте одну з них, продовживши речення:** *За допомогою мови ми* **...**

Мова — це звуки, букви, слова, словосполучення, речення тощо. Мова «зберігається» в словниках, довідниках, граматиках. **Мовлення** — це використання мови (писемне мовлення, усне мовлення).

5. **Прочитайте і запишіть речення.**

Немає більшої розкоші, ніж розкіш людського спілкування (*Антуан де Сент-Екзюпері*).

Чи погоджуєтеся ви з думкою французького письменника?

Спілкування — це мова чи мовлення? Чому? Як у мовленні ми використовуємо мову?

Я читала книжка. Чи грамотно побудоване речення? Чому? Якої помилки припустилися? Виправте.

Мова не просто засіб спілкування: вона зберігає та творить культуру. Українська мова зберігає та творить українську культуру.

НЕПРАВИЛЬНО
Без надобності
В залежності

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Без потреби
Залежно

6. Прочитайте. Про які функції мови йдеться в тексті?

Мова — це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова — це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова — це ще й музика, мелодика, фарби, буття, сучасна, художня, інтелектуальна і мисленнєва діяльність народу (*Олесь Гончар*).

Спробуйте пояснити, чому мова не лише засіб спілкування.

7. Прочитайте два тексти. Розкажіть, як ви розумієте словосполучення *рідна мова* і *державна мова*.

Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камінь має.
Сидір Воробкевич

Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (*із Конституції України*).

Чи потрібна державна мова? Для чого?

У якому документі зафіксовано статус української мови як державної? Чи є українська мова державною ще в іншій країні?

Як мають ставитися до державної мови в будь-якій країні ті громадяни, для яких ця мова не є рідною? Наведіть аргументи на підтвердження власної позиції.

8. Прочитайте пари речень.

1. І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь (*Тарас Шевченко*). 2. Скільки мов ти знаєш, стільки разів ти людина (*Йоганн Вольфганг Гете*).

1. Мова — втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова (*Максим Рильський*). 2. Заговори, щоб я тебе побачив (*Сократ*).

Чим подібні вислови в парах речень? Аргументуйте свою думку.

9. Спишіть. Розкажіть, про що йдеться в кожному реченні.

1. Рідна мова на чужині ще милішою стає (*Павло Грабовський*). 2. Найбільше і найдорожче добро кожного народу — це його мова, та жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування (*Панас Мирний*). 3. Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову (*Ліна Костенко*). 4. Чужу мову можна вивчити за шість років, а свою треба вчити все життя (*Вольтер*).

- Що означає твердження: *Мова — схованка людського духу*?
- Що означає слово *почування*? Перевірте за тлумачним словником.

10. Прочитайте речення.
Поясніть значення слова *плекати*.

Як паросць виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде (*Максим Рильський*).

Виноградник
Jcstudio - Freepik.com

- Доберіть синоніми до слова *плекати*.
- Із додаткових джерел інформації дізнайтеся про догляд за виноградною лозою.
- Поміркуйте, чому Максим Рильський радив плекати мову, як виноградну лозу. Що для цього потрібно робити?

11. Прочитайте. Що ми можемо / чи зобов'язані зробити, щоб українська мова розвивалася? Цікава ВАША ДУМКА.

Буду я навчатись мови золотої…
У трави-веснянки, у гори крутої,
В потічка веселого, що постане річкою,
В пагінця зеленого, що зросте смерічкою (*Андрій Малишко*).

12. Напишіть есе на одну із запропонованих тем: «Які слова живуть у мені», «Яким був би світ без мови», «Що означає *дорожити мовою*».

§ 2. ІНФОРМАЦІЯ. ВИДИ ІНФОРМАЦІЇ

Ключові поняття: інформація, інформатика, види інформації.

Достовірну інформацію про слова отримуємо зі словників. Словникові статті переважно розміщують за абеткою.

13. Виберіть правильний варіант відповіді.

- Про правопис слів ми дізнаємося з
  А тлумачного словника
  Б орфографічного словника
  В фразеологічного словника

Граблі́, -блі́в і -бе́ль.

- Про лексичне значення слів ми дізнаємося з
  А тлумачного словника
  Б орфографічного словника
  В фразеологічного словника

- Про фразеологічні сполучення (фразеологізми) дізнаємося з
  А тлумачного словника
  Б орфографічного словника
  В фразеологічного словника

Наступати на ті самі граблі́ — повторювати кілька разів ту саму по́милку.

Інформатика — це заснована на використанні комп'ютерної техніки наука, що вивчає структуру й загальні властивості інформації. **Інформація** — це різноманітні відомості, повідомлення, звістки, знання.

14. Прочитайте текст.

Інформація не матеріальна, але її передають за допомогою матеріальних носіїв — знаків і сигналів. Вони несуть інформацію тільки для адресата*, здатного розпізнавати їх. Під час передавання інформації від джерела інформація в джерелі не зникає (не зменшується) (*Ігор Следзінський, Ярослав Василенко*).

- Якщо ви ділитеся інформацією, то вона: а) залишається у вас; б) не залишається у вас?
- А чого у вас може не залишитися, якщо ним поділитеся?

*Адресат — отримувач повідомлення.
Адресант — відправник.

Види інформації

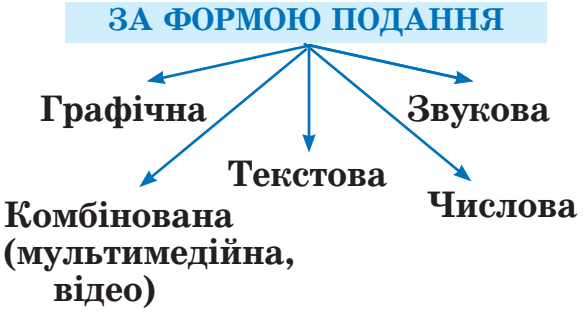

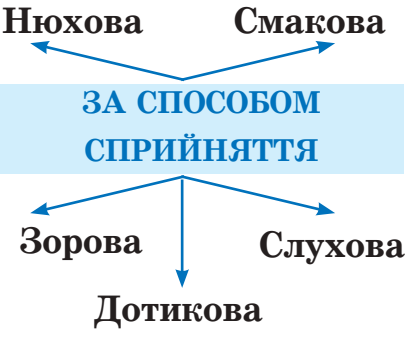

15. **Прочитайте вірш.**

Ліна Костенко

bit.ly/3AzpiMt

ЗДИВОВАНІ КВІТИ

Сю ніч зорі чомусь колючі,
як налякані їжачки.
Сю ніч сойка кричала в кручі,
сю ніч ворон сказав: «Апчхи!»
Сю ніч квітка питала квітку:
— Що ж це робиться, поясни?
Тільки вчора було ще влітку,
а сьогодні вже восени!

Ліна Костенко

Назвіть слова, ужиті в переносному значенні.

Визначте вид інформації у вірші за: а) способом сприймання; б) формою подання. Поясніть свій вибір.

ПРИКЛАД.

Тривалість життя деяких дерев

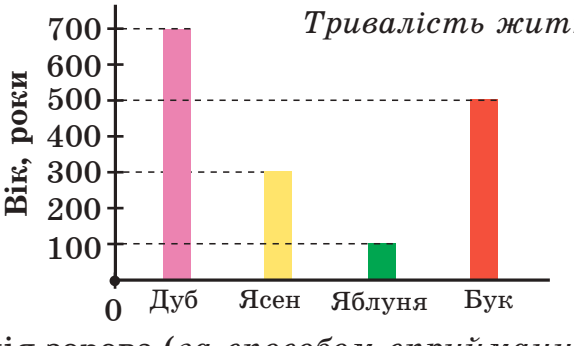

Інформація зорова (*за способом сприймання*), графічна (*за формою подання*).

16. Прочитайте текст.

Життєвий досвід людей вчить, що інформація може перетворитися на шум (*надлишкова інформація*), і навпаки, шум може перетворюватися на інформацію. Наприклад, якщо людина дивиться телевізійну рекламу про товари для ремонту квартир, але ремонтувати квартиру поки що не планує, то повідомлення на екрані не привертає її уваги. Воно є шумом. Але коли людина вирішила ремонтувати квартиру, то вона знайде в цьому повідомленні потрібну для себе інформацію. Шум перетворився на корисну інформацію. Після ремонту квартири те саме повідомлення знову не приверне її уваги й перетвориться в шум (*за кн. «Інформатика та інформаційні процеси»*).

Наведіть приклад будь-якої інформації, яку зараз ви сприймаєте як шум (*надлишкову*, *зайву*). У якій ситуації та сама інформація стане вам корисною?

17. Ситуація. Ви забули, яке домашнє завдання з математики. Коли запитали про це подругу / друга, то почули у відповідь ще про домашнє завдання з української літератури.

Що у відповіді подруги / друга для вас буде шумом? Чому? Що має сказати подруга / друг, щоб її відповідь стала інформацією?

18. Ситуація. Потрібно виписати з тлумачного словника лексичне значення слова «*люпин*». На цій сторінці є ще інші словникові статті. Чим у цій ситуації будуть інші словникові статті щодо відомостей про *люпин*: інформацією чи шумом? Чому? За яких умов словникова стаття про *люпин* стане для вас шумом?

19. Спишіть речення.

Хто **володіє** інформацією, той володіє **світом** (*Натан Ротшильд*).

Чи погоджуєтеся з думкою відомого банкіра? Чому?

До яких частин мови належать виділені слова?

20. Прочитайте текст. Розкажіть про відому й нову для себе інформацію.

Числівник — то не іменник, за яким одразу щось бачимо, наприклад, сову чи школу. То також не прикметник, який допомагає виразніше уявити собі те, про що йдеться. Числівник, скільки разів не повторюймо його, залишиться числівником: один, два, три... Він — то мізкування, то мовчанка. Учні Піфагора не порушували мовчанки протягом п'яти років, і лише потім, ознайомившись із його творами, збагачені мовчанкою, випробувані нею, могли бачити свого вчителя і вести з ним бесіду. Скажімо, про те, що одиниця — це початок усього, що їй належить щось невизначене — двійка; що від них походять числа. Числівник — то також пальці, що їх, підраховуючи щось, загинаємо один за одним, то камінчики, а також калькулятор — їхній далекий нащадок. Числівник — то палички, каштани, яблука... Чим тільки не послуговувалася лічба, аби увиразнити, зробити чимось матеріальним ті абстракції — один, два, три? Що тільки не рахувала людина?.. (За *Андрієм Содоморою*)

- Назвіть числівники.
- Поясніть речення: «Числівник — то палички, каштани, яблука...»
- Чому не варто писати: «Числівник — то радість, цирість ...»?

ЦЕ ЦІКАВО! *У давнину існувала система великого числа:* **тьма** — *десятки тисяч,* **легіони** — *сотні тисяч,* **леодори** — *мільйони,* **во́рони** — *десятки мільйонів.*

§ 3. ДОБІР І ПОШУК ІНФОРМАЦІЇ

Ключові поняття: джерела інформації, поширення інформації.

Добір інформації

Добираючи інформацію, потрібно зважати на таке:

1. **Про що** інформація, яку **збираєте.**
2. **Для кого** інформація, яку **збираєте.**

3. **Як плануєте доносити інформацію,** яку збираєте.

4. **Де будете доносити інформацію,** яку збираєте.

Коли хочемо донести інформацію, то маємо думати про спосіб донесення. Наприклад, потрібно проінформувати про певні числові дані. Як це зробити? Можна просто прочитати текст, а можна його зобразити у вигляді діаграми. Який варіант кращий, на вашу думку? Чому?

21. **Прочитайте дані Головного управління статистики у Львівській області про найпопулярніші імена новонароджених 2021 року.**

Найпопулярніші імена хлопчиків:

1. Матвій (7,41 %). 2. Максим (6,42 %). 3. Данило (4,43 %). 4. Давид (4,17 %). 5. Артем (3,97 %). 6. Тимофій (3,31 %). 7. Владислав (3,24 %).

Найпопулярніші імена дівчаток:

1. Анна (6,39 %). 2. Софія (6,32 %). 3. Анастасія (4,86 %). 4. Вікторія (4,4 %). 5. Яна (4,24 %). 6. Марія (4,1 %). 7. Мілана (3,54 %).

Виберіть спосіб донесення цієї інформації до однокласників / однокласниць. Продемонструйте в класі результати своєї роботи. Поясніть вибір способу подання. Розкажіть, яка ця інформація за способом сприймання; за формою подання.

Інколи інформація спотворена, підроблена (фейкова). Щоб розпізнати таку інформацію: • *звертайте увагу на дату публікації (підроблена інформація, зазвичай, не має дати);* • *вивчайте різні (не менше трьох) погляди на одну проблему;* • *стежте за мовними помилками в тексті (такі помилки вказують на поспішну роботу).*

22. **Ви планували подати інформацію на діаграмі (круговій чи стовпчиковій), скориставшись кольоровим принтером. В останній момент виявилося, що є тільки чорно-білий принтер. Чи зможете показати різні сектори діаграми на такому принтері? Як? Розкажіть про це.**

Джерела інформації

До джерел інформації належать: • пам'ять; • бібліотеки; • архіви; • музеї; • картинні галереї; • відеотеки; • комп'ютерні сховища (бази і банки даних, інформаційно-пошукові системи, електронні енциклопедії, медіатеки) (*за кн. «Інформатика та інформаційні процеси*).

23. Знайдіть, доберіть і подайте інформацію про свою школу, її історію, розташування класів тощо. Можете запропонувати свою тему інформації (на вибір).

24. Ситуація. Потрібно розказати про іменник учням першого і п'ятого класів. Підготуйте про це коротку інформацію для учнів цих класів. Чи має відрізнятися інформація для учнів різних класів? Чому?

Поширення інформації

Нині інформація поширюється через: • інтернет; • пресу; • телебачення; • радіо; • публічні виступи; • плакати, гасла, борди; • листівки тощо.

25. Підготуйте (знайдіть і доберіть) інформацію про роботу шкільних гуртків для учнів початкових класів.

Як плануєте донести інформацію? Обговоріть у класі, як це найефективніше зробити.

Поширте інформацію серед учнів початкових класів про роботу хорового гуртка. Перед поширенням інформації перевірте її достовірність.

ЦЕ ЦІКАВО! *Визначення точних координат є критично важливим у надзвичайних ситуаціях для оперативного направлення допомоги на місце події. Так, технологія what3words поділила весь світ на квадрати площею 3х3 метри та присвоїла кожному квадрату унікальну комбінацію з трьох слів. Система не потребує підключення до інтернету. Можна скористатися онлайн-мапою what3words. com* (bit.ly/3Gf7Rm6).

26. Розгляньте інформацію про Лесю Українку з різних джерел.

1. Зі всіх нас шістьох дітей Леся найбільше була подібною до батька і вродою, і вдачею. Вони обоє були однаково лагідні та добрі безмежно… Була в батька й Лесі ще одна спільна, надзвичайно цінна риса: вони високо цінували людську гідність у всякої людини, хоч би в найменшої дитини (*зі спогадів Ольги Косач-Кривинюк, сестри́ Лесі Українки*).

2. Як дитиною, бувало,
Упаду собі на лихо,
То хоч в серце біль доходив,
Я собі вставала тихо.
«Що, болить?» — мене питали,
Але я не признавалась —
Я була малою горда, —
Щоб не плакать, я сміялась.

Леся Українка

3.

Леся Українка
bit.ly/3q9Fal2

4. https://pp-books.com/5klas-ukr-a10

Визначте кожну інформацію за: а) способом сприймання; б) за формою подання. Поясніть свій вибір.

ЦЕ ЦІКАВО! *Британська медсестра, організаторка і керівниця загону санітарок під час Кримської війни 1853–1856 років Флоренс Найтінгейл була першою в зоровому поданні статистики. Їй приписують розроблення форми кругової діаграми. За її допомогою Найтінгейл проілюструвала сезонні джерела смертності пацієнтів у військово-польовому шпиталі. На основі кількісного аналізу даних медсестра продемонструвала, що поганий дренаж, забруднена вода, перенаселеність і недостатня вентиляція спричиняли високу смертність.*

Флоренс Найтінгел використала **вміння правильно подати інформацію**, *щоб урятувати життя солдатів.*

Слова росли із ґрунту, мов жита.
Добірним зерном колосилась мова.
Вона як хліб. Вона мені свята.
І кров'ю предків тяжко пурпурова.

Ліна Костенко

Лексикологія

Ви знатимете:

- групи слів за значенням;
- групи слів за походженням;
- групи слів за вживанням.

Ви вмітимете:

- уживати слова відповідно до їхнього лексичного значення;
- розрізняти однозначні / багатозначні слова; синоніми, антоніми, омоніми, пароніми; неологізми, застарілі слова; запозичені слова.

§ 4. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА. ОДНОЗНАЧНІ Й БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА.

Ключові поняття: лексика, лексикологія, лексичне значення, граматичне значення, однозначні і багатозначні слова.

27. Прочитайте. Випишіть слова, що називають предметність, та їх ознаки.

Вересень започатковує осінь. На думку філологів, назва місяця безпосередньо пов'язана з буйним цвітінням вересу. Цей вічнозелений кущ квітує із серпня до кінця жовтня. Але найпишніше рожево-бузкове суцвіття вкриває соснові бори, торф'яники і піщані пагорби саме у вересні. Верес, як і липові гаї, є вельми* цінним медоносом (*за Василем Скуратівським*).

- Доберіть інші слова-ознаки до виписаних назв.
- Зверніть увагу на лексичне значення виділеного слова.

*Вельми — дуже.

28. Випишіть слова, що позначають різні назви *жовтня*.

Українська назва другого осіннього місяця не потребує будь-яких пояснень. Довколишні гаї зодягалися в найпривабливіший жовтогарячий колір. В Україні побутували й інші назви місяця: «грязень» (від грузьких доріг), «хмурень» (від надмірно похмурих днів), «зазимник» (від появи перших заморозків (*за Василем Скуратівським*).

- Яке ще значення слова *місяць* ви знаєте?

29. Спишіть. Підкресліть слова, ужиті в переносному значенні.

Якщо березень запрошує в гості весну, то листопад закриває ворота осені. Назва місяця не потребує особливого пояснення. Під цю пору з дерев опадає останнє листя, ліс стає незатишний, природа біологічно налаштовується на зимовий спочинок (*за Василем Скуратівським*).

- До слова *запрошує* доберіть близькі за значенням слова.

Прочитайте слова «*жовтень*» і «*october*». Про що «розповідає» назва місяця в українській та англійській (німецькій) мовах? Аргументуйте свою думку. Скористайтеся словником.

Лексичне значення слова

30. Прочитайте. Витлумачте лексичне значення виділених слів.

Веселий **вересень** у лісі
повісив ліхтарі,
і сонце **на** злотистім списі
гойдається вгорі.
Гаптує **вечір** жовтим шовком
блакитні килими,
а чорний **пень** зробився **вовком**,
повившись у дими (*Юрій Клен*).

Осінь
Photoangel - Freepik.com

- Продовжте речення: «У вірші йдеться про сонце, …».
- Поставте запитання до вірша, які б починалися словами: *що? який? де? які?* Знайдіть відповідь у вірші.

Лексика — це сукупність усіх слів, які вживають у мові.
Лексикологія — розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад (лексику) мови.
Лексичне значення слів можна знайти **в тлумачному словнику.**

ПРИКЛАД

ВЕСНЯНКА, и, ж.

1. Хорова народнообрядова пісня, у якій оспівується пробудження природи, кохання, надії на врожай і т. ін. *Заспіває… З дівчатами на вигоні — Гриця та веснянку* (*Шевч.*).
2. Народна назва пташок, що прилітають ранньою весною.

Словник української мови online: bit.ly/34qLdJw

31. Спишіть. За тлумачним словником поясніть лексичне значення виділеного слова.

Вересень **студений**, але ситий.

- Згадайте або знайдіть у різних джерелах інформації два прислів'я про пори року.

Розрізняють **лексичне** і **граматичне** значення слова.
Лексичне значення — це зміст слова.
Граматичне значення вказує на належність слова до певної частини мови і на його граматичні ознаки.

ПРИКЛАД
Я бачу **стіл.**

СТІЛ

Лексичне значення слова
Стіл — *вид меблів у вигляді горизонтально укріпленої на ніжках широкої дошки (іноді з шухлядами, тумбочками), на якій розміщують різні предмети.*

Граматичне значення слова
Стіл — *іменник, чоловічий рід, однина, знахідний відмінок.*

32. Прочитайте текст. Визначте його тему. З'ясуйте лексичне значення виділених слів.

А якось чує крізь сон: Ласочка **дзявулить**. Прокинувся, аж поплавка на одній вудочці немає, поринув. А лисеня на кручі вухами **пряде**, передніми лапами дрібушить-витанцьовує од нетерплячки (*Григір Тютюнник*).

- До якої частини мови належать виділені слова?
- Визначте граматичні значення виділених слів. Зробіть висновки.
- До слова «сон» доберіть і запишіть два прикметники.
- Ведіть словничок незнайомих слів.

33. Прочитайте текст. З'ясуйте лексичне і граматичне значення двох слів (на вибір).

У бабусі на селі, обіч дороги, що вела до річки, на просторій, порослій бур'яном місцині завжди паслася велика брудно-біла коза. Цілими днями вона завзято скубла траву, і якби той лужок був меншим, то давно б уже виїла на ньому всю зелень. Та, на щастя (певна річ, козине щастя), він був досить великий, і їжі їй вистачало (*Ярослав Стельмах*).

- Розкажіть за текстом:

Хто ... Що робить ...
Яка в неї / нього життєва ситуація ...

Не всі слова в мові **мають лексичне значення.**
Одні відповідають на питання (*хто? що? що робить? який? скільки? котрий? як? де?* і под.), **називають** предмети, явища суспільного життя і природи, дії, ознаки тощо. Це **самостійні (повнозначні) слова.** Вони **мають лексичне значення.**
Інші слова **не відповідають на питання, нічого не називають,** а тільки **слугують для зв'язку** між словами. Це **службові слова.** Вони не мають лексичного значення.

ПРИКЛАД. *У лісі.*
Ліс (*що?*, іменник, самостійне (повнозначне) слово — має лексичне значення).
У (прийменник, службове слово — не має лексичного значення).

34. Прочитайте вірш. Випишіть 2 слова, які мають лексичне значення, і 2 слова, які його не мають. Обґрунтуйте вибір.

Дощик, дощик, ти вже злива!
Плаче груша, плаче слива!
Ти періщить заходився,
соловейко застудився.
А тепер лежить під пледом,
п'є гарячий чай із медом (*Ліна Костенко*).

- Розкажіть, чим відрізняється: а) дощ від дощику; б) дощ від зливи. *Наприклад*: дощ (*який? що робить?*); злива (*яка? що робить?*).
- Поясніть лексичне значення «*лекн*». Якщо важко чи неможливо, переставте букви так, щоб можна було пояснити значення слова. Зробіть висновок про відмінність між словом і сполученням звуків.

ОСІНЬ	СЛОВО

СЬНІО	СПОЛУЧЕННЯ ЗВУКІВ

- Запишіть свій варіант слова і сполучення його звуків.

Однозначні і багатозначні слова

35. Прочитайте. Поясніть лексичне значення виділених слів.

Останнє жито на обніжках
Дожали **люди** і пішли.
І **поле**, мов дочитана сторінка,
Згорнуло золоті свої листи.
Згорнуло і лягло чекати
Нових пісень і слів нових.
О, земле, сповнена надій і втрати,
Благослови ж діждати їх (*Степан Бен*).

- Яке з цих слів має ще й інше значення? Поясніть.
- Чи є ще слова у вірші, які мають кілька лексичних значень? Назвіть їх. Обґрунтуйте свою думку.
- Знайдіть у словнику лексичне значення слова *обніжок*.
- Як змінився спосіб збирання зернових культур порівняно з описом у вірші?

Слова, що наявні в мові, можуть набувати чи не набувати нових лексичних значень.
Слова, які мають **одне лексичне значення**, — **однозначні**.
Слова, що мають **кілька лексичних значень**, — **багатозначні**.

ПРИКЛАД

СОПІЛКА

ГРЕБІНЬ

Визначте за тлумачним словником лексичні значення слів *моносемія* і *полісемія*. Поясніть, який стосунок ці слова мають до нашої теми.

У тлумачному словнику різні значення багатозначного слова подають в одній статті й нумерують.

ПРИКЛАД

МІМО́ЗА, -и, жін.

1. Рослина (дерево, кущ і т. ін.), деякі види якої мають властивість згортати листя, коли до неї торкаються. *Ніжні мімози і ті розгорнули листочки гарячі, мліють без мрії...* (*Леся Українка, I, 1951, 304*). 2. *Перен.* Про вразливу, недоторкану людину. 3. Вид акації з яскраво-жовтими квітками. *В цю мить з-за кущів сірої мімози в золотавих гронах квітів вистрибнув широкогрудий вовчук* (*Зінаїда Тулуб, Людолови, II, 1957, 353*).

Словник української мови online: bit.ly/3wUySt0.

Значення багатозначних слів у чомусь подібні між собою. Наприклад: *голка* для шиття, сосновa *голка*, *голки* в їжака — гострі й подібні за формою.

36. Спишіть речення. Підкресліть багатозначні слова.

КУЛИКОВЕ БОЛОТО

Олена Пчілка (*Ольга Косач (Драгоманова)*)

Як настала холодна осінь, **журавель** збирався в інший **край** та й каже куликові:

— Ось ну лишень, куличе, рушай і ти! Коли б ти знав, які хороші сторони є на світі! Там тепло і гарно, та всячина росте й плодиться.

— Дарма, — каже кулик, мені й тут добре! Нема в світі понад моє болото! І тобі закортить вернутися до нього (за *Оленою Пчілкою*).

Поясніть лексичне значення виділених слів у тексті. Які ще значення мають ці слова?

Кому ви симпатизуєте: куликові чи журавлеві? Обом? Чому?

37. Спишіть. Підкресліть однозначні слова.

Суниці, свіжий, кам'яний, говорити, дихати, оса, суфікс, моря.

З одним із багатозначних слів складіть і запишіть 2 речення, у яких слово матиме різні лексичні значення.

38. Поясніть, чому однаковим словом названо різні предмети, ознаки, дії.

Король (монарх), король (фігура в шахах); голова (людини), голова (зборів); гіркий (полин), гірка (правда); тихий (звук), тиха (людина); росте (дерево), росте (довіра).

Визначте за тлумачним словником лексичне значення слова *перст*. Поясніть походження слова *перстень*.

39. Прочитайте слова-терміни. Визначте серед них однозначні і багатозначні слова.

Фонетика, лексикологія, синтаксис, префікс, корінь, суфікс, закінчення, прикметник, ономастика.

За тлумачним словником з'ясуйте значення слова *ономастика*.

Терміни (слова або словосполучення, що означають спеціальне поняття певної галузі) переважно однозначні.

40. Розгляньте світлину. Доберіть найбільш влучні слова (словосполучення), за допомогою яких можна передати зображене. Запишіть.

Карпати

Cookie_Studio - Freepik.com. https://www.freepik.com/free-vector/breathtaking-view-of-lake-high-in-carpathianmountains_7783214.htm

Однозначні слова підкресліть однією лінією, а багатозначні — двома.

Визначте частини мови багатозначних слів, які ви вжили.

§ 5. БАГАТОЗНАЧНІСТЬ І ПРЯМЕ ТА ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛІВ

Ключові поняття: багатозначність, первинне (пряме), вторинне (переносне) значення.

41. Спишіть. Підкресліть слова в переносному значенні.

Сонце вже похиле й смутнувате.
Вже донизу сонечко росте.
Вже йому не треба нахилятись,
щоб у щічки цілувать дітей (*Ірина Жиленко*).

Чому вважаєте, що саме ці слова вжито в переносному значенні?

Багатозначні слова можуть уживатися **в прямому** (первинному) і **переносному** (вторинному) значеннях.
Пряме значення — це властиве слову **звичайне** (первинне, основне) **значення.** У такому значенні слова зрозумілі не лише в реченні, а й окремо взяті.
Переносне значення — це **образне** (вторинне) **значення** слова, пов'язане з прямим. В основі переносного значення лежить подібність до прямого за кольором, розміром, дією, функцією тощо.

ПРИКЛАД

Золотий перстень — перстень, зроблений із золота.	*Золота пора* — пора, яка дарує людині щастя.
↓	↓
ПРЯМЕ ЗНАЧЕННЯ	**ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ**

На основі чого виникло переносне значення слова *золотий*?

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Столова	Їдальня
Круглодобово	Цілодобово

Столова ложка — **правильно.**

У статтях тлумачного словника переносне значення подається з позначкою перен. (*див. зразок на с. 22*).

42. Спишіть словосполучення, у яких слова, що повторюються, ужиті в переносному значенні.

Теплий дощ, теплий погляд, теплий одяг, теплий борщ. Летить думка, летить стріла, летить погляд, летить час, летить бджола, летить сніг.

- Обґрунтуйте свій вибір.
- Для чого в мові є слова з переносним значенням?

Однією з особливостей мовлення є його образність. Вона налаштовує людину на емоційне сприймання навколишнього світу.

Переносне значення слів сприяє розвитку образності мовлення. Образне мовлення найповніше використовують у художньому стилі.

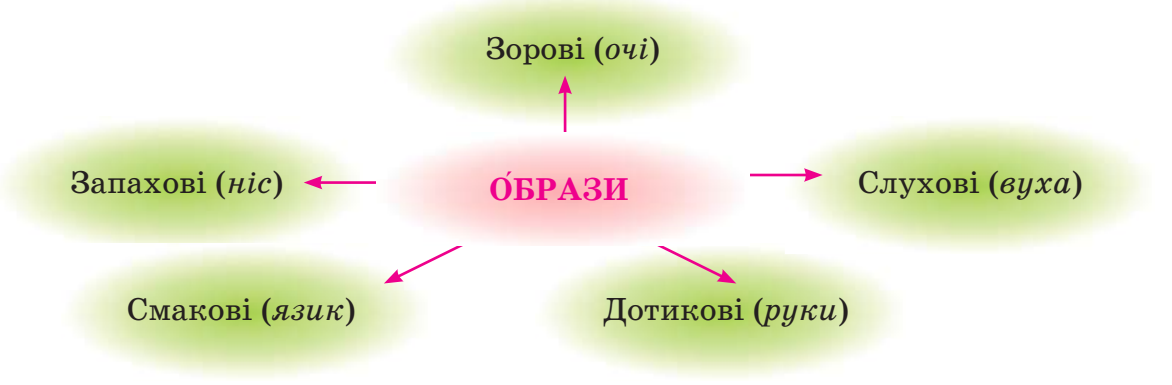

43. З поданого уривка випишіть слова з переносним значенням. Поясніть їх. Які образи викликають у вас ці слова?

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні зміняють темнії ночі (*Михайло Коцюбинський*).

- У якому мовленні, крім художнього, можна вживати слова в переносному значенні? Наведіть приклади.

44. Складіть речення, у яких слова *земля*, *гострий*, *іти* були б ужиті в прямому і переносному значеннях.

ПРИКЛАД. Високий: *високий будинок, високий голос*.

Доведіть, що переносне значення слова стає зрозумілим тільки в поєднанні з іншими словами.

45. Згадайте або випишіть із тлумачного словника: а) три слова, ужиті в прямому значенні; б) три ті самі слова, ужиті в переносному значенні.

46. Прочитайте вірш.

Фото Олександра Гриціва

Одшуміло літо... Одспівало жито.
Тільки вітер креше іскри по стерні
І, як тінь докори, наступа копитом
Сухоребра осінь на поля сумні.

Там, де грали роси у вишневих ранках,
Не сміються дзвінко ніжні васильки,
Не шелеснуть листям над самотнім ґанком
В тишині вечірній ясени стрункі...

Не озветься поле у задумі сонній...
У задумі сонній синьоока даль.
І прядеться тихо в мене під віконням*
Біле павутиння й золота печаль (*Дмитро Фальківський*).

Розкажіть, як ви розумієте сполуки слів *одшуміло літо*, *одспівало жито*, *грали роси*.

Як ви уявляєте *сухоребру осінь*, *сумні поля*, *вишневі ранки*?

Чи може осінь *бути не сухореброю*, поля *не сумними*, **ранки** *не вишневими*? Доберіть інші прикметники до виділеного іменника.

*ВІКО́ННЯ, рідко. Вікна. *По селах заблимали каганці, до перших огнів закували під віконню колядники* (*Степан Васильченко, I, 1959, 228*). *Словник української мови online: bit.ly/3t6Bq4V*

§ 6. ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ. СИНОНІМИ

Ключові поняття: синоніми, абсолютні, контекстуальні синоніми, синонімічний ряд.

47. Прочитайте. Назвіть слова, близькі за значенням.

Світ широкий і розлогий, скрізь ведуть шляхи й дороги (*Наталя Забіла*).

В українській мові є слова, які по-різному вимовляють і пишуть, але вони близькі за значенням (*друг*, *товариш*, *приятель*).

Поясніть відтінки в значеннях близьких за значенням слів (синонімів). За потреби зверніться до тлумачного словника.

48. Прочитайте. Випишіть синоніми. Якими частинами мови вони є?

З ТОБОЮ

Послухай, як струмок дзвенить,
Як гомонить ліщина.
З тобою всюди, кожну мить
Говорить Україна.
Послухай, як трава росте,
Напоєна дощами,
І як веде розмову степ
З тобою колосками (*Петро Осадчук*).

Синоніми — це слова, **різні за звучанням і написанням**, але **однакові чи близькі за значенням.**
Синоніми належать до однієї частини мови або, якщо це фразеологізми, співвідносні з тією самою частиною мови.

49. Прочитайте. Випишіть синоніми.

Широкий, широчінь, розлогий, ширина, безкраїй, поширення, просторий, привільний, обшир, обширний.

Прокоментуйте свій вибір.

Синоніми пов'язані з багатозначністю слів.

ПРИКЛАД	
ТИХИЙ ЗВУК	*Слабкий, приглушений, неголосний.*
ТИХИЙ СОН	*Мирний, легкий, безтурботний.*

50. Доберіть і запишіть синоніми до слів *гострий*, *свіжий* **у словосполученнях.**

Гострий ніж, гострий язик; свіжий помідор, свіжа газета.

Що ви брали до уваги, добираючи синоніми?

Крім усталених синонімів, які легко можна впізнати в тексті й поза текстом (пор. *говорити*, *базікати*), наявні слова, що є синонімами тільки в тексті. Тому їх і називають **контекстуальними** (пор. *високий* і *багатий* поза текстом не синоніми, а в сполученні зі словом *урожай* є синонімами, бо словосполучення *високий урожай* і *багатий урожай* близькі за значенням).

51. Прокоментуйте, чи є синонімами слова *глибокий*, *абсолютний*. **А в реченні** *У класі стояла глибока, абсолютна тиша*? **Зробіть висновок.**

52. Запишіть синоніми до слів.

Милий, думати, сантиметр, гарний, жаль, кольоровий, Суми, стіл.

Чи до всіх слів змогли дібрати синоніми?

Синоніми не можна дібрати здебільшого до назв конкретних предметів, термінів, власних назв.

Синоніми утворюють **синонімічні ряди**. Щоб правильно зараховувати синонім до відповідного синонімічного ряду, потрібно знайти основне (ключове, опорне, стрижневе) слово. Воно спільне для всіх значень ряду і має нейтральне забарвлення. Наприклад, синонімічний ряд до слова *бігти*: *мчати*, *летіти*, *чесати*.

53. Розгляньте синоніми. Укладіть їх синонімічний ряд (назвіть основне слово).

Вродливий, красивий, гарний, хороший, славний, гожий, красний, чудовий, чарівний, чудесний, пишний, прекрасний, казковий, елегантний, файний, лепський, мальовничий.

Поясніть, чому ви вибрали саме таке основне слово.

Чи може бути основним слово *вродливий*? Чому? А інші слова? Обґрунтуйте свою думку.

Випишіть синоніми, якими доцільно характеризувати: а) людину; б) одяг; в) картину.

54. Доберіть по 2 синоніми до кожного з поданих слів. Назвіть абсолютні синоніми. Поясніть свій вибір.

Сміливий, друг, майдан, лелека, водій.

Із двома синонімами одного ряду (на вибір) складіть і запишіть речення. Розкажіть, як емоційно змінилося речення від зміни синонімів.

Абсолютні синоніми — це синоніми, які не відрізняються відтінками. Наприклад: абетка, азбука, алфавіт.
Але *азбука МОРЗЕ, а не алфавіт* (*абетка*) *Морзе!*

Звідки беруться синоніми? Їх роль у мовленні

55. Розгляньте ряди синонімів. Поміркуйте, як вони утворилися. До кожного ряду з довідки оберіть спосіб поповнення синонімів. Запишіть.

1. Гарний, *миловидний*. 2. Картопля, *бульба*, *мандибурка*. 3. Говорити, *ректи*, *глаголити*. 4. Азбука, *алфавіт*. 5. Голодувати, *рісочки в роті не було*, *класти зуби на полицю*, *живіт присох до хребта*. 6. Брехати, *говорити неправду*.

ДОВІДКА. Застарілі слова. Фразеологізми. Пом'якшення грубих слів. Іншомовні слова. Утворення нових слів шляхом складання інших. Діалектизми.

Синоніми допомагають урізноманітнити мовлення, точніше висловити думку, уникнути повторів.

56. Розкажіть, як зміниться зміст речення, якщо ви скажете: *Я говорю* і *Я лепечу*. *Я бурмочу* і *Я базікаю*.

Та ось вам на одне «говорити» аж цілих тридцять нюансових: говорити, казати, мовити, балакати, гомоніти, гуторити, повідати, торочити, точити, базікати, цвенькати, бубоніти, лепетати, жебоніти, верзти, плести, ґерґотати, бурмотати, патякати, пасталакати, хамаркати, мимрити, цокотіти (*Микола Куліш*).

Про які нюанси* слів-синонімів, на вашу думку, писав Микола Куліш? Опишіть різні життєві ситуації, коли доцільніше вжити один із наведених синонімів, ніж слово *говорити*.

*__Нюанс__ — тонке розрізнення у чому-небудь; ледь помітний відтінок.

Осінь
Photoangel - Freepik.com

57. Знайдіть зайве слово (за синонімами).

Краєвид, пейзаж, далечінь, ландшафт.

- Чи доречно зображення на світлині назвати: а) краєвидом; б) пейзажем; в) далечінню; г) ландшафтом? Поясніть.
- Складіть речення із зайвим словом.

ПРИКЛАД

Кольоровий, забарвлений, безколірний, барвистий.
Зайве слово *безколірний*, оскільки всі інші — синоніми.
Небо було якесь безколірне.

58. Розгляньте синоніми. З одним словом (на вибір) складіть речення.

чвалати
шкандибати
іти
крокувати
чапати

- Поясніть відтінки лексичних значень поданих синонімів.
- Випишіть зі словника чи згадайте синоніми до слова *говорити*.

59. Запишіть речення, вибравши з поданих у дужках синонімів найдоречніші.

1. Тварини (мешкають, водяться) в лісі. 2. Пелюстки (розкрилися, розпустилися). 3. Оленка (відчинила, відкрила) двері. 4. Дитя (розкрило, розплющило) очі.

§ 7. ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ. АНТОНІМИ

Ключові слова: антоніми, контекстуальні антоніми, антитеза.

60. Спишіть. Підкресліть слова, протилежні за значенням.

1. Чорна корова всіх людей поборола, а білий віл всіх людей підвів. 2. Взимку гріє, навесні тліє, влітку вмирає, восени оживає. 3. Зимою спить, а влітку шумить (*народна творчість*).

- Поясніть лексичне значення слова *підвів* (речення 1).

В українській мові є слова з протилежним значенням (*початок — кінець*, *сильний — слабкий*).

- Відгадайте заґадки. Чи є серед них слова з протилежним значенням (антоніми)? Назвіть.
- Визначте, до яких частин мови належать слова з протилежним значенням.
- Запишіть відґадку третьої загадки. Зіставте загадку з життєвою ситуацією. Чи щороку справджується описане в загадці? Поясніть.

Антоніми — це слова однієї частини мови з протилежним значенням (*схід — захід*, *рано — пізно*, *усі — ніхто*).

61. Спишіть. Уставте пропущені букви. Доберіть антоніми.

Радість, х..лодний, гл..бокий, поспіхом, учора, б..гатий, в..сокий.

- Із однією парою слів (на вибір) складіть речення.

Антоніми теж пов'язані з багатозначністю слів. В одному значенні слово може мати одні антоніми, а в іншому — інші.

ПРИКЛАД

ВІЛЬНА КРАЇНА	ВІЛЬНИЙ ЧАС	ВІЛЬНЕ ВЗУТТЯ
Залежна країна	*Зайнятий час*	*Тісне взуття*

Синоніми утворюють ряди, **антоніми — пари.**

62. Доберіть антоніми до поданих словосполучень.

Свіжий хліб, свіжий огірок, свіжий сир, свіжий погляд, свіжа людина, свіжі новини, свіжа газета.

Що ви брали до уваги, добираючи антоніми?

63. До кожного синонімічного ряду доберіть спільний антонім. Запишіть.

Тимчасовий, перехідний, плинний. Поразка, розгром. Балакучий, говіркий, язикатий. Запам'ятати, затямити, закарбувати.

64. Спишіть. Підкресліть антоніми.

1. Взимку виє хуртовина, влітку прийде тепла днина (*Платон Воронько*). 2. Краще гірка правда, ніж солодка брехня (*народна творчість*). 3. Змовчана правда краще од голосної брехні (*Пантелеймон Куліш*). 4. Лихо, лихо! Мати в'яне. Дочка червоніє (*Тарас Шевченко*).

Чи всі підкреслені слова є антонімами поза поданим текстом? Назвіть їх і поясніть.

Назвіть частини мови, до яких належать антоніми в реченнях.

Є слова, які стають антонімами тільки в контексті. Їх називають контекстуальними.*

Наприклад: *В мужика землянка вогка — в пана хата на помості** (*Леся Українка*). У цьому реченні *землянка* символізує *бідність, а хата* (*та ще на помості*) *— багатство.*

- *В основі антонімії лежить протиставлення.*

**Контекст* — це закінчений за змістом уривок тексту.
**Поміст* — це підвищення, настил, збитий із дощок.

65. Прочитайте. Випишіть речення з контекстуальними антонімами. Поясніть їх роль у реченні.

1. Краще солом'яна згода, ніж золота зва́да* (*народна творчість*).
2. Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля (*Максим Рильський*).

*Звада — незгода, ворожнеча.

- Як ви розумієте зміст кожного речення?
- Поясніть написання слова *солом'яний*.

66. Прочитайте уривок вірша. Про що в ньому йдеться? Назвіть слова в переносному значенні. Поясніть їх значення.

ДВА КОЛЬОРИ

Як я малим збирався навесні
Піти у світ незнаними шляхами,
Сорочку мати вишила мені
Червоними і чорними нитками.

Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба,
Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне — то журба.

Дмитро Павличко

Дмитро Павличко
https://www.pisni.org.ua/persons/

- Назвіть у ві́рші слова, що позначають кольори. Прочитайте словосполучення, де такі слова вжиті в прямому значенні, а де — як контекстуальні антоніми.

Із додаткових джерел інформації довідайтеся, хто й коли поклав на музику цей вірш Дмитра Павличка. Послухайте пісню «Два кольори» у виконанні (на вибір) Анатолія Мокренка, Дмитра Гнатюка, Василя Зінкевича, Віктора Павліка, Олега Скрипки, Квітки Цісик чи Оксани Мухи. Можливо, цю пісню знають ваші рідні, знайомі. Попросіть їх наспівати.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Міроприємство	Захід
Об'ява	Оголошення

67. **Із тлумачного словника випишіть 3–4 значення (на вибір) слова *тихий*. Доберіть антоніми, зважаючи на значення цього слова. Запишіть дібрані антоніми.**

68. **Доберіть антоніми до поданих слів.**

Багато, будувати, літак, Одеса, світає, мама, борщ, молодий, ніде.

Чи до всіх слів ви змогли дібрати антоніми? Зробіть висновки.

На прикладі одного з наведених багатозначних слів покажіть залежність антонімів від значення слова.

Не всі слова української мови мають антоніми. Не мають антонімів слова з прямим конкретним значенням (*книжка, скляний, читати*), власні назви (*Великі Загайці*), числівники (*шість*). Не є антонімами слова на позначення статі (*курка — півень*).

69. **Прочитайте антоніми. Знайдіть зайве слово.**

Сильний, сумний, усміхнений, веселий, слабкий.

Складіть речення із «зайвим» словом.

Роль антонімів у мовленні

Антоніми роблять мовлення виразнішим, багатшим. Вони лежать в основі протиставлення (антитези) чи поєднання непоєднуваного.

ПРИКЛАД. Антоніми **ВИСОКО — НИЗЬКО** Поєднання непоєднуваного **ПРАВДИВА КАЗКА**

70. **Прочитайте уривки з віршів.**

В довгу, темную нічку невидну,
Не стулю́ ні на хвильку очей,
Все шука́тиму зірку провідну,
Ясну вла́дарку темних ночей.

Леся Українка

Нащо правді словесна маска?
Ти мовчанням мені кричи.

Василь Симоненко

Поміркуйте, у якому з уривків є антитеза, а в якому поєднуються непоєднувані поняття.

§ 8. ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ. ОМОНІМИ

Ключові поняття: омоніми, міжмовні омоніми, джерела омонімів, каламбур.

71. Прочитайте словосполучення. З'ясуйте лексичні значення виділених слів.

а) *Голова* людини.
Голова соняшника.

б) Цікава *байка*.
М'яка *байка*.

Байка — невеликий віршований, рідше прозовий повчальний твір алегоричного змісту. *Байка* — м'яка бавовняна, рідше вовняна тканина з ворсом.

- Виділені слова мають одне значення чи кілька?
- Поміркуйте, у якій парі значення слів між собою пов'язані, а в якій взагалі не пов'язані.

Значення багатозначних слів подібні між собою.

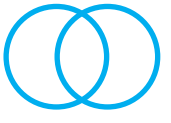

Багатозначні

Омоніми — слова, однакові за звучанням і написанням, але різні за значенням.

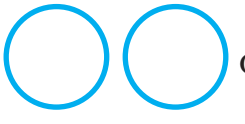

Омоніми

Отже, *голова* людини, *голова* соняшника (*пов'язані значення*) — багатозначне слово; цікава *байка*, м'яка *байка* (*різні значення*) — омоніми.

Омоніми варто перевіряти за тлумачним словником або словником омонімів. У статтях тлумачного словника омоніми позначені цифрою біля слова.

ПРИКЛАД

ДЕРКАЧ[1], а, чол. Невеликий перелітний птах з жовтувато-бурим опереннням, який відзначається характерним скрипучим криком.
ДЕРКАЧ[2], а, чол. Стертий віник (*bit.ly/3O0u2Aj*).

72. **Прочитайте словосполучення. Поясніть їх значення. Назвіть омоніми і багатозначні слова. Обґрунтуйте свій вибір.**

1. Витривалий мул, грузький мул. 2. Материнська ласка, хижа ласка. 3. Пташине гніздо, кулеметне гніздо.

73. **Спишіть. Підкресліть омоніми. Поясніть їх значення.**

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас —
Де ж мені вас діти?.. (*Тарас Шевченко*)

- Визначте, якими частинами мови є омоніми.
- Поясніть уживання розділових знаків.

74. **Знайдіть омоніми. Яке слово зайве?**

Літак, лютий, клуб, лава.

- Складіть речення із зайвим словом. Поясніть вибір.

75. **Спишіть. Серед пар словосполучень підкресліть омонімічні.**

Моторний цех — моторна дитина; зелене листя — зелене хлоп'я; холодна вода — холодний погляд; брак грошей — брак на виробництві; залізний ніж — залізна людина.

- Витлумачте значення словосполучення *залізна людина*.
- Які асоціації у вас викликає словосполучення *залізна людина*?

76. **Подані словосполучення розподіліть так, щоб у першій парі були багатозначні слова, а в другій — омоніми.**

Ніс (корабля), ніс (воду, *дієслово*), ніс людини.

- Прокоментуйте, як ви утворювали ці пари.

Міжмовні омоніми

77. **Знайдіть речення, у якому неправильно вжито слово *неділя*. Чому ви так вважаєте?**

А неділя, наче мати, просить всіх відпочивати (*Віра Паронова*). На цій неділі ми писали три контрольні роботи.

Порівняйте лексичне значення слів *луна* (укр.), *луна* (рос.); *бук* (укр.), *book* (англ.). Зробіть висновок. За потреби скористайтеся словниками.

Є слова, що однаково звучать у різних мовах, але мають різне значення. Їх називають **міжмовними омонімами.**

Звідки беруться омоніми? Їх роль у мовленні

78. Складіть по 2 речення з кожним омонімом. Запишіть їх.

Рись, сонце, Роман, дорога, три, лава.

Зверніть увагу на різні способи вираження омонімів.

ПРИКЛАД

Чайка (*птах*), чайка (з турецької *козацький човен*) — два іменники, що однаково пишуть і вимовляють. *Цеглина*, *це глина* — однаково звучать, але пишемо по-різному. Прут (*тонка гілка, хворостина*) Прут (*річка*), — однаково вимовляємо, але по-різному пишемо (*прут*, *Прут*). *Му́ка*, *мука́* — однаково пишемо, але по-різному вимовляємо. *Дати*, *дати* — належать до різних частин мови.

Звіртеся з тлумачним словником або словником омонімів.

Омоніми утворюються внаслідок:

а) випадкового збігу звучання українських слів: *війни́* (іменник), *війни́* (дієслово) чи абревіатури* й наявного слова: *СТО* (станція технічного обслуговування), *100* (сто);

б) збігу звучання українського слова і запозиченого: *лава* (предмет для сидіння), *лава* (*італ.* розплавлена вулканічна маса);

в) розходження значення багатозначного слова: *коса* (знаряддя праці, заплетене волосся).

*__Абревіатура__ — буквене (літерне) скорочення кількох слів (ООН — Організація Об'єднаних Націй); слово, що є скороченням двох або кількох слів (медсанбат — медичний санітарний батальйон).

Часто омоніми лежать в основі каламбуру, гри слів здебільшого в комічному контексті. Наприклад: *Коли коли, а коли й обтісуй.*

79. Спишіть каламбури. Підкресліть омоніми.

1. З коси бузько́ летів на балку
(косар косу там брав на брус),
і сів бузько́ в дворі на балку,
на довгий дерев'яний брус (*Дмитро Білоус*).

2. Знов починаю я і ти. Знов починаю я іти. 3. Сто рожевих квіток я зірву для діток. Сторожевих квіток я зірву для діток.

- Поясніть значення омонімів у кожному наведеному прикладі.
- Знайдіть у додаткових джерелах інформації або складіть 2 речення з каламбурами.

§ 9. ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ. ПАРОНІМИ

Ключові поняття: омоніми і пароніми.

80. Прочитайте речення. Назвіть омоніми. Обґрунтуйте свій вибір. Чим відрізняються пари виділених слів?

а) *Ані́с* — трав'яниста рослина.
Ані́с — сорт яблуні.

б) *Гривня* — грошова одиниця.
Гривна — нашийна прикраса.

- Зробіть висновок, продовживши речення: *Є слова, які… . Такі слова називають… . А є інші слова, які… .*

Слова, близькі (різняться одним чи кількома звуками) за звучанням, але різні за значенням, називають **паронімами**.
Наприклад: *се́рвіс* (обслуговування), *серві́з* (набір посуду).
Для впевненості лексичне значення таких слів треба перевіряти за словником. Для цього наявні словники паронімів.

Пароніми інколи бувають **синонімічними** (*притаїтися — причаїтися*), **антонімічними** (*густо — пусто*).

81. Складіть речення з поданими паронімами.

Талан — доля, життєвий шлях кого-небудь. *Талант* — видатні природні здібності людини, хист, обдарованість.

Грім — природне явище, що виявляється як гучний звук, який супроводжує блискавку під час грози. *Грим* — мистецтво зміни зовнішності актора, переважно його обличчя, за допомогою гримувальних фарб, пластичних і волосяних наклейок, перуки, зачіски тощо.

Базили́к — рід напівчагарникових рослин родини губоцвітних; використовують його як прянощі; для отримання ефірної олії. *Базили́ка* — античний або середньовічний храм, побудований у вигляді подовженого прямокутника й поділений усередині на три частини (нефи) двома рядами колон.

82. Витлумачте лексичне значення поданих слів. Скористайтеся довідкою і словником.

Лоцман, боцман; вистава, виставка; вітати, витати; задум, задума.

ДОВІДКА. Публічний показ спеціально дібраних предметів і місце для нього. Стан замислення, роздумування над чимось. Звертатися з вітанням. Провідник суден. Помічник командира корабля. Твір театрального мистецтва, спектакль. Літати, ширяти в повітрі. Намір щось робити, ідея.

Ці слова: а) пароніми; б) синоніми? Поясніть.

83. Спишіть речення. Назвіть пароніми.

Той клавесин* і плакав, і плекав чужу печаль (*Ліна Костенко*).

***Клавесин** — *старовинний клавішно-струнний щипковий музичний інструмент, зовні схожий на фортепіано.*

84. Поміркуйте, чи зберігають лексичні значення пари слів: *учитель* і *вчитель; вдача* і удача? Чому? Обґрунтуйте свою думку. Наведіть подібні приклади.

Не забувайте вести свій словничок незрозумілих слів.

85. **Розгляньте малюнки. Назвіть і запишіть, що зображено на кожному з них.**

ПРИКЛАД

Гривня

Гривна

- Доведіть, що записані слова є паронімами.
- З однією парою паронімів (на вибір) складіть і запишіть речення.

86. **Прочитайте каламбур. Назвіть пароніми. Звіртеся зі словником.**

Від харчу кепського не буде вигляду лепського.

- Опишіть життєві ситуації, коли вам було *лепсько*, а коли *кепсько*.
- Які кольори переважатимуть, коли малюватимете щось *лепське* і щось *кепське*? Розкажіть про свої мотиви вибору кольорів.
- Що в основі пари слів *кепський* і *лепський: синонімія* чи *антонімія*? Наведіть аргументи на підтвердження своєї думки.

87. **Запишіть речення, уставляючи з дужок правильний варіант слова.**

Ольга (*здібна*, *здатна*) до математики. Лід (*здібний*, *здатний*) перетворюватися на воду. У нього було (*земляне*, *землисте*) обличчя. Люди проводили (*земляні*, *землисті*) роботи. Потрібно мити руки перед (*їжею*, *їдою*). Відбувся (*книжковий*, *книжний*) ярмарок.

- Доведіть, що виділені слова — пароніми.

§ 10. ГРУПИ СЛІВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ. ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКІ Й ЗАПОЗИЧЕНІ СЛОВА

Ключові поняття: власне українські слова, запозичені (іншомовного походження) слова.

88. Прочитайте текст. Назвіть (на вибір) три іншомовні слова. Витлумачте їх лексичне значення. Із якої мови вони запозичені? Звіртеся зі словником.

У 1811 р. французький хімік-технолог Бернар Куртуа обідав у лабораторії, щоб не відволікатись від справ, а кіт сидів у Бернара на плечі. Кіт чи злякався, чи вирішив побігати і стрибнув на підлогу. Та, не розрахувавши траєкторії, опинився просто на пляшках, які стояли біля столу. В одній із них був попіл водоростей, а в іншій — сірчана кислота. Від удару пляшки розбились, і все змішалось. Почалася хімічна реакція, і з підлоги стали підніматися клуби синьо-фіолетової пари. Вона осідала у вигляді дрібних чорно-фіолетових кристалів.

Це був йод. Куртуа назвав цю речовину через колір «йодос», що означає грецькою «фіалковий», «темно-синій».

Йод потрібний для нормального функціонування організму: бере участь у регуляції енергетичного обміну, температури тіла, процесів росту і розвитку.

Йод — рідкісний елемент. Однак він надзвичайно розсіяний у природі й, будучи далеко не найпоширенішим, є практично скрізь: у морській воді, водоростях-ламінаріях і морепродуктах.

Ламінарія

Йод використовують у багатьох галузях. Наприклад, у криміналістиці випари йоду застосовують для виявлення відбитків пальців на паперових поверхнях, а також у виробництві акумуляторів для машин і телефонів. Крім цього, йод — один із компонентів для виготовлення лампочок.

Фотографія була першим комерційним використанням йоду. А 1839 року Луї Дагер винайшов метод отримання зображень на тонких пластинах срібла, оброблених йодом. Такі зображення називають дагеротипами (*за книжкою «Дивовижні історії про звичайні речі»*).

- Хто відкрив йод? Хто винайшов дагеротип?
- Чому, на вашу думку, метод отримання зображень на тонких пластинах срібла, оброблених йодом, названо *дагеротипом*?
- «Йодос» із грецької означає «коричневий» чи «темно-синій»? Як про це написано в тексті?
- Першим комерційним використанням йоду була фотографія чи криміналістика? Знайдіть речення в тексті, де про це сказано.

89. Запишіть слова. До якої групи за значенням (*омоніми*, *антоніми*, *синоніми*) вони належать?

1. Враження, ефект. 2. Нестача, дефіцит. 3. Етнос, народ.

- Підкресліть слова іншомовного походження.

Лексика (слова) української мови за походженням є власне українською (батьківщина, взуття) і запозиченою (футбол, фонетика).

Власне українська лексика

До власне української лексики належать слова: а) спільні для інших слов'янських* мов (*мама*, *стіл*);
б) властиві лише українській мові (*смуга*, *корж*).

*Слов'яни — це *українці*, *білоруси*, *росіяни*, *поляки*, *кашуби*, *чехи*, *словаки*, *лужичани*, *серби*, *хорвати*, *словенці*, *боснійці*, *болгари*, *македонці*, *чорногорці*.

Ознаки слів, спільних для інших слов'янських мов:

- сполучення **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, **-еле-** (*ворота*, *берег*);
- сполучення **ра-** на початку слова: *раб*;
- сполучення **-жд**: *вождь*;
- **є-** на початку слова: *єдиний*.
- суфікси **-знь**, **-тель**, **-ств**: *приязнь*, *мислитель*, *товариство*;
- суфікси **-ащ-**, **-ющ-**: *роботящий*, *цілющий*;
- префікси **воз-**, **со-**, **пре-**, **пред-**: *возноситися*, *предтеча*;
- частини слів **благо-**, **добро-**, **зло-**, **бого-**: *благотворний*, *злорадство*, *богобоязнь*.

Ознаки слів, властивих тільки українській мові:

- суфікси **-ець**, **-ар**, **-ин**, **-аль**, **-ив** тощо (*зернина, промовець*);
- суфікси типу **-есеньк-**, **-еньк-**, **-ісіньк-**; **-езн-**, **-иськ-**, **-ісіньк-** (*гарнесенький, вовчисько*);
- префікси **прі-**, **су-**, **перед-** тощо (*прізвище, сузір'я*).

90. Розподіліть слова на групи, у яких є ознаки: а) спільні для інших слов'янських мов; б) властиві тільки українській мові. Запишіть.

Голова, сусідка, гірник, малюсінький, престол, добродійка, грядущий, паливо, ждати, учителька, хлопчисько, дівчисько, прекрасний, передбачуваний.

- Поясніть значення слова *грядущий*. Доберіть до нього синоніми.
- Доведіть, що слово *голова* багатозначне.

Запозичені слова

91. Доберіть із довідки відповідники до українських слів. Запишіть парами.

Народовладдя, відсоток, світлина, крайнебо, змагання, подорож.

ДОВІДКА. Турнір, горизонт, вояж, демократія, фотографія, процент.

92. Запишіть відповідники до поданих слів. Звіртеся зі словником іншомовних слів.

Дистанція, піца, алфа́ві́т, біфштекс, консенсус.

- Чи до всіх слів дібрали українські відповідники? Чому?
- Зверніть увагу на написання поданих іншомовних слів.

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Перерив	Перерва
Воротнік	Комір

В українському словниковому складі є слова, запозичені з неслов'янських мов: • грецької (*ікона*, *історія*); • латинської (*радіус*, *експонат*); • французької (*кафе*, *рояль*); • італійської (*арія*, *концерт*); • англійської (*баскетбол*, *парк*); • німецької (*цех*, *штаб*); • тюркських (*кавун*, *базар*) тощо. *Про походження запозичених слів можна довідатися зі словників іншомовних слів.*

93. Доберіть із довідки українські відповідники до запозичених слів. Запишіть парами.

Делегат, елітний, фундатор, табу, спонсор, фонтан, бізнес.

ДОВІДКА. Водограй, засновник, представник, доброчинець, заборона, найкращий, підприємництво.

Яких слів може стосуватися речення: *Слід не просто рахувати гроші, а розуміти, за що ми їх отримуємо й на що витрачаємо*?

Як ви ставитися до того, щоб заробляти власні гроші? На що плануєте їх витрачати? Цікава **ВАША ДУМКА**.

94. Ситуація. На рекламі біля піце́рії написано: «Заходьте! У нас можна купити піцу слайсами*».

Slice — *англ.* шматок.

Яке слово доречніше вживати: *слайс* чи *шматок*? Чому? Аргументуйте свою думку.

95. До поданих старогрецьких і латинських коренів доберіть українські слова. Поясніть лексичне значення слів. З одним із них (на вибір) складіть речення.

Карді (*гр.*) — серце, лабор (*лат.*) — праця, мемор (*лат.*) — пам'ять, терм (*гр.*) — тепло.

ПРИКЛАД

Мар (*лат.*) — море. **Мариніст** — письменник, художник, що зображує море. **Марина** — картина, що зображує морський краєвид.

§ 11. НАПИСАННЯ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Ключові поняття: орфограма, орфографія, апостроф, м'який знак, подвоєння букв.

96. Спишіть. Підкресліть орфограми.

Ім'я, князь, прекрасний, священник, ательє, льон, сказати.

Орфограма — це орфографічно правильний варіант написання (*літери*, *дефіса*, *апострофа* тощо) серед інших можливих, але неправильних.

Написання орфограм можна перевірити або запам'ятати.

Орфографія — це мовознавча наука, що вивчає систему загальноприйнятих правил написання.

Правопис і, и, у словах іншомовного походження

Пишемо **и**	
у загальних і географічних назвах після *д*, *т*, *з* (*дз*), *с*, *ц*, *ж* (*дж*), *ч*, *ш*, *р* (правило «дев'ятки» перед буквами на позначення приголосних (крім *й*)	*дизель, таксист, джинси, Алжир*
після *б*, *п*, *в*, *м*, *ф*, *г*, *к*, *х*, *л*, *н* за традицією у словах, що давно засвоєні українською мовою	*вимпел, імбир, кипарис, лимон, графин*

Пишемо **і**	
на початку слова	*ікона, інструкція, ідея*
після букв на позначення приголосних, що не входять до правила «дев'ятки»	*бізнес, пілот, фінансист*
перед буквою на позначення голосного або *й*	*ажіотаж, пієтет*
в окремих власних назвах	*Грімм, Дідро, Сідней, Дізель, Сілуетт*

Слід розрізняти правопис власних і загальних назв на кшталт Дізель (*німецький інженер, творець дизельного двигуна*) — *дизель* (*двигун внутрішнього згоряння важкого палива*);
Сілуетт (*міністр фінансів Франції*) — *силует* (*однобарвне контурне зображення чого-небудь; контури, обриси кого-, чого-небудь, що помітні або видніються віддалік*).

Запам'ятайте правопис: проєкт, проєкція, конвеєр, фоє; Соєр.

Два слова мають варіанти з голосним **и**: *і́рій та и́рій, і́род та и́род* (дуже жорстока людина).

Пишемо **у**	
у словах, запозичених із французької мови, після букв на позначення шиплячих *ж*, *ш* та в словах *парфуми, парфумер, парфумерний* тощо	*брошура, парашут, журі, Жуль*

97. Спишіть, уставляючи пропущені букви.

Акс..ома, рац..он, тр..умф, д..зель, Д..зель, с..лует, С..луетт, граф..к, граф..н, л..мон, параш..т, про..кт, ж..рі, такс..ст, к..парис, соц..альний, брош..ра, дж..нси, р..ф.

Зверніть увагу на правопис власних назв, які перейшли в загальні.

98. Випишіть запозичене слово. Побудуйте його звукову модель.

Квітка, ясен, альтруїст, серце, розмова, барвистий, родина.

М'який знак у словах іншомовного походження

М'який знак пишемо після **д, т, з, с, л, н**	
перед *я, ю, є, ї, йо*	*мільярд, Ньютон, ательє, віньєтка, бульйон*
відповідно до вимови після *л* перед буквами на позначення приголосних; відповідно до вимови в кінці слів	*альтруїстка, альбатрос; магістраль, Булонь*

99. **Прочитайте слова. Знайдіть помилки. Запишіть усі слова правильно.**

Бульон, конферансьє, Нью-Йорк, вінєтка, каньйон, альбатрос, сеньйор, Чарльз, джоуль, ательє.

- Запам'ятайте правопис цих слів.
- Складіть речення зі словом *альбатрос*.

100. **Спишіть, уставляючи, де потрібно, м'який знак.**

Міл..йон, філ..м, сер..йозний, дос..є, шир..ма, марсел..єза, Кордил..єри, порт..є, сен..йора, кол..т, кол..є, грос..мейстер.

- Запам'ятайте правопис цих слів.
- Почергово поясніть значення іншомовних слів. Звіртеся зі словником.

101. **Розгляньте світлину Дністровського каньйону.**

Світлина Віктора Хіхловського

- Поясніть значення слова *каньйон*. Звіртеся зі словником.
- Назвіть український відповідник до слова *фотографія*.
- Складіть 6–8 речень за світлиною.
- Доберіть інформацію про каньйони в Україні. Розкажіть про це в класі.

Апостроф у словах іншомовного походження

Апостроф пишемо перед **я, ю, є, ї**	
після **б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р**	*комп'ютер, інтерв'ю, Рив'єра*
після префікса з кінцевим приголосним	*ін'єкція, кон'юнктура*

Запам'ятайте написання: д'Артаньян, д'Арк, О'Ріордан, О. Генрі (*бо псевдонім*).

Апостроф **не** пишемо	
перед **йо**	курйоз, серйозний
коли **я, ю** позначають пом'якшення попереднього приголосного	бязь, бюджет, рюш; Барбюс, Гюго

102. Прочитайте слова. Знайдіть помилки. Запишіть усі слова правильно.

Кювет, б'юст, прем'єра, ад'ютант, п'юре, кар'єра, рюкзак, ін'єкція, б'юджет, Гюго, рюш.

- Запам'ятайте правопис цих слів.
- Доберіть українські відповідники (синоніми) до слова *кювет*.

103. Спишіть, вставляючи, де потрібно, апостроф.

Об..єкт, інтерв..ю, кур..йоз, б..язь, б..юро, миш..як, п..єдестал, п..юпітр, кур..єр, дистриб..ютор..

- Складіть речення зі словом *кур'єр*.

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Ножниці	Ножиці
Попугай	Папуга

Подвоєння букв на позначення приголосних у словах іншомовного походження

Подвоєння відбувається	
у власних назвах	*Андорра*, *Марокко*, *Міссісіпі*, *Руссо*
у загальних назвах, утворених від власних за допомогою суфіксів	*андоррський*, *марокканець*
за збігу однакових приголосних на межі префікса й кореня, якщо в мові вживається непрефіксальне слово з тим самим коренем	*іммігрaція* (*міграція*), *ірреальний* (*реальний*)
в окремих словах, правопис яких потрібно запам'ятати: *анналі*, *білль*, *бонна*, *брутто*, *булла*, *ванна*, *вілла*, *донна*, *дурра*, *мадонна*, *манна*, *мірра*, *мулла*, *нетто*, *панно*, *пенні*, *тонна*; *Аллах*.	

У загальних назвах іншомовного походження приголосні переважно не подвоюємо: *абат*, *бароко*, *група*, *інтермецо*, *колектив*, *піанісимо*, *піца*, *сума*, *спагеті* тощо.

У загальних назвах, що утворені від власних без суфіксів, подвоєння не відбувається: ват (*пор. Ватт*), *гаус* (*пор. Гаусс*).

Запам'ятайте: *анотація*, *кореспондент*.

104. Прочитайте слова. Знайдіть помилки. Запишіть усі слова правильно.

Еміграція, іміграція, піца, беккере́ль, Беккере́ль, інтермецо, барокко, колона, каса, тона, колекція, нето, панно, ват, алло, іммітація.

Запам'ятайте правопис записаних слів.

105. **Порівняйте близькі за звуковим складом пари слів.**

Білль — біль, бонна — бона, булла — була, вілла — віла.

Випишіть зі словника лексичні значення незрозумілих слів.

З кожним із поданих слів складіть речення.

106. **Орфографічну помилку допущено в рядку**

А імміграція, дезінфекція, ринг

Б ад'ютант, ватт, портьєра

В Лейпциг, Чикаго, скіф

Назвіть слово, у якому допущено помилку. Запишіть правильно.

107. **Усі слова записані правильно в рядку**

А іподром, колекція, анотація

Б ревю, жираф, прінтер

В еммігрaція, браконьєр, бюро

Назвіть слова, у яких допущено помилки. Запишіть правильно.

§ 12. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 1–4 КЛАСАХ. ТЕКСТ

Ключові поняття: речення, текст, тема тексту, будова тексту.

108. **Що таке текст і чим він відрізняється від речення? Визначте, чи є поданий уривок текстом. Аргументуйте відповідь.**

Я так захопився дятлом, що й не помітив синичку. Жовтувато-зелена красуня з білою плямою на потилиці перескакувала з гілки на гілку і співала: «Цінь-цінь, цінь-цінь!»

... Скоро дятел знявся і сів на грушу. Синичка ж оглянулась навколо маленькими чорними оченятами, по-своєму щось крикнула і шугнула в дупло...

...Я глянув на бабусю і тихо спитав:

— Синичка буде жити в дуплі?

— Авжеж. Чуєш, яка вона щаслива?

— Що ж вона буде їсти?

— Ти годуватимеш, а там і весна незабаром.

Наступного дня я зробив годівницю і почепив її на яблуневу гілку. Тепер щодня у нас снідають і вечеряють і синички, і щиглики, і горобці. Це я їх годую.

А в дуплі живе лише одна пташка — синичка (*за Миколою Магерою*).

Речення — одне або кілька слів, що поєднані за змістом і граматично та виражають завершену думку.
Текст — група речень, об'єднаних спільною темою, основною думкою та граматично.

Ознаки тексту

1. Група речень, об'єднаних темою й основною думкою.
2. Речення пов'язані за змістом і граматично.
3. Логічність, послідовність викладу думок.

Текстом може бути й одне речення: скоромовка, загадка, прислів'я чи приказка, афоризм.

109. Переставте абзаци так, щоб утворився текст (усно). Зачитайте текст.

А Сорока сидить біля столу, їй не вистачило каші, всю віддала дітям.

— Хай їдять, щоб не були голодні, а я полечу й щось собі їсти знайду.

Наварила Сорока гречаної каші. Пахне каша, аж слинка у діток тече. Наклала мати каші в сім тарілочок, дала діткам ложечки, їдять дітки, мовчать.

У Сороки було семеро дітей. Прилетіла вона додому, а діти кричать:

— Їсти хочемо!

— Підождіть, любі, я вам каші наварю (*За Василем Сухомлинським*).

НЕПРАВИЛЬНО
Сутки
Учбовий

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Доба
Навчальний

110. Складіть текст, використавши опорні словосполучення. Запишіть.

Улюблена книжка, зображено події, особливо подобається, фільм за книгою.

111. Прочитайте текст.

Біля цегляного хліва в дерев'яній буді живе собака Сірко. Весь чорний, ноги ж внизу білі, ніби взуті у світлі сап'я́нці, а над очима — сніжно-білі великі кружальця, що нагадують скельця окулярів.

Його всі люблять. І він намагається віддячити за це і дорослим, і малюкам.

Кожного, хто відчинить хвіртку і ступить на подвір'я, собака зустрічає по-різному: поштарку — кількома глухуватими «гав-гав-гав», дитину — ніжним скиглінням, батька чи матір, коли ті повертаються з роботи, радісним, щирим «гаву-гаву-гаву», ніби хоче сказати: нарешті ви прийшли, я дуже скучив за вами (*Микола Магера*).

- Доберіть заголовок до тексту.
- Поставте 4–6 запитань за змістом тексту.

112. Як визначають тему тексту? Прочитайте поданий текст, назвіть його тему.

Що може розрадити дівчинку, життя якої складається із самих неприємностей? І вчителька раз у раз записує зауваження у щоденник, і однокласники дошкуляють, і тато не їздить на крутому джипі. Але найгірше — братикові потрібна операція, тому батькам, напевне, доведеться продати квартиру... Тут допоможе хіба диво. Справжнє. Як-от поява Ангела Золоте Волосся, який навчить бачити добро навіть у щоденних клопотах і щиро вірити в те, що життя насправді прекрасне.

З анотації

- Яка основна думка тексту?
- Спробуйте передбачити, які пригоди чекають головну героїню Галю.
- Щоб перевірити, чи здійснилися ваші припущення, можна прочитати книгу Зірки Мензатюк «Ангел Золоте Волосся».

113. Розкажіть про улюблену тварину. Опишіть її вигляд, поведінку, можливо, цікаві пригоди, які з нею траплялися. Запишіть текст.

Попередньо доберіть заголовок до вашого тексту.

Якщо ви любите малювати, створіть ілюстрацію до свого тексту або доберіть відповідну світлину чи зображення з додаткових джерел.

§ 13. ТЕМА, ПІДТЕМА (МІКРОТЕМА). КЛЮЧОВІ СЛОВА. ОСНОВНА ДУМКА. ЗМІСТ ПРОЧИТАНОГО. ПЕРВИННІ І ВТОРИННІ ТЕКСТИ

Ключові поняття: мікротема, ключові слова, первинні і вторинні тексти.

Тема тексту — те, про що в ньому йдеться.
Заголовок — це коротко й чітко сформульована тема або основна думка тексту. Це «ім'я» тексту, що відображає його суть, мету створення, ідеї автора.
Основна думка — те, що автор хоче нам сказати, порадити, до чого закликає.

Текст *складається* **з мікротем** — *частин загальної теми.* **Мікротему** *розкривають кілька речень тексту. На письмі мікротему здебільшого оформлюємо як абзац, який записуємо з нового рядка.*

Абзац — *це частина тексту, об'єднана однією мікротемою. Серед речень абзацу є речення,* **більш значуще за змістом, — ключове речення.**

Ключове речення містить слова, що мають істотне смислове навантаження, **головні для розуміння тексту,** — *це* **ключові слова.** *Скласти план тексту означає визначити мікротеми тексту, чітко їх сформулювати.* **Мікротеми тексту — це пункти плану.**

114. Прочитайте текст. Визначте тему, основну думку тексту.

Картини Владислава Єрка годі шукати на виставках. Він взагалі, здається, не бажає брати найменшої участі в них, та й про свої роботи здебільшого висловлюється критично.

Репутація серед видавців у Єрка й без того фантастично висока, повагою колег він також анітрохи не обділений, а глядачів своїх робіт має стільки, що художникові може позаздрити будь-який інший митець. Репродукції його картин є чи не в кожному українському домі. Оформлені ним видання «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» для дітей, безумовно, належать до таких, що зберігатимуться в родинних бібліотеках не одне покоління… Книги з ілюстраціями Владислава Єрка виходили у 19 країнах світу (*bit.ly/3t4NL9M*).

- Сформулюйте «ім'я» тексту. Це й буде заголовок.
- Складіть план, визначивши мікротеми кожного абзацу. Запишіть.
- Чи доводилося вам читати книжки, проілюстровані Владиславом Єрком? Що вразило вас у його ілюстраціях?

115. Запишіть 3–4 ключові слова до тексту вправи 114.

Тексти поділяють на **первинні** і **вторинні**.

1. Вторинні тексти характеризують первинні чи створюються на їх основі.
2. Готуючи вторинний текст, інформацію з первинного тексту скорочуємо.
3. До вторинних текстів належать огляди, критичні статті, рецензії, реферати, конспекти тощо.

116. Під одним текстом підпис: «Василь Сухомлинський», а під іншим — «За Василем Сухомлинським». Який з текстів, на вашу думку, первинний? Чому? Що могло змінитися в тексті, що підписали його «За Василем Сухомлинським»?

Первинний текст — це вихідний текст, першоджерело, оригінал.

117. Підготуйте коротку інформацію про День української писемності та мови. Розкажіть її в класі.

Розтлумачте (на своєму прикладі), що таке первинний і вторинний тексти.

118. Прочитайте текст Миколи Магери про Сірка (*вправа 111*). Продовжте його (усно).

Який з текстів первинний, а який вторинний? Чому?

119. Коротко розкажіть про свою улюблену книжку (оповідання, казку, поезію тощо).

Який із текстів первинний, а який вторинний? Чому?

Тексти-продовження, тексти-реакції (відгуки) належать до вторинних.

120. Прочитайте текст. Визначте його основну думку.

МУРАШКА І ПШЕНИЧНА ЗЕРНИНА

Після жнив залишилася на полі пшенична зернина. З нетерпінням чекала вона дощу, щоб заритися в сиру землю до настання холодів. Мимо пробігала мурашка й помітила зернину. Зраділа знахідці, узяла на спину важку ношу й повільно поповзла до мурашника, щоб до вечора встигнути додому.

— Навіщо ти надриваєшся, покинь мене тут, — попросила пшенична зернина.

— Якщо я тебе покину, — відповіла мурашка, важко дихаючи, — ми залишимося на зиму без їжі. Нас багато, і кожен повинен працювати, щоб збільшити запаси в мурашнику.

Тоді зернина подумала і сказала:

— Я розумію твої турботи. Але зрозумій і ти мене. Послухай мене уважно, розумна мурашко!

Задоволена тим, що можна трішки перепочити, мурашка скинула із спини тяжку ношу.

— Так знай же, — сказала зернина, — у мені таїться велика життєдайна сила. Моє призначення — народжувати нове життя. Давай укладемо з тобою угоду.

— Яку угоду?

— А ось яку. Якщо ти не потягнеш мене в мурашник і залишиш на рідному полі, — пояснила зернина, — то рівно через рік одержиш сто пшеничних зернин.

Мурашка задумалася:

— Сто зернин замість однієї! Таке чудо буває тільки в казках. А як ти це зробиш? — запитала вона.

— Повір мені, — відповіла зернина, — це велика таємниця життя. А зараз вирий невеличку ямку, закопай мене, а влітку повертайся сюди.

У домовлений час мурашка прийшла на поле. Пшенична зернина дотримала своєї обіцянки (*за Леонардо да Вінчі*).

- Назвіть умови, які потрібні для здійснення «чуда», описаного в тексті.
- Поставте п'ять запитань до тексту.
- Текст «Мурашка і пшенична зернина» первинний чи вторинний? Чому?

121. Прочитайте цікаві факти про Леонардо да Вінчі. Випишіть ключові слова з тексту.

Леонардо да Вінчі, один з найвидатніших представників мистецтва і науки епохи Відродження, народився в 1452 році в селищі Анкіано, біля міста Вінчі поблизу Флоренції.

Мона Ліза. Леонардо да Вінчі
https://uk.wikipedia.org/wiki

Окрім відомих усьому світові полотен і скульптур, Леонардо залишив після себе рукописи з багатьох галузей знань. Він займався математикою, гідромеханікою, геологією і фізичною географією, метеорологією, хімією, астрономією, ботанікою, а також анатомією і фізіологією людини і тварин.

Цікаві факти його життя. Наприклад, Леонардо здобув домашню освіту, віртуозно грав на лірі, першим пояснив, чому небо синє, а місяць такий яскравий, був амбідекстром (одна-

ково добре володів правою і лівою руками), мав дислексію — порушення здатності читати.

Леонардо розробив інструкції з підводних занурень, винайшов і описав прилад для підводного занурення, дихальний апарат для підводного плавання. Усі ці винаходи лягли в основу сучасного підводного спорядження.

Леонардо залишив проєкти підводного човна, повітряного гвинта, танка, ткацького верстата, літальних машин (*bit.ly/3LZzS3d*).

*Геній — це людина, яка виявляє винятковi інтелектуальні чи творчі здібності.

- Поміркуйте, чому Леонардо да Вінчі визнали геніальною* людиною.
- Перегляньте фільм «Леонардо да Вінчі. Історія життя генія епохи Відродження» (*bit.ly/3PPBBeI*).

122. Складіть і запишіть невелике повідомлення про людину, яку ви вважаєте всебічно обдарованою особистістю. Подайте основну думку вашого тексту як заголовок.

123. Доберіть інформацію про дивовижні можливості, якими наділені тварини чи рослини.

- Сформулюйте і запишіть заголовок.
- Запишіть ключові слова інформації.

§ 14. АКТИВНА І ПАСИВНА ЛЕКСИКА

Ключові поняття: загальновживані слова, слова-терміни, професійні слова; архаїзми, історизми, неологізми.

124. Прочитайте. Назвіть слова, які повсякденно вживають усі. Випишіть слова, які вживають у мові рідко.

Хліб, король, світлий, ходити, ректи, дерево, золото, злато.

- Поясніть значення виписаних слів. Звіртеся з тлумачним словником.
- Чому виписані слова не вживають активно в сучасній українській мові? Коли їх доцільно використовувати?

В українській мові є слова, які вживають часто, тобто вони не мають ознак застарілості чи новизни. Це **активна лексика.** Вона становить основу словникового складу мови. До **пасивної лексики** належать слова, які не входять до повсякденного мовного вжитку. Це застарілі слова, які вийшли або виходять з ужитку, або нові слова, нещодавно створені чи запозичені, що не стали загальновживаними (*боярин*, *десниця*, *постковідний*, *ясносоколово*).

Активна лексика. Загальновживані слова

До **активної лексики** належать:
а) *загальновживані слова* (*хліб*, *сонце*);
б) *слова обмеженого вживання* (термінологічна і професійна лексика: *суфікс*; *акварель*).

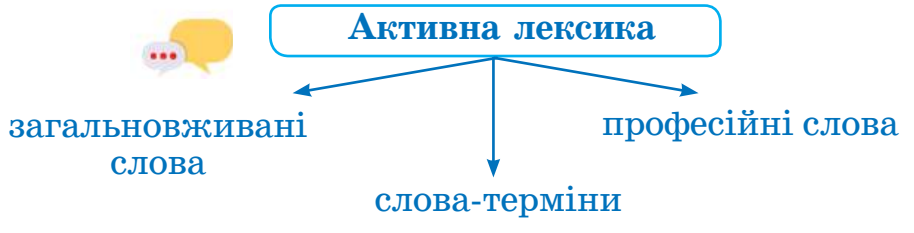

125. Прочитайте. Назвіть загальновживані слова.

Сашко заснув. Сіроманець всівся біля нього і мав роботу: з поля не вгавали перепілки, в скирті не спалося мишам, з озера сплескувала риба. Перед досвітком вовк насторожився: здалеку почувся скрип коліс по нерівній дорозі і запахло кіньми. І те й друге наближалося, і ось темна підвода, запряжена парою коней, випірнула з поля. До скирти, правда, не доїхала, а повернула до озера (*Микола Вінграновський*).

У тексті слова *Сіроманець* і *вовк* — синоніми. Поміркуйте, чи будуть ці слова синонімами поза текстом. Аргументуйте відповідь. Підказка: поясніть лексичне значення слова *сіроманець*. За потреби скористайтеся словником.

До **пасивної лексики** належать: а) застарілі слова, які вийшли чи виходять із ужитку (*князь*, *ланіти*); б) нові слова, нещодавно створені або запозичені, які ще не стали загальновживаними (*росянокалинна*, *лайфхак*).

126. Прочитайте застарілі слова. Розподіліть їх за групами: а) слова вийшли з ужитку, бо означувані ними поняття зараз мають інші назви; б) слова вийшли з ужитку й не мають відповідників у сучасній мові.

1. Цар (титул монарха в низці держав). 2. Смерд (у Київській Русі — селянин, який входив до селянської общини і сплачував данину феодалові). 3. Зигзиця (зозуля). 4. Кріпак (особисто залежний від поміщика й прикріплений до земельного наділу селянин). 5. Рать (військо).

Архаїзми — застарілі слова, що вийшли з ужитку, проте мають сучасний синонімічний відповідник (*перст — палець*).
Історизми — застарілі слова, що вийшли з ужитку, бо немає предметів чи явищ, які вони називали (*фальконет — артилерійська гармата, уживана у XVI–XVIII ст.*).
Історизми й архаїзми вживають для відтворення колориту давніх часів.

Запам'ятайте найпоширеніші архаїзми: *піїт* — поет, *ректи*, *глаголити* — говорити, *спудей* — студент, *перст* — палець, *зигзиця* — зозуля, *лик* — обличчя, *боян* — співець, *десниця* — права рука, *шуйця* — ліва рука, *рать* — військо, *ланіти* — щоки.

127. **Прочитайте рядки з поеми-казки Володимира Малика «Журавлі-журавлики». Випишіть застаріле слово.**

Раптом — що це? Крики.
То іде орда.
Дівчинка Наталочка
дивиться — біда!

По степу, мов хмари,
турки і татари
горбляться в сідлі —
скачуть злі-презлі.

Визначте, чи це архаїзм, чи історизм. Поясніть.

ПРИКЛАД

Посли прийшли до царя. Цар — **історизм**, тому що такої посади в Україні немає.

«*Що ти за сила єси?*» — питали (*Павло Тичина*). *Єси* — **архаїзм**, тому це слово **можна замінити синонімом** «*є*».

128. **Прочитайте. Випишіть слова, що належать до активної лексики. Обґрунтуйте свій вибір.**

Книжка, місяць, квінтет, волость, гілка, смерд, сріберний.

129. **Прочитайте текст. Випишіть застарілі слова.**

РІЧКА ЛИБІДЬ

Легенда

Річка Либідь пішла від сліз Либеді, дочки київського князя. Дівчина була чудова, як майське сонце. З усіх країв світу з'їжджались молоді лицарі, князі й королевичі просити її руки. Та княжна й знати, і чути не хотіла про весілля. «Не піду, та й годі!» — казала вона всім.

Лицарі й королевичі хотіли звабити княжну своїм багатством, хоробрістю: не один поклав голову, щоб сподобатися, та ніщо не помагало. Королевичі порадились між собою, здвигнули плечима, припоясали булатні мечі, сіли на своїх вірних коней і роз'їхалися.

Пусто й сумно зробилося в княжому палаці: не стало ні хоробрих лицарів, ні прекрасних королевичів. Княжна, як горличка в клітці, сиділа у своєму опустілому теремі: може, й хотіла б, щоб хтось приїхав, та ніхто не показувався.

Пройшло так кілька літ. Помер князь.

Княжна мусила вибратись із палацу. Вона побудувала собі хатку за Києвом на горі й жила в ній одним-одненька. Сумним-сумним було молодій дівчині чернече життя. Дні й ночі вона плакала. З цих сліз і пішов струмочок, який і називається Либеддю. Гора, на якій жила княжна, зветься тепер Дівичгорою (*з кн.* «*Я дитина України*»).

Розкажіть, чому в цій легенді вжито застарілі слова.

Що, на вашу думку, означає словосполучення «поклав голову» (2-й абзац).

Чому княжну порівнюють з горличкою в клітці?

Яка річка тече у вашій місцевості? Дізнайтеся про походження її назви. Розкажіть про це в класі.

130. Прочитайте. Назвіть історизми й архаїзми. Поясніть.

Грядущий — майбутній, гульден — грошова одиниця, чадо — дитина, бунчужний — військове звання в Україні на початку XX ст.

Пригадайте тему **§ 10. Групи слів за походженням. Власне українські й запозичені (іншомовного походження) слова.** Архаїзми — це запозичені чи незапозичені слова? Чому?

Пасивна лексика. Неологізми

131. Прочитайте речення. Назвіть загальновживані слова й неологізми.

Цей блог нас зацікавив.

Неологізми (*нові слова*) поповнюють словниковий запас мови протягом всієї її історії.
Нові слова з'являються тому, що виникають нові предмети й поняття. Це загальномовні неологізми.
Чимала частина неологізмів — терміни.

132. З'ясуйте за словником походження слова «*неологізм*».

Письменницькі новотвори (авторські неологізми) — це авторське слово чи фраза (зазвичай, на основі активних у мові) для досягнення образності. Наприклад, *брунькоцвіт* (*Павло Тичина*), *веселокрилі* (*Максим Рильський*), *одгеткувати* (*Михайло Стельмах*), *затріотрелило* (*Юліан Тувім*), *стеженятко* (*Микола Вінграновський*) тощо.

ЦЕ ЦІКАВО! Деякі слова, що їх придумали письменники, так активно вживають у сучасній мові, що вже й призабулося їх авторство. Наприклад, автором слова «*байдужий*» був Михайло Старицький, слова «*бурмотати*» — Леонід Глібов, авторкою слова «*мистецтво*» — Олена Пчілка, а створення слова «*мрія*» різні джерела приписують то Лесі Українці, то Олені Пчілці, то Михайлові Старицькому.

133. Прочитайте іншомовні слова. Доберіть до них відповідники. Скористайтеся довідкою.

Менеджмент, аплодисменти, маркетинг, турнір, анемія, меседж.

ДОВІДКА. Управління, торгівля, повідомлення, недокрів'я, оплески, змагання.

- Чи всі подані іншомовні слова неологізми? Поясніть відповідь.
- Чи варто чужомовними словами витісняти українські, якщо вони однакові за значенням? Чому?

134. Випишіть зі словника чи згадайте 5 неологізмів. Поясніть їх значення.

Неологізми (*нові слова*) на початку входження в мову належать до пасивної лексики, пізніше можуть перейти до активної (*новизна втрачається*) чи й повернутися до пасивної лексики (наприклад, слова *колгосп, п'ятирічка*).

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Співпадіння	Збіг
Признак	Ознака

135. Прочитайте текст. Випишіть слово, яке спочатку було неологізмом (увійшло в мову з розвитком науки й техніки), а нині належить до активної лексики. Поясніть.

Назва селища Узин (Київська область) пов'язана з тюркським племенем *гузи* (*узи*). Час заснування селища невідомий. Перші згадки про нього датовано 1651 р., та в цих документах селище йменується Узеніца, яку з 1773 р. називають Темберщина (за ім'ям чи прізвищем тогочасного власника, мабуть). Та згодом повертається стара назва, хоч і дещо змінена — Узин. Неабияку роль у цьому відіграла й назва річки, на якій стоїть містечко. Нині її називають Узиня.

Павло Попович
bit.ly/3H2ewk6

Сучасний Узин відомий тим, що тут народився відомий українець — космонавт Павло Попович (*Алла Коваль*).

- Визначте, чи це загальномовний, чи письменницький новотвір (авторський неологізм). Поясніть.
- Зісканувавши QR-код, послухайте пісню, яку співав Павло Попович у космічному кораблі: https://pp-books.com/5klas-ukr-a11. Поміркуйте, чому саме цю пісню він виконував.

136. Поясніть, до якої лексики (активної чи пасивної) нині належить слово «комп'ютер». Чому?

§ 15. ГРУПИ СЛІВ ЗА ВЖИВАННЯМ. ЗАГАЛЬНОВЖИВАНА ЛЕКСИКА Й ЛЕКСИКА ОБМЕЖЕНОГО ВЖИВАННЯ

Ключові поняття: загальновживані слова, слова-терміни, професійні слова, діалектизми, сленг, письменницькі новотвори.

137. Спишіть. Підкресліть загальновживані слова.

Кінь, південь, інтеграл, тисячозвука, борщ, масло, козак, місяць.

- Поясніть, до якої групи лексики належать не підкреслені вами слова. Чому?

До **загальновживаної лексики** належать слова, які можна вживати в будь-якому стилі мовлення.

До загальновживаної лексики належать: • назви спорідненості (*дід*, *невістка*); • назви частин організму людини і тварини (*рука*, *кістка*); • назви тварин, птахів, рослин, явищ природи, предметів і процесів харчування тощо (*тигр*, *корова*, *гуска*, *орел*, *мороз*, *борщ*, *обідати*); • назви почуттів, смаку, кольору, розміру, ваги, чисел (*любов*, *гіркий*, *синій*, *малий*, *легкий*, *сім*); • усі займенники, числівники, службові слова, вигуки (*ти*, *від*, *і*, *не*, *ой*) тощо.

138. Прочитайте вірш. Назвіть загальновживані слова. Розподіліть їх за групами, названими вище (по 2 слова до кожної групи, якщо є) і запишіть.

МІСЯЦЬ УПОВНІ

Вийшов місяць з-за діброви,
погубив на вітрі брови,
заховав за спину ру́ки,
ходить лисий, без перуки.

Смуток зорям невимовний:
ой, який тепер він повний!
А як був молодико́м,
був худесеньким серпком.

Ліна Костенко

Назвіть слова в переносному значенні.

Поміркуйте, що зміниться в слові, якщо змінимо наголос: *ру́ки* — *руки́*. Наведіть приклад речення в кожному ви́падку.

Територіально обмежена лексика

Крім основного лексичного складу мови, є слова, які вживають лише на обмеженій території. Це діалектизми (*хо́пта* — трава, *джі́нджик* — комар, *руко́в* — рукою тощо).
Діалектизми є засобом спілкування людей певної території. У художньому мовленні діалектизми використовують для відображення місцевого колориту.

Значення таких слів можна прочитати в словниках діалектизмів, а також у тлумачному словнику (біля пояснення діалектних слів подають скорочення *діал.*).

- Діалектизми є в кожній мові.
- На їх основі творилася літературна мова.

139. Спишіть діалектизми. Поруч запишіть їх літературні відповідники. Скористайтеся довідкою.

Ба́нно, ле́гінь, ґазди́ня, банє́к, коли́ба, ба́ртка, лишка, о́бру́с, зобу́ва, пантрува́ти.

ДОВІДКА. Пильнувати, юнак, сумно, ложка, взуття, господар, житло чабанів і лісорубів, каструля, скатертина, сокирка.

Складіть речення з двома словами (на вибір).

- В українській мові виокремлюють три основні діалекти: *північний*, *південно-західний*, *південно-східний*.
- Основою літературної мови є *південно-східний* діалект.

ПРИКЛАД

Лексика північного діалекту: *движ* (трясовина), *веселуха* (райдуга), *ковеня* (кочерга), *осушок* (окраєць хліба) тощо.

Лексика південно-західного діалекту: *гай* (ліс), *партовина*, *обрус* (скатертина), *файний* (гарний), *веселик*, *боцян* (чорногуз), *хижа* (хата), *бич* (батіг) тощо.

Лексика південно-східного діалекту: *плець*, *усадьба* (садиба), *кобушка*, *кушин* (глечик на молоко), *вутак* (качур, селезень), *гя-гя* (вигук, яким відганяють корів) тощо.

140. Прочитайте строфу з вірша Дмитра Білоуса «Чудесні барви». Назвіть діалектизми і їх літературні відповідники.

На Київщині (в Літках) взуття зовуть обувка,
а огірок звичайний в Чернігові — гурок,
а кошик на Поліссі (в Іванкові) — кошувка,
і назви, і вимова різняться що не крок (*Дмитро Білоус*).

Запишіть 5 діалектизмів, які вживають у вашій місцевості. Поруч запишіть їх літературні відповідники.

Поміркуйте, що є діалектним у слові [з о р й а́] — назва чи вимова. Поясніть. Наведіть приклади діалектної назви і діалектної вимови.

Соціально обмежена лексика. Професійні слова й терміни. Сленг

Крім основного лексичного складу мови й територіально обмеженої лексики, є слова, що властиві певним соціальним групам насамперед за професійною ознакою. Такі слова називають *професійними словами* й *термінами*.

Термін — слово або словосполучення, що точно виражає поняття певної галузі науки, культури, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя (*орфограма*, *синтаксис*, *суверенітет*, *етюд*).

Терміни переважно бувають **однозначні**. Це слова українські (*корінь*, *закінчення*, *вартість*) і запозичені (*фразеологізм*, *неологізм*, *канон*).

Професіоналізми — слова, властиві мовленню людей певної професії (*сервер*, *куліси*, *комбайн*, *петит*).

У тих галузях, де розвинута термінологія, професіоналізми функціонують як неофіційні назви (*термоядерна реакція — термояд*).

Є **словники термінів** (математичних, юридичних, медичних, мовознавчих, літературознавчих тощо). Наявний «Словник професійної лексики» (професіоналізми робітничих спеціальностей).

141. Прочитайте текст. Назвіть професіоналізми. Поясніть їх уживання. Наведіть інші приклади.

— Гол! — з кількох тисяч грудей вихопився вигук і, відлунюючись, покотився по залитому сонцем парку. «Гол», — у думці повторив Стефанек, і незадоволено скривився, дивлячись, як Перлинка виймає з сітки м'яч. Хвилину тому «Ураган» провів блискавичну атаку. Крайній нападник помінявся місцем з Королевичем і перейшов на центр. Королевич обійшов Мотильського, подав м'яч Скумбрії, і той на повному бігу вдарив. Удар був такий несподіваний, що Перлинка не встиг навіть рук до м'яча простягнути. «Ураган» вів — 1:0 (*Адам Багдай*).

У тексті є слово «Ураган». Яке його значення? Наведіть інше значення цього слова. Поясніть.

Поміркуйте, слова «*Ураган*» і *ураган* — це: а) синоніми; б) антоніми; в) омоніми; г) пароніми. Обґрунтуйте думку.

142. Зі словника термінів випишіть по 3 запозичені та українські мовознавчі терміни. Поясніть їх значення.

143. Запишіть по 3 терміни з підручників української літератури й математики. Поясніть їх значення.

144. Прочитайте назви ремесел. Розтлумачте, що робили люди названих промислів. Запишіть. Звіртеся зі словником.

1. Шевство. 2. Бондарство. 3. Стельмахівство. 4. Млинарство. 5. Гутництво.

ПРИКЛАД. *Швець — це майстер, який ...*

Укажіть ілюстрації до кожного промислу.

а) б) в) г) ґ)

Розмовним варіантом професіоналізмів є *сленг*.

Сленг — *розмовна*, найбільш відкрита лексична система, тобто слово або словосполучення (синонім до літературної форми), широко відомі людям, об'єднаним спільними звичками, інтересами, професією. Наприклад, *комп* (комп'ютер), *глючити* (працювати з помилками), *інфа* (інформація) тощо.

145. **Чи користуєтеся ви сленгом (*домашка, зумитись* тощо)? Якщо так, то які слова вживаєте? Поясніть їх лексичне значення.**

146. **Прочитайте речення. Назвіть сленгові слова.**

«Не врубався я в цю тему, таки плаваю в ній», — зітхнув Максим. «Нарешті відкрижили звіт!» — сказала Марія (*з розмови*).

ДОВІДКА. Криж (*з польської*) — хрест. Відкрижити — детально перевірити, поставити хрестик біля кожного пункту.

- З'ясуйте за словником лексичне значення слова *кри́жмо*.
- Наведіть приклади сленгу (5 слів), який ви вживаєте.

147. **Сленг, на вашу думку: а) допомагає взаєморозумінню; б) збіднює спілкування; в) розвиває мову; г) засмічує мову? Аргументуйте відповідь.**

148. **Із мовлення батьків (когось з родини) запишіть 5 слів, які вони вживають у професійній діяльності. Поясніть їх лексичне значення. Із двома з них складіть речення.**

- Прокоментуйте, що ви записали: професіоналізми чи сленг.
- Розкажіть, яка професія вам подобається. Чому?
- Складіть словничок термінологічної лексики (8–10 слів) названої вами професії.

§ 16. ОПИС. РОЗПОВІДЬ. РОЗДУМ

Ключові поняття: текст, типи текстів, опис, роздум, розповідь, тези, аргументи, висновки.

149. **Складіть текст на тему «Справжній друг». Запишіть.**

Це текст-розповідь, текст-опис чи текст-роздум? Що в тексті вказує на це?

Чи змогли б ви скласти текст про справжнього друга так, щоб текст належав до іншого типу? Що для цього потрібно зробити? Складіть (усно).

Залежно від змісту текст та його частини поділяють на три типи: **розповідь**, **опис** і **роздум** (міркування).

Розповідь — це висловлення про вчинки героїв, події, які відбуваються, відбуватимуться чи відбувалися з кимось у певній послідовності.
До розповіді можна поставити запитання **що сталося?**

Складники тексту-розповіді

Початок дії	Розвиток дії	Завершення дії

Опис — це характеристика предмета, особи чи явища за найістотнішими ознаками.

До опису можна поставити запитання **який? яка? яке?**

Складники тексту-опису

Назва особи, предмета	Характерні ознаки	Власні враження

Роздум (міркування) — це висловлення, у якому потрібно довести або спростувати думку шляхом міркування та за допомогою доказів. Роздум відповідає на запитання **чому?**

Складники тексту-роздуму (міркування)

Теза (твердження, яке потрібно довести)	Аргументи (докази)	Висновки

Один текст може поєднувати два або три типи мовлення.

150. Прочитайте. Визначте тип тексту.

Як сонце тільки-но червонило небо на сході, Арсен уже сидів у човні біля своєї верби і пильнував за вудками. В лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням, туркотіли прúпутні, вистукували дзьобами дятли, а іноді лунко тріщало галуззя і було чути: хро-хро… хря-хря…

А одного разу, коли Арсен, зігрітий сонцем, куняв у човні, то підводячи, то опускаючи голову, за спиною в нього почулося тоненьке скімлення. Арсен прокинувсь і огледівся.

Високо на кручі, супроти човна, схиливши голову набік, стояло лисеня. Воно дивилося трохи здивованими і зовсім не хитрими очима. Потім перевело погляд у задок човна і облизнулося: на дні, засланім травою, лежала риба.

— Ану! — сказав Арсен і ляснув себе долонею по коліну.

Лисеня трохи позадкувало, проте не втекло.

— Бойове,— сказав Арсен. — То що тобі — рибки закортіло?

Лисеня тоненько пискнуло.

— Ну, на вже,— Арсен трохи подумав і додав: — Ласочка…

Рибина летіла вище лисеняти, але воно прудко підскочило й ухопило її передніми лапами.

— Молодця! — похвалив Арсен і заходився міняти наживу. А коли озирнувся, лисеняти вже не було.

Однак наступного ранку воно прийшло знову. І знов Арсен кинув рибину. Одну, бо лисеня більше не просило (*за Григором Тютюнником*).

Які складники тексту підтверджують ваш вибір?

151. Прочитайте загадку. Про кого в ній ідеться? Зачитайте епітети, які допомагають назвати тварину.

В лісі молодиця гуляє,
На всі боки поглядає.
На ній шубка дорога.
Вся горить, мов золота.
Хвіст пухнастий і м’який.
Що за звір такий?

Пригадайте відомі вам загадки про тварин. Зробіть висновок, до якого типу тексту належить більшість із них: розповіді, опису чи роздуму. Чому?

Складіть і запишіть 2–3 загадки про тварин чи птахів, які мешкають на території України.

Чи є серед обраних вами ті, які занесені до Червоної книги України? Перевірте свою здогадку, відшукавши відповідну інформацію в додаткових джерелах.

152. Знайдіть у додаткових джерелах описи вужа й гадюки.

Які дикі тварини / птахи водяться у вашій місцевості? Чи ви їх бачили?

153. Прочитайте. До якого типу тексту належить уривок оповідання «Доміно»?

І все ж найцікавіша ця галявина була тим, що тут оселилася родина лисиць.

Вхід до нори крився в гущавині. Але зараз, у надвечірній час, уся родина вийшла на галявину погратися й погуляти.

Посередині була мати. Вона сиділа зовсім непорушно, але пильно стежила за всім, що відбувається навколо. А її малі пухнасті м'ячики затіяли грайливу мотанину, нічим не турбуючись: адже для малят найвища сила — мати, а коли ця сила їм віддана, то й увесь світ видається сповненим приязні. Вони безпечно гуляли, вовтузились одне з одним, ганялися за мухами, жучками, відважно нюхали волохатих джмелів, щосили бігали, ловлячи кінчик материного хвоста, або віднімали одне в одного якийсь нікому не потрібний недогризок... За м'яча їм правило засохле качаче крило. Багато разів воно переходило від одного до другого. Аж ось його схопило найспритніше лисеня з чорною смугою впоперек писка і почало з ним кружляти, поки іншим не набридло за ним даремно ганятися (*за Ернестом Сетоном-Томпсоном*).

Назвіть слова, що описують зовнішність лисиці й лисенят.

Назвіть слова, які описують дії лисиці й лисенят.

Чи можемо ми стверджувати, що автор дуже любить тварин і багато про них знає? Наведіть аргументи.

- Розкажіть, які емоції у вас викликає уривок. Чи хотіли б ви прочитати оповідання цілком й дізнатися про життя і захопливі пригоди лиса Доміно, за сім'єю якого ми спостерігали?
- Чи бачили ви, як граються дитинчата тварин: кошенята, цуценята? Опишіть.

154. Напишіть невелике повідомлення-роздум, яке містило б ваші міркування на тему: «Чому лисиці інколи потребують допомоги людини?»

- Зверніть увагу, що ваша робота має складатися з таких частин: теза (твердження, яке потрібно довести), аргументи (докази), висновок.

Як працювати над твором-роздумом

1. Обміркуйте тему твору-роздуму.
2. Стисло й чітко подайте основну думку (тезу).
3. Доберіть переконливі докази (факти із життя, літератури, власні спостереження тощо).
4. Зробіть висновки.
5. Уживайте слова й вирази для зв'язку окремих частин роздуму (*тому що*, *отже*, *через те що* та інші).
6. Відкорегуйте написане на чернетці, перепишіть твір у зошит.

155. Прочитайте. До якого типу тексту належить уривок з твору Ліни Костенко «Маруся Чурай»?

Чужа душа — то, кажуть, темний ліс.
А я скажу: не кожна, ой не кожна!
Чужа душа — то тихе море сліз.
Плювати в неї — гріх тяжкий, не можна.

- Як ви розумієте слова автора?
- Які дії людини співвідносні зі словами «плюнути в душу»?
- Як почувається людина, яку скривдили? Опишіть її емоції.

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
У значній мірі	Значною мірою
Усі бажаючі	Усі охочі

156. Прочитайте уривки, які є тезою, аргументами і висновком.

Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа.

Коли в похід виходила батава,—
її піснями плакала Полтава.

Що нам було потрібно на війні?
Шаблі, знамена і її пісні...

...А ви тепер шукаєте їй кару.
Вона ж стоїть німа од самоти.
Людей такого рідкісного дару
хоч трохи, люди, треба берегти! (*Ліна Костенко*)

Пригадайте, яких авторів відомих вам українських пісень ви знаєте.

Чи можете назвати автора слів своєї улюбленої пісні? Назвіть.

Спробуйте записати слова цієї пісні з пам'яті. До якого типу належить записаний вами текст?

§ 17. РОЗПОВІДЬ. ПОБУДОВА РОЗПОВІДІ

Ключові поняття: текст, розповідь, структура (будова) розповіді.

157. Прочитайте оповідання.

ГОРІХ

Він ріс у нашому дворі поміж каштанами й кленами. Чи його посадив хто, чи сам посіявся, ніхто не знав. Стояв високий, стрункий, з розлогими вітами, на яких серед пахучого листя зеленіли ще дрібні кульки горіхів.

Раптом я побачив, як до горіха, злодійкувато оглядаючись, підійшов хлопець і здоровенною палицею заходився гамселити по гіллю. Він намагався збити недозрілі плоди. Дерево шелестіло, сипалося листя... Мені здавалося, що воно тихо стогне від болю й незахищеності.

Хлопець був старший за мене, але я вже не думав про це. Швидко кинувся до нього й вихопив з його рук палицю.

— Ти нащо дерево нівечиш? — закричав я. — Хіба не бачиш, що горіхи зелені? А скільки гілок пооббивав...

— А ти хто такий?.. — витріщив очі бешкетник. — Воно що — твоє?..

— Моє! — розпалився я. І раптом додав примирливо: — Моє і твоє. Достигнуть — тоді й приходь, поласуємо горіхами.

Незнайомець глипнув на мене, постояв трохи, певно, вирішував, що йому робити далі, потім махнув рукою:

— А-а-а... Нехай росте. Бувай!

І пішов своєю дорогою.

А мені стало радісно, гарно. Я підійшов до горіха й тихенько йому сказав: «Рости, горішку. Рости й не бійся. Я тепер тебе завжди захищатиму» (*за Віктором Заблоцьким*).

- Яка основна думка оповідання?
- Складіть план до тексту.
- Прочитайте вголос вступну частину тексту, де автор окреслює події.
- Озвучте основну частину тексту, щоб відповісти на запитання «Що сталося?» Розмову можна прочитати за особами.
- Чим завершується оповідання?
- Визначте тип цього тексту. Чи можемо зробити висновок, що побудова «зачин — опис подій — завершення (кінцівка)» типова для тексту-розповіді?

Структура тексту-розповіді

1. Вступ містить відомості про дійову особу, інформацію щодо місця й часу події.
2. Основна частина присвячена опису послідовності подій, містить найважливіші моменти розповіді.
3. Завершальна частина повідомляє про результат розвитку подій, окреслює висновок.

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Торжества	Урочистості
Варежка	Рукавичка

Як будувати текст-розповідь

1. **Заголовок.** Визначте тему розповіді, назвіть твір.
2. **Вступ.** Поміркуйте, про що чи про кого буде оповідь, як почати розповідь.
3. **Основна частина.** Подайте послідовну розповідь про подію.
4. **Завершення.** Зробіть висновок, чим завершилася описана ситуація.

158. Прочитайте текст. Назвіть відоме та нове.

Дивна квітка чорнобривець, бо ж по суті — «чужинець», а став чи не найріднішим, збагатив культуру, духовність, став одним із символів українського народу, який уособлює дитинство, рідну матір і батька, рідну оселю. Аж не віриться: кілька століть тому наші давні предки не знали, що такі квіти взагалі існують.

Батьківщина чорнобривців — Центральна Америка, а точніше, Мексика, де ці квіти культивували місцеві племена ацтеків та мая. Існує легенда про те, що чорнобривці вказували на місце знаходження золотого розсипу скарбів у землі. Напевне, саме це й привернуло до них увагу іспанських конкістадорів, які привезли насіння чорнобривців до Старого світу. Коли з'явились ці рослини в Україні, невідомо, але назву вони отримали за незвичайні кольори квітки. Краса й цілющі властивості сприяли тому, що квіти швидко поширились та стали дуже популярними. Немає України без білої хати і чорнобривців, що милують око до сивих морозів, тому в чужих краях, побачивши їх, згадуємо про рідну землю.

Для матерів чорнобривці — символ синівської сили, святості, чистоти, хлоп'ячої краси й добра. Діти ж пов'язують ці квіти з образом матері, для них це символ отчого дому, материнської любові, Батьківщини (*bit.ly/3PPZ8vT*).

До якого типу належить текст? Чому?

Знайдіть елементи роздуму та опису. Прочитайте.

Про чорнобривці не знали: а) кілька десятиліть тому; б) кілька століть тому; в) кілька тисячоліть тому. Знайдіть у тексті підтвердження.

Зісканувавши QR-код, послухайте пісню «Чорнобривці» (муз. В. Верменича, сл. М. Сингаївського).
(https://pp-books.com/5klas-ukr-a01)
Обміняйтеся думками.

Знайдіть і розкажіть інформацію про обставини створення цієї пісні.

159. Прочитайте список. Знайдіть у додаткових джерелах інформацію про рослину, назва якої вам знайома чи зацікавила вас. Складіть і запишіть невелику розповідь (казку, легенду) про цю рослину, дотримуючись послідовності «зачин — опис подій — завершення».

Список деяких рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин на території Тернопільської області:

1. Вишня кущова (Cerasus fruticosa Pall.).
2. Вільха сіра (Alnus incana (L.) Moench.).
3. Вовчі ягоди звичайні (Daphne mezereum L.).
4. Волошка східна (Centaurea orientalis L.).

(*з «Офіційних переліків регіонально рідкісних рослин адміністративних територій України»*).

Які з цих рослин ви можете впізнати? У яких місцях вони ростуть?

Доберіть світлини чи малюнки цих рослин. Покажіть у класі.

160. Уважно розгляньте зображення. Складіть і запишіть розповідь (6–8 речень) про цю рослину, дотримуючись вимог до складання тексту-розповіді.

Зі словника синонімів випишіть інші назви рослини *волошки*.

Згадайте або доберіть із додаткових джерел один вірш, пісню, легенду (на вибір) про волошки.

Підготуйте коротку інформацію (*без шуму*, *див. вправу 16*) про рідкісні рослини у вашій місцевості.

161. Прочитайте легенду.

Латинська назва підсніжника — галантус — походить від грецьких слів «гала» — молоко і «антос» — квітка. Тому інколи його і називають «молочною квіткою».

Побутує легенда. Одного разу з коловерті* морської піни з'явилась дівчина — Галатея. Посейдон*, почувши, що в його царстві з'явилась невідома красуня, прийшов познайомитись із Галатеєю. Він запропонував їй бути помічницею — володаркою кількох морів, проте Галатея відмовилась.

Образився і розгнівався Посейдон, і вирішив помститися. На дівчину, яка купалася в морі, насунувся страшний дев'ятий вал. Неначе кришталева ваза, розбилася Галатея на дрібні частинки, які розлетілися в різні куточки світу. Ті, що полетіли догори, утворили Молочний Шлях і далекі галактики, а ті, що впали на землю, проросли підсніжниками — рослинами з білосніжними, як тіло Галатеї, квітами та сизо-зеленими листочками.

*__Коловерть (коловорот)__ — сильний обертальний рух води в річках, морях тощо, а також місце, де відбувається цей рух.

*__Посейдон__ — у давньогрецькій міфології бог-володар світових вод; у римській йому відповідає Нептун.

Легенда стверджує, що ті, хто їх зриває, і ті, хто їх дарує, а також ті, хто їх продає і купує, ніколи не будуть щасливими в коханні. Правда це чи ні? Невідомо (*bit.ly/38tLBJG*).

- До якого типу належить текст? Обґрунтуйте.
- Розкажіть, що вам відомо про підсніжники.
- За тлумачним (чи фразеологічним) словником поясніть значення вислову «дев'ятий вал».

Складіть пам'ятку «Як зберегти підсніжники — провісники весни».

§ 18. ВИДИ РОЗПОВІДІ. РОЗПОВІДЬ ПРО СЕБЕ

Ключові поняття: текст, розповідь, види розповіді.

Розповідь буває **сюжетною** і **описовою**.

Сюжетна передбачає розповідь **про події** і **ви́падки** з життя, **відповіді на проблемні питання**, які необхідно розв'язати.

Описова передбачає розповідь про **естетичні властивості, зв'язок з навколишнім середовищем і значення** в житті істоти чи неістоти, про яку (які) розповідаємо.

Часто **сюжетна** й **описова** розповіді **переплітаються**.

162. Прочитайте початок повісті Всеволода Нестайка «Пригоди Грицька Половинки».

Всеволод Нестайко
https://zolochiv.net/tag/vsevolod-nestayko

Котька — неголовний герой цієї книжки. Такі, як він, не бувають головними героями. Такі, як він, — це маси. Таких тисячі і мільйони...

І не відмінник, і не двієчник. І не бешкетник, але й не тихоня. Як усі бігають на перерві по коридору, то й він бігає. Як усі галасують, то й він галасує.

У гурті ви його й не помітите. Середній на зріст. Волосся русяве. Очі сірі. От тільки ім'я — Котька. Взагалі-то він Костя. Костянтин. Костянтин Сергійович Швачко. Понад усе на світі Котька хотів бути таким, як Ігор Дмитруха. О! Ігор Дмитруха! То був великий чоловік. Взірець. Ідеал. Герой! Він часто снився Котьці у ковбойському костюмі верхи на корові, яка гарцює по безкрайньому баштані, схожому на американські прерії (*за Всеволодом Нестайком*).

1979 р. ухвалою Міжнародної ради з дитячої та юнацької літератури трилогію Всеволода Нестайка «Тореадори з Васюківки» внесено до «Особливого почесного списку Г. К. Андерсена» як один з найвидатніших творів сучасної дитячої літератури.

- Про кого йдеться в тексті?
- Визначте тип тексту. Що викликало у вас сумніви під час визначення типу?
- Це розповідь сюжетна чи описова? Чому?

Здебільшого (хоч і не обов'язково) в тексті розповідного характеру є **слова, що вказують на послідовність** виконання дій (перебігу подій): *спочатку*, *потім*, *тоді*, *пізніше*, *насамкінець*, *наступного дня* і под.

Оскільки в кожному з речень тексту має міститися нова інформація, у кожному реченні можна умовно виділити **«відоме»** («дане») — слово або словосполучення, що «вбирає» в себе, «повторює» певну інформацію з попереднього речення, та **«нове»** — слово або словосполучення, яке вміщує інформацію принципово нову, досі не відому.

«Відомим» у реченнях тексту розповідного характеру є *назва особи або предмета*, а «новим» — *назва виконаної дії* (або назва події, яка відбулася).

НЕПРАВИЛЬНО	Культура мовлення	ПРАВИЛЬНО
Парик		Перука
Капризний		Вередливий

163. Прочитайте уривок з книги «Малий і Карлсон, що живе на даху» Астрід Ліндгрен.

У місті Стокгольмі, на звичайній собі вулиці, у звичайному собі будинку мешкає звичайна собі родина Свантесонів. Це звичайний собі тато, і звичайна собі мама, і троє звичайних собі дітей — Боссе, Бетан і Малий.

— Ба ні, я не звичайний хлопець, — каже Малий.

Але це неправда. Він таки звичайнісінький. Бо хіба мало є на світі семирічних хлопчаків, синьооких, кирпатеньких, з немитими вухами, у завжди подертих на колінах штанцях? Отож що не кажіть, а Малий — звичайнісінький собі хлопець. Боссе має п'ятнадцять років, і він любить грати у футбол куди більше, аніж учити уроки. Отже, він теж звичайний собі хлопчисько.

А Бетан чотирнадцять років, і в неї зачіска точнісінько така сама, як в інших звичайних собі дівчаток.

У цілому будинку є тільки одна незвичайна істота — Карлсон, що живе на даху. Так, він живе на даху, і вже саме це вельми незвичайне…

...Малий був дуже радий, що познайомився з Карлсоном (*за Астрід Ліндгрен*).

Премія імені Ганса Крістіана Андерсена — міжнародна премія, яку вручають за вагомий внесок у дитячу літературу найкращим письменникам і художникам-ілюстраторам дитячої книги.

- Визначте в тексті слова чи словосполучення, які є «відомими», а які — «новими» (усно).
- Назвіть тавтологію (повтори) в тексті. Для чого, на вашу думку, можуть уживатися повтори в художньому тексті?
- Чи всім дівчаткам і хлопчикам властива така характеристика?
- Чи відомо вам, за що Астрід Ліндгрен отримала Золоту медаль Ганса Крістіана Андерсена?

Оскільки текст рідко буває однотипним, то *розповідь часто може поєднуватися з описом чи роздумом*. Наприклад, розповідь про себе може містити опис автора (характеру, зовнішності, звичок) або роздуми про те, що є важливим для автора.

164. Прочитайте уривок з оповідання Михайла Слабошпицького «Чудасія на балконі». Стисло перекажіть текст.

Ми живемо аж на дев'ятому поверсі білого будинку, що стоїть над самісінькою Русанівською затокою. Вийду я на балкон, гляну ліворуч, гляну праворуч — і там, і там бачу, як купаються хлопці, як ловлять рибу, і геть усю затоку бачу. А ще видно острів на Дніпрі, укритий деревами, а далі, за Дніпром, — червоні дахи будинків, трамваї, автобуси і лінію метро, яка вискакує з-під землі, і по ній пропливають поїзди…

Мабуть, в усьому Києві ніде немає кращого місця, аніж це, де виріс наш будинок. Як добре, що ми саме в ньому одержали квартиру! Отже, живемо ми в цьому будинку, у цій квартирі, і в нас на балконі завжди хтось живе. То голуби поселяться

і цілими днями про щось між собою туркотять. То зграя горобців вицвіринькує…

…А цієї весни почалася на нашому балконі справжня чудасія…

…Справжнісінька дика качка! Вона сиділа в ящику і зовсім не боялася того, що ми дивимося у вікно на неї.

…Там насподі вона настелила сухого листя. А на ньому вже з'явилося друге яйце, третє, четверте…

…Що ж вона з ними робитиме? Мабуть, каченят висиджуватиме…

Невже в нас на балконі будуть живі каченята?…

…Ніхто з сусідів ще не знав такої чудасії. А я пишався: не випадково качка вибрала саме наш балкон. Мабуть, тому, що я тут живу. Я ж — не звичайний хлопчик, а справжній друг природи. Знаю, що звірам і птахам треба допомагати, бо вони — наші брати. Так я всім і казав. І всі зі мною погоджувалися (*за Михайлом Слабошпицьким*).

- Поміркуйте, чому описану подію названо *чудасією*.
- Крім чудесної події, у тексті описано деякі факти життя головного героя. Хто є оповідачем?
- Що ми дізналися про головного героя оповідання? Прочитайте.
- До якого типу належить цей текст?
- Наведіть із тексту приклад сюжетної і описової розповідей.
- Пригадайте й опишіть випадок із власного життя, який ви назвали б чудасією. Розкажіть про ваші емоції в описаній ситуації.

165. Ситуація. Ви відповідаєте на прохання розповісти про себе. Поміркуйте, що саме ви розповісте людині, із якою хотіли б потоваришувати. Виконайте завдання письмово.

166. Ситуація. Ви розповідаєте про себе людині, яка в цей момент вас не бачить, наприклад, граєте в гру «Упізнай, хто я?». Що саме скажете, щоб вас можна було впізнати серед інших? Запишіть розповідь.

167. Ситуація. Ви розповідаєте свою біографію. Це сюжетна розповідь чи описова? Аргументуйте відповідь. Змініть тип розповіді.

§ 19. ЧИТАННЯ. ВИДИ ЧИТАННЯ. МЕТА ЧИТАННЯ

Ключові поняття: читання, процес і види читання.

168. Поміркуйте, з якою метою люди читають • художню літературу про захопливі пригоди героїв • підручники; • інформацію в повідомленні, оголошенні чи рекламі.

У якому ви́падку ви читатимете текст чи книгу повністю, а в якому — лише певні частини чи вибіркову інформацію? Чому?

Уміння читати дуже важливе.

Процес читання складається з таких етапів: 1. *Визначення мети*. 2. *Сприймання та розуміння*. 3. *Висновки на основі здобутої інформації*.

Мета читання: 1. *Отримання інформації*. 2. *Виконання завдання*. 3. *Отримання задоволення*.

Види читання:

1. *Ознайомлювальне* (для ознайомлення з книжкою, статтею тощо). Переглянувши анотацію, передмову або зміст, маємо попередню характеристику видання, робимо висновки про цінність та корисність книжки.

2. *Вивчальне* (поглиблене, творче). Не просто переглядаємо інформацію, а з'ясовуємо незрозуміле, обмірковуємо і робимо висновки. Вивчальне читання ефективне під час опрацювання нового матеріалу.

3. *Вибіркове* (переглядове). Швидке читання, у процесі якого, охоплюючи текст загалом, зосереджуємося тільки на потрібних деталях. Його використовують для повторного перегляду книги, щоб знайти потрібне місце, яке читають поглиблено.

169. Із підручника «Пізнаємо природу» виберіть текст, опрацюйте або перегляньте його, якщо вже читали.

Визначте ключові речення, складіть план.

Який вид читання ви застосовували, виконуючи це завдання?

170. Доберіть для читання коротку інформацію та тексти з української чи зарубіжної літератури за темою «Народна і літературна казка».

171. Прочитайте анотації* до книг.

1. Наша книга допоможе вам поринути в такий затишний світ смачної їжі. Кулінарні рецепти, зібрані в ній, порадують вас і ваших близьких своєю простотою і водночас вишуканістю. Продукти, використовувані в цих рецептах, доступні сім'ям з будь-яким достатком, що робить книгу ще привабливішою (*із книги «Святкова кухня» Юрія Карпенка*).

2. Повість неперевершеного майстра українського дитячого історичного роману Володимира Рутківського присвячена героїчним і маловідомим сторінкам нашого прадавнього минулого. П'ятикласник Вітько Бубненко якимось дивом потрапляє у 1097 рік, де разом зі славетними праукраїнськими богатирями Іллею Муровцем, Олешком Поповичем та Добринею захищає рубежі нашої землі, тобто землі Руської (*з книги «Сторожова застава» Володимира Рутківського*).

*Анотація — короткий виклад змісту книги, статті, розробки, звіту тощо. Анотація дозволяє робити висновки про доцільність їх докладнішого вивчення.

- Читання анотації — це вид читання: а) вивчального; б) вибіркового; в) ознайомлювального?

172. Ситуація. Ви вирішили подарувати другові / подрузі книжку. Чи є потреба прочитати її повністю, щоб упевнитися у виборі саме цього книжкового подарунка? Який вид читання ви застосуєте в цій ситуації?

173. Напишіть анотацію до улюбленої книжки.

Можна спочатку прочитати ту анотацію, яка вже є в книзі, щоб дізнатися, як це зробив **фахівець**. Можна прочитати її після самостійного написання та порівняти анотації.

- Знайдіть лексичне значення виділеного слова.
- Який вид читання ви використали, щоб знайти пояснення, адже ви не читали весь словник, а лише потрібні місця?

174. Запишіть назви текстів (2–3), які ви порадили б прочитати, щоб відпочити й отримати естетичну насолоду.

§ 20. СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНІ СЛОВА

Ключові поняття: стилістично нейтральні слова, стилістично забарвлені слова: лексика наукова, офіційно-ділова, суспільно-політична, розмовна (просторічна), емоційно забарвлена.

Які стилі мовлення ви знаєте?

175. Прочитайте текст. До якого стилю мовлення він належить? Чому?

Сонцевик будяковий. Денний метелик, розмах крил до 6,5 см. Гусениця живиться будяком, кропивою й іншими бур'яновими рослинами. Зимує в Північній Африці (*з підручника*).

Сонцевик будяковий (https://uk.wikipedia.org/wiki/Сонцевик_будяковий)

Опишіть сонцевика будякового в художньому стилі. Запишіть.

Слова, які можна вживати в усіх стилях мовлення, — загальновживані (стилістично нейтральні) слова.

ПРИКЛАД. Дерево.

1. **Науковий стиль. Дерево** — *це багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону.*
2. **Розмовно-побутовий, художній стилі.** *Ми сховалися під розкішним* **деревом.**
3. **Публіцистичний стиль.** *Гермаківський дендропарк — дендрологічний парк загальнодержавного значення в Україні. Нині на його території росте понад 1500 різноманітних порід* **дерев** *і чагарників* (*https://uk.wikipedia.org/wiki/*)

176. Прочитайте речення.

Ти розумієш, що таке міжмовні омоніми? Ти кумекаєш, що таке міжмовні омоніми?

Чим відрізняються речення? Чи змінилася суть запитання від зміни слів?

Яке з двох слів стилістично нейтральне? Чому?

Окрім стилістично нейтральної (загальновживаної лексики), є стилістично забарвлена лексика. Це слова, що вживають лише в певних стилях.

ГРУПИ СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНОЇ ЛЕКСИКИ	
Наукова лексика: фонетика, метафора, атом, вакуоля	**Науковий стиль**
Офіційно-ділова лексика: довідка, ухвалити, циркуляр	**Офіційно-діловий стиль**
Суспільно-політична лексика: реформа, біткоїн, держава	**Публіцистичний стиль**
Розмовна (просторічна) лексика: дрихнути, витріщатись	**Розмовний стиль** **Художній стиль**

Просторічні слова вживають у розмові, часто в невимушеному мовленні. Частина слів має ознаки безцеремонності (*друзяка*, *роботяга*, *викаблучуватися*, *башковитий*), а частина — відтінок згрубілості (*паскуда*, *жерти*).

177. Випишіть слова, що належать до а) професійної; б) термінологічної; в) офіційно-ділової; г) розмовної лексики.

Дітлашня, шпатель, заява, сантиме́тр, боцман, протокол, ген, базікати, пика, протони, відсоток, класний журнал.

- Прокоментуйте свій вибір.
- Побудуйте звукову модель виділеного слова.

ПРИКЛАД. Коляда [— •| = •| — •́]

НЕПРАВИЛЬНО

Вибачаюся

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО

Даруйте, перепрошую, прошу вибачення

178. Прочитайте текст. Випишіть стилістично забарвлені слова.

Коли люди приїздять до Києва, з чого вони починають? З Хрещатика! Ви злазите з поїзда, і ноги механічно самі несуть вас на Хрещатик. Через двадцять хвилин ми вже йшли Хрещатиком. Ішли? Ні, ми пливли, ми линули, ми викроковували гордо й урочисто, як на параді (за *Всеволодом Нестайком*).

До яких груп лексики належать виписані слова?

Наведіть 2 приклади, щоб слово належало до різних груп стилістично забарвленої лексики. Складіть речення з цими словами (усно).

179. Відредагуйте речення.

1. Я народилася 12 жовтня 2010 року в мальовничому селі Кленівка (*з автобіографії*). 2. Прошу звільнити мене сьогодні з уроків, бо вчора я приймала участь у спортивних мероприємствах, а нині валюся з ніг (*із заяви*). 3. Учитель балакав про підмет, присудок і другорядні члени речення. 4. Дубок — багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами — жолудями.

Прокоментуйте помилки. Запишіть відредаговані речення.

До *лексики розмовної мови* належать *діалектні слова*, *просторіччя*, *сленг*, *суржик*.

І стилістично забарвлені, і стилістично нейтральні слова характеризуються наявністю чи відсутністю емоційних відтінків. **Слова, у яких є додаткове емоційне значення, називають експресивними (емоційно забарвленими).** Напр., *радість*, *любов*, *сум*; *рученьки*, *тонесенький*; *носище*, *багнюка*; *чадо*, *перст* тощо.

Для всіх стилів мови характерна насамперед загальновживана лексика.

Стилістично нейтральні слова, якщо їх уживають у переносному значенні, набувають емоційно-експресивних відтінків. Наприклад: Прилетіла *ластівка* (стилістично нейтральне). Мамо, *ластівко* (емоційно-експресивне).

180. **Прочитайте рядки з гаївки-гри. Назвіть загальновживані (нейтральні, стилістично нейтральні) слова. Поясніть.**

Ой нумо, нумо, в зеленого Шума.
А в нашого Шума зеленая шуба…

Назвіть у гаївці емоційно забарвлене загальновживане слово. Прокоментуйте вибір слова. Поясніть значення слова «гаївка».

Підготуйте коротку інформацію (на основі вивченого на уроках української літератури в 5 класі) про світогляд наших предків.

181. **Прочитайте українську народну казку «Язиката Хвеська». Випишіть 5 емоційно забарвлених слів.**

Поміркуйте, що надає виписаним словам емоційного забарвлення.

ПРИКЛАД

1. **Язиката.** *Емоційного забарвлення надає значення слова* (*язикатий* — **той, хто любить багато говорити, сперечатися, сваритися; який влучно, дотепно висловлюється**).
2. **Хвеська.** *Емоційного забарвлення надає варіант імені* (*Хвеська від Фе*(*одо*)*с*(*ія*) + *суфікс -к-*).
3. **Ріднесенька.** *Емоційного забарвлення надає зменшено-пестливий суфікс -есеньк-.*

Які риси язикатої Хвеськи вам подобаються? Які не подобаються? Чому? Чи залежить характеристика людина «язиката» від статі, віку?

Запишіть варіанти свого імені.

§ 21. ЛЕКСИЧНА ПОМИЛКА. СУРЖИК

Ключові поняття: лексична помилка, тавтологія, плеоназм, багатослів'я, суржик.

Лексична помилка — це вживання слова в невластивому значенні, повтор слова чи спільнокореневого слова в одному й тому самому чи сусідніх реченнях, уживання зайвих слів тощо.

Таку помилку на берегах позначають великою літерою **Л**.

Випишіть зі словника значення слова «берег». Це багатозначне слово чи омонім? Аргументуйте відповідь.

До лексичних помилок належать:

1. **Тавтологія** — недоречний, стилістично невмотивований повтор одного і того самого слова чи спільнокореневого слова в реченні чи сусідніх реченнях: *Учні* написали твір в *учнівських* зошитах. (Правильно: *Учні написали твір у зошитах.*)

2. **Багатослів'я** — уживання зайвих слів: Я народилася в листопаді *місяці.* (Правильно: *Я народилася в листопаді.*)
Ми звернули увагу на *дуже* прекрасну картину. (Правильно: *Ми звернули увагу на прекрасну картину.*)

3. **Уживання слів у невластивому значенні**: Неправильно: *Земляне* обличчя. (Правильно: *Землисте* (сірувато-бліде) *обличчя.*) Але правильно: *Земляний* вал (*вал землі*).

4. **Некоректне вживання фразеологізмів**: Неправильно: *Я і природа — дві сторони медальйона.* (Правильно: *Я і природа — дві сторони медалі.*)

5. **Плеоназм** — словосполучення, у якому слова різні за звучанням, але з однаковим значенням: Є вільна вакансія (*вакансія* — вільна посада). (Правильно: *Є вакансія.*) Переважна більшість класу пішла в картинну галерею (*переважна* — це вже більшість). (Правильно: *Більшість класу пішла в картинну галерею.*)

6. **Невмотивоване вживання діалектизмів, історизмів, архаїзмів, емоційної лексики, росіянізмів** тощо: Неправильно: Я народилася 12 жовтня 2001 року в *мальовничому* селі … (*З автобіографії*). (Правильно: Я народилася 12 жовтня 2001 року в селі …, *бо емоційна лексика не властива офіційно-діловому стилю*). Неправильно: *таможня*. Правильно: *митниця*.

Тавтологія може бути стилістично вмотивованою, тобто мовець, митець свідомо вживає повтор: Правічну **думу думають** *ліси, вгрузають в мох столітні дідугани* (*Ліна Костенко*). *Немає нічого страшнішого за* **необмежену** *владу в руках* **обмеженої** *людини* (*Василь Симоненко*).

182. Розгляньте таблицю неправильного (ненормативного) і правильного (нормативного) вживання слів.

Неправильно	Правильно
Блінчик	Млинець
Даже	Навіть
Єжевіка	Ожина
Голубіка	Лохина
Клубніка	Полуниця

Проаналізуйте, чи правильно ці слова вживаєте ви. Запам'ятайте і вживайте українські слова.

183. Утворіть правильні словосполучення. Запишіть.

Адрес / адреса (проживання). Вітальний (-а) (адрес / адреса). Бувші / колишні (учні). Корпус (навчальний / учбовий). Музична школа / музикальна школа. Наступна / слідуюча зупинка.

184. Поясніть за таблицею плеоназм. Запам'ятайте правильні форми слововживання.

Неправильно	Правильно
Моя автобіографія	Автобіографія
Моя власна (думка)	Моя (думка)
Адрес проживання	Адреса
Пам'ятний сувенір	Сувенір, подарунок на пам'ять
Сьогоднішній день	Сьогодні

185. Прочитайте речення.

Учитель фізкультури чітко розрахував хронометраж часу. Софійчина відповідь була вірною. У нашому класі любий учень знає таблицю множення.

Підкресліть лексичну помилку в кожному реченні. Позначте її відповідно до вимог (див. с. 87). Запишіть речення правильно.

Складіть словосполучення чи речення зі словами *вірний*, *любий*, щоб не було лексичної помилки.

Суржик

Суржик. 1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса тощо; борошно з такої суміші.
2. Перен., розм. Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без дотримання норм літературної мови; нечиста мова (*з Нового тлумачного словника української мови: у 3 томах. — Том 3, 2005. — С. 483.*).
Серед суржиків нині найпоширенішим в Україні є українсько-російський суржик.

ПРИКЛАД
Російською: *считал* (суржик: *щитав;* правильно: *рахував* (*гроші*), *вважав* (*за потрібне*).
Російською: *кто-то (*суржик: *хто-то;* правильно: *хтось*).
Англійською: juice (сік). Суржик: *джусік* (до англійської форми додали російський суфікс); правильно: *сік*.

Іноді важко зрозуміти, чи це суржик, чи діалект. Наприклад, слова «конфета» є суржиком у Тернопільській області, але діалектом у Полтавській.

ВАЖЛИВО. *Українська мова упродовж століть була в таких умовах, що поява українсько-російського суржику стала неминучою. І навіть якщо ми змалку говоримо суржиком* (*і в цьому зовсім немає нашої провини*), *говорі́мо українською мовою, поступово очищаючи своє мовлення від суржику.*

186. Прочитайте речення. Про що в ньому йдеться?

Для мене язик дуже важливий.

Поясніть, чому зміст речення може сприйматися по-різному.

187. Прочитайте суржик. Запишіть українські літературні відповідники.

Конєшно, канфєта, шо-то, дірєктор, харашо.

Чи вживають суржик у художній літературі? Для чого?

Наведіть приклади суржику з мовлення друзів чи знайомих.

188. Прочитайте текст. Назвіть суржик.

Даримо вам кухню, холодільнік, стіральну машину, пилосос і багато чого по мєлочі. Чим зможем, тим поможем. Свєточка, жєлаю благополучія в сім'ї, взаімопоніманія (*за кн. Лариси Масенко «Між мовою і язиком»*).

Суржик мову збагачує чи збіднює? Цікава **ВАША ДУМКА**.

Схема лексичного розбору слова

1. Визначте, повнозначним чи неповнозначним є подане слово.
2. Поясніть лексичне значення слова, якщо воно повнозначне.
3. Визначте, однозначне чи багатозначне слово.
4. Визначте, у прямому чи переносному значенні вжите слово.
5. Доберіть до поданого слова синоніми, антоніми (якщо можливо), назвати омоніми, пароніми (якщо можливо).
6. Визначте походження слова (власне українське чи запозичене). Якщо запозичене, з'ясуйте за словником, з якої мови.
7. Визначте, до активної чи пасивної лексики належить слово. Якщо до пасивної, то воно застаріле (історизм чи архаїзм) чи неологізм.
8. Визначте, чи це слово загальновживане (стилістично нейтральне), чи стилістично забарвлене.

ПРИКЛАД

Де **лелека** водиться, там щастя родиться (*прислів'я*).
Слово **лелека** — повнозначне. Лексичне значення: великий перелітний птах з довгим прямим дзьобом та довгими ногами. Однозначне. Синоніми: чорногуз, бусол, бузько, боцян. Належить до власне української лексики. Належить до активної лексики. Загальновживане.

189. **Спишіть вірш. Зробіть лексичний розбір виділеного слова. (письмово).**

Журилась під осінь
малесенька жабка:
Уже потемніла
У соняха шапка,
І жовтими стали
Листочки у клена,
А я ще і досі
Зелена-зелена (*Лідія Повх*).

- Назвіть синоніми до слова «малесенька».
- Назвіть антоніми до слова«потемніла».
- З'ясуйте за словником особливості вживання слів «сонях» і «соняшник».
- Слово «шапка» — однозначне чи багатозначне? Обґрунтуйте відповідь.

Наш класний проєкт

1. З додаткових джерел інформації дізнайтеся про походження вашого імені та його значення.
2. Зробіть презентацію на тему: «Імена хлопців і дівчат нашого класу».
   Перегляньте та обговоріть її в класі.

§ 22. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ»

Ключові поняття: значення слова лексичне і граматичне; однозначні і багатозначні слова; пряме і переносне значення слова; синоніми, антоніми, омоніми, пароніми; власне українські і запозичені слова; написання слів іншомовного походження; архаїзми, історизми, неологізми, письменницькі новотвори (авторські неологізми), загальновживані слова, діалектизми, професіоналізми, терміни, сленг, просторічні слова, лексична помилка, суржик.

1. *Поясніть відмінність лексичного значення слова від граматичного. Наведіть приклади.*
2. *Вторинне (похідне) значення слова — це пряме чи переносне значення? Поясніть.*
3. *Які слова різні: багатозначні чи омоніми? Поясніть думку.*
4. *Чим відрізняються синоніми від антонімів?*
5. *Поясніть значення* **анти**, **онім**.
6. *У чому відмінність між омонімами і паронімами?*

190. **Спишіть вірш.**

Зіграй мені **осінній** плач калини.
Зіграй усе, що в тебе попрошу.
Я не скрипковий ключ, а журавлиний
Тобі над полем в небі напишу.

Ліна Костенко

- Поясніть лексичне і граматичне значення виділеного слова.
- Розтлумачте лексичне значення слова «ключ» у тексті. *Ключ* — багатозначне слово чи омонім? Аргументуйте думку. Зверніться зі словниками.
- Назвіть слова в переносному значенні.
- З різних джерел інформації дізнайтеся про ставлення українців до калини. Підготуйте коротку інформацію для класу.
- Зісканувавши QR-код, послухайте пісню-реквієм «Чуєш, брате мій»: https://pp-books.com/5klas-ukr-a02
- Розтлумачте значення слова *реквієм*. Звіртеся зі словником.

191. **Знайдіть у вірші слова, що в іншому контексті матимуть інші значення. Це омоніми чи багатозначні слова? Чому?**

Через поле, через ліс,
З пагорбка в долинку
Подарунки зайчик ніс
Дітям на ялинку (*Аркадій Музичук*).

- Визначте кількість букв і звуків у слові «ялинку».
- Поясніть лексичне значення слова «пагорбок».
- Поясніть розділові знаки в тексті.

192. **Прочитайте вірш. Випишіть імена хлопчиків і назви країн, у яких ці імена побутують. Якщо у вірші вжито лише назву міста, то напишіть ще назву країни.**

ПРИКЛАД. *Жан* (Париж, Франція).

МИРНІ ЗОРІ

Голубина ніч надворі
позасвічувала зорі.
Сплять Ванюші у Москві,
русі Йонаси — в Литві.
У Чернігові, у Львові
сплять Іванки чорноброві —
хто горі́лиць, хто ницьма́.
Мирний сон їх обійма.
Глянув місяць у вікно —
спить у Грузії Вано.
В Кишиневі хлопчик Йон
усміхається крізь сон.
Янек в Лодзі на бочку
кулачком підпер щоку.
А у Римі на дивані
спить калачиком Джованні.
Джон у Лондоні на ліжку
висунув з-під ковдри ніжку.
Погасив Париж вогні,
Жан посапує у сні.
Голубина ніч ласкава
ходить тихо, наче мати,
і ніхто не має права
сни дитячі полохати!
Ніч на добрі сни багата —
сниться в льоті даль орлина,
бо для ночі всі хлоп'ята
на одне ім'я — дитина.
Хто у снах своїх літає,
той росте безперестанку.
Тільки сонце право має
їх будити на світанку!

Оксана Сенатович

Дізнайтеся з додаткових джерел інформації та напишіть, як ваше ім'я звучить у країнах, згаданих у вірші, чи у відомих вам інших країнах.

Назвіть слова в переносному значенні.

Шануймо рідномовні імена!

193. **Прочитайте визначення.**

Діалект — місцевий різновид мови; говірка.
Діалектика — всебічне вчення про рух і розвиток.

Слова *діалект* і *діалектика* — це: а) антоніми; б) синоніми; в) омоніми; г) пароніми. Аргументуйте відповідь.

1. *У чому відмінність між власне українською та запозиченою лексикою? Наведіть приклади.*
2. *Назвіть слова іншомовного походження з подвоєнням.*
3. *Покажіть на 2–3 прикладах відмінність між активною та пасивною лексикою.*
4. *Доведіть, що слова можуть «мігрувати» з активного словника в пасивний і навпаки.*
5. *Поясніть, як ви розрізняєте архаїзми й історизми.*
6. *Як слово* **неологізм** *розповідає про своє лексичне значення?*
7. *У чому відмінність між неологізмами й авторськими неологізмами (письменницькими новотворами)? Наведіть приклади.*
8. *Наведіть приклади територіально й соціально обмеженої лексики.*
9. *Які слова називають загальновживаними? Чому вони переважають у мові?*
10. *Наведіть різні типи лексичних помилок.*
11. *Розтлумачте різні значення слова* **суржик**. *Яке значення, на вашу думку, пряме, а яке переносне? Чому?*
12. *Яке значення слова (пряме чи переносне) виникло першим? Аргументуйте відповідь.*

194. **Наведіть по 2 слова: а) властиві лише українській мові; б) властиві іншим слов'янським мовам; в) запозичені. Поясніть, як ви добирали слова.**

Скористайтеся матеріалом про власне українську лексику (с. 42–43).

195. **Порівняйте близькі за звуковим складом пари слів.**

Мірра — міра, манна — мана́.

Випишіть зі словника лексичні значення незрозумілих слів.

Із кожним із поданих слів складіть речення.

196. **Прочитайте речення. Назвіть суржик.**

Не ростраюйся та не обіжайся. Уборка вже закінчується.

Запишіть речення літературною мовою.

197. Прочитайте рецепт. Випишіть професіоналізми. Поясніть вибір.

СТРУДЕЛЬ З ЯБЛУКАМИ

Тісто: 250 г борошна, 1 яйце, $\frac{3}{4}$ склянки теплої води.

На́чинка: 1 кг яблук, 100 г цукру, $\frac{1}{2}$ склянки мелених сухарів, 100 г вершкового масла або маргарину, 1 ст. ложка кориці, лимонна цедра.

Замісити тісто, прогріти його, розпластати, а як підсохне, посипати тонко пошаткованими яблуками, цукром з корицею, лимонною цедрою, сухарями і накласти шматочки вершкового масла або маргарину. Скрутити рулет і покласти на змащений жиром лист. Пекти в гарячій духовці (210–220 °С) протягом 30 хв. Спечений струдель порізати на порції, посипати цукровою пудрою (*Дарія Цвек*).

- Доберіть синонім до слова *борошно*.
- Знайдіть у тексті багатозначне слово. Розтлумачте значення.
- Поясніть значення слова *струдель*.
- Які слова з професійної лексики пекарів вживаєте ви? Про значення яких дізналися? Розкажіть.

198. Спишіть. Підкресліть слова іншомовного походження. Поясніть їх значення (усно).

Горизонт, відсоток, небосхил, обрій, граматика, сльоза, менеджер, світлина, кінематограф, хіт, реквієм, день, фотографія.

- Серед записаних слів назвіть синоніми.
- Запишіть значення слова **хіт**.
- Чим, на вашу думку, відрізняється хіт від реквієму? Наведіть приклад.

199. Доберіть три слова, які спочатку належали до пасивної лексики, з часом перейшли до активної, а зараз знову належать до пасивної лексики.

200. Запишіть в алфавітному порядку слова, що розкривають тему «Групи слів за значенням».

201. Прочитайте уривок із «Літньої книжки» Туве Янссон.

Увечері наступного дня Софія і бабуся сіли писати другий розділ з назвою «Усіляка інша нещасна дрібнота». Софія диктує:

— З тією дрібнотою ціла біда. Ліпше би Бог ніколи її не створював чи хоча б наділив здатністю розмовляти або якось інакше показувати свої емоції. Візьмімо для прикладу нічних метеликів. Вони вперто летять на лампу і згоряють, а за ними інші знову вперто летять. Це ніякий не інстинкт, інстинкт не може бути вбивчим. Метелики просто нічого не розуміють й, засліплені, летять на світло. А потім лежать на спинці й дригають усіма лапками, аж доки помруть… А коти? Котові може надокучити гризти плітку, або ж вона йому не засмакує. А він з хвоста почав! Тоді я пла́чу! Я плачу, коли її солять ще живою і живою кидають в окріп. А вона звідти вистрибує! Я не їм такої риби, самі собі їжте!

— Ти диктуєш надто швидко, — сказала бабуся. — Так і написати: «Самі собі їжте!»?

— Ні-ні, — заперечила Софія. — Це ж наукове дослідження! Закінчи словами «А вона звідти вистрибує». Дівчинка трохи помовчала, збираючись із думками, і повела далі:

— Розділ третій (*Туве Янссон*).

- Софія в розмові з бабусею каже, що пише наукове дослідження. Чи вдало дівчинка дібрала лексику для наукового дослідження? Чому? Аргументуйте свою думку.
- Які групи лексики вживала Софія?
- Поясніть лексичне значення слова **плітка**.
- До якого стилю, на вашу думку, належить текст, що написала дівчинка?

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Обої	Шпалери
Очередь	Черга

Не забувайте вести свій словничок незрозумілих слів.

Як на ЗНО

1. У переносному значенні вжито всі словосполучення в рядку

А солодкі слова, залізний цвях, залізний характер

Б корінь проблеми, корінь дуба, корінь зуба

В гіркі слова, гірка правда, гірке життя

Г сонячний настрій, свіжий огірок, сонячна усмішка

2. До пасивної лексики належать усі слова рядка

А козак, війт, староста, зигзиця, перець

Б перст, перстень, рать, піїт, спудей

В шуйця, десниця, чернь, цар, рекрут

Г воззри, надія, милосердіє, возлагаю, пренепорочная

3. Омоніми вжито в рядку

А яскравий погляд, яскравий промінь

Б розв'язав задачу, прочитав задачу

В гарна дорога, гарний шлях

Г злити собаку, злити воду

4. Лексичну помилку допущено в рядку

А гарні заходи

Б перший пріоритет

В перший виступ

Г воєнні роки

5. Лексичну помилку допущено в рядку

А брати участь

Б думки співпадають

В здібна учениця

Г змусити читати

6. Лексичну помилку допущено в рядку

А спутати коня

Б сплутати сліди

В прейскурант цін

Г музична школа

1В, 2В, 3Г, 4Б, 5Б, 6В

Усіляка всячина

ЦЕ ЦІКАВО! Ви, мабуть, читали серію романів Джоан Ролінґ про Гаррі Поттера. Ці книги з англійської мови переклав Віктор Морозов — уродженець Тернопільської області, музикант, композитор, поет, перекладач, лауреат першого фестивалю «Червона Рути» (1989).

Послухайте цікаве про діалекти:
https://pp-books.com/5klas-ukr-a03

ВІДГАДАЙТЕ ЗАГАДКИ!

1. Цей термін з геометрії ми знаєм:
на коло схожа замкнута крива.
А справа лиш наліво прочитаєм —
стан яблука, коли ласун зрива.
Що це таке? (*Дмитро Білоус*)

2. Хто вранці ходить на чотирьох ногах, удень — на двох, а ввечері — на трьох?

3. Їх не сіють, не саджають — самі виростають.

4. Що воно за штука, що день і ніч стука?

5. Сопе, хропе, часом чхає, сюди-туди зазирає; на морозі замерзає, бо одежини не має.

6. На ніч два віконця самі зачиняються, а зі сходом сонця самі відчиняються.

7. Ношу їх багато років, а кількість їх не знаю.

Назви місяців (білоруською): студзень, люти, сакавік, красавік, май, червень, ліпень, жнівень, верасень, кастрычнік, лістапад, снежань.

Грізно **г**рима **г**рім **г**орою —
Гонить **г**омін **г**радобою.
Гнеться **г**руш **г**нучке **г**ілля.
Гонить **г**уси **Г**нат: «**Г**иля!» (*Володимир Лучук*)

Сідайте, на чому стоїте, ще й ноги звішуйте.

Воно б дуже добре,
та нікуди не годиться.

Були вареники, та на вербу повтікали.

Правда твоя, що на вербі — груші,
а на осиці — кислиці.

Фразеологія

Ви розрізнятимете:

- фразеологізми і вільні словосполучення;
- фразеологізми за походженням.

Ви вмітимете:

- уживати фразеологізми відповідно до контексту;
- користуватися фразеологічними словниками.

Вам буде цікаво:

- уживати фразеологізми;
- спостерігати, як через фразеологізми різні народи по-своєму бачать світ.

§ 23. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ. РІЗНОВИДИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Ключові поняття: фразеологія, фразеологізм, вільне словосполучення, різновиди фразеологізмів.

Стійкі сполучення слів називають фразеологізмами.

202. Прочитайте фразеологізми. Поясніть їх значення. За потреби скористайтеся довідкою. Запишіть.

Крокодилячі сльози, пекти раків, за тридев'ять земель, ні пари з уст, хоч трава не рости, рукою подати, як дві краплі води.

ДОВІДКА. Близько, удаване співчуття, мовчати, однакові, байдуже, червоніти, далеко.

Стійкі і вільні сполучення слів

СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ

Стійкі → **Фразеологізми**	**Вільні** → **Не фразеологізми**
1. Мають *усталений* лексичний склад. 2. Щоразу *відтворюються* (згадуються). 3. Є *одним* членом речення. 4. Значення закріплене, тобто *не залежить* від значення окремих слів.	1. Лексичний склад *може змінюватися*. 2. Щоразу *утворюється*. 3. Кожне слово, зазвичай, є іншим членом речення. 4. Значення залежить від значення кожного слова.

Фразеологія — розділ мовознавства, у якому вивчають фразеологізми; сукупність фразеологізмів української мови.

Фразеологізм — це усталений зворот, стійке поєднання слів, що побутує в мові як один, неподільний і цілісний за значенням вислів.

203. Прочитайте. Випишіть фразеологізми. Поясніть їх значення.

Читати книжку, викинути з голови, тримати камінь за пазухою, точити ляси, сміятися на ку́тні, рукою подати, як маку.

Поясніть, як ви впізнали фразеологізми.

ПРИКЛАД. *Хліб з'їв.*

1. Можу змінити лексичний склад (*хліб* кинув на зуб, споживав, наминав тощо).
2. Щоразу утворюю, використовуючи слова відповідно до ситуації (тут: *справді з'їв хліб*).
3. Кожне слово є іншим членом речення: Я хліб з'їв.
4. Значення словосполучення: значення слова *хліб* + значення слова *з'їв*.

Висновок: не фразеологізм.

Собаку з'їв.

1. Не можу змінити лексичного складу, бо це вже буде не фразеологізм.
2. Мушу (за потреби) згадати в саме такому вигляді.
3. Є одним членом речення: Я собаку з'їв у цій справі. *Собаку з'їв* — фразеологізм.
4. Значення закріплене, не залежить від значення кожного слова: *бути досвідченим*.

Висновок: фразеологізм.

204. Наведіть по 3 приклади фразеологізмів і вільних словосполучень. Прокоментуйте, чим відрізняються стійкі сполучення слів від вільних. Складіть і запишіть речення з одним фразеологізмом і одним вільним словосполученням.

205. Розгляньте світлину. Чи вона ілюструє значення фразеологізму «як кішка із собакою»? Дайте розлогу відповідь.

206. Запишіть 4–5 фразеологізмів, які ви вживаєте. Якщо не вживаєте, то погортайте фразеологічний словник і випишіть ті, що вам сподобалися. Поясніть їх значення.

Синонімія та антонімія фразеологізмів

Синоніми — це близькі за значенням слова.
Антоніми — це протилежні за значенням слова.

Фразеологізми можуть бути багатозначними, вступати в синонімічні, антонімічні, омонімічні зв'язки з іншими фразеологізмами та словами.

• *Ми розглянемо лише фразеологізми-синоніми й фразеологізми-антоніми.*

ПРИКЛАД

1. *Аж горить під руками* (**швидко** щось робити). *Як мерзле горить* (**повільно** щось робити). Антоніми: швидко — повільно. Отже, фразеологізми *аж горить під руками* і *як мерзле горить* — антоніми.

1. *Набрати в рот води* (**мовчати**). *Язика проковтнути* (**мовчати**). Отже, фразеологізми *набрати в рот води* і *язика проковтнути* — синоніми.

207. Із поданих у двох стовпчиках фразеологізмів утворіть синонімічні пари. Запишіть їх.

1 Голці ніде впасти	**А** Чи ріпка, чи куріпка
2 Під боком	**Б** Аж кишить
3 Хоч трава не рости	**В** Дати драла
4 Взяти ноги на плечі	**Г** Рукою подати

Складіть і запишіть речення з одним із фразеологізмів (на вибір).

208. Випишіть із фразеологічного словника 3 фразеологізми (на вибір) та доберіть синоніми до них.

209. Із поданих у двох стовпчиках фразеологізмів утворіть антонімічні пари. Запишіть їх.

1 Ні пари з уст	**А** Аж кишить
2 Як кіт наплакав	**Б** Розпустити язика
3 Як удень	**В** Співати дифірамби
4 Поливати помиями	**Г** Хоч око виколи

Складіть і запишіть речення з одним із фразеологізмів.

210. **Випишіть із фразеологічного словника 3 фразеологізми (на вибір) та доберіть до них антоніми.**

211. **Прочитайте фразеологізми. Розтлумачте значення. Доберіть до них фразеологізми-антоніми, фразеологізми-синоніми.**

Роззявити рота, гнути спину, як бджіл у вулику, хоч з лиця воду пий.

Складіть і запишіть речення з одним із фразеологізмів (на вибір).

Прислів'я, приказки, крилаті вислови (афоризми)

Близькі до фразеологізмів прислів'я, приказки, крилаті вислови (афоризми).

Прислів'я — виражений реченням народний вислів **повчального змісту**, який найчастіше в образній формі формулює певну життєву закономірність чи правило. Напр.: *У решеті води не наносиш. Під лежачий камінь вода не тече. Друзі пізнаються в біді.*

212. **Спишіть прислів'я. Прокоментуйте їх значення.**

Без перевесла* і віник розсиплеться. Книга для розуму, як теплий дощик для посіву. Будь сильний духом, а не новим кожухом. Книга тоді корисна, коли її читають. Як листя жовтіє, то поле смутніє.

*__Перевесло__ — джгут із скрученої соломи для перев'язування снопів.

Приказка — виражений реченням сталий народний вислів, який виконує функцію **образної характеристики** якогось конкретного об'єкта чи ситуації.
Отже, приказка близька до прислів'я, але без властивого йому повчального змісту. Напр.: *Молоко на губах не обсохло. Шалена муха вкусила. Яке їхало, таке здибало.*

213. **Випишіть 3 прислів'я чи приказки на вибір (про мову, дружбу природу тощо). Поясніть їх значення.**

Крилаті вислови (афоризми) — усталені словесні формули, часто вживані в усному й писемному мовленні, які мають конкретне літературне чи історичне джерело. Напр. *Жереб кинуто* (*Юлій Цезар*), *терновий вінок* (*з Біблії*), *апостол правди і науки* (*Тарас Шевченко*).
Отже, терміни **«крилаті вислови»** і **«афоризми»** — синоніми.

214. Спишіть і прокоментуйте крилаті вислови з античної міфології.

Ахіллесова п'ята́, сізіфова праця, гомеричний сміх, нитка Аріадни, гордіїв вузол, троянський кінь.

У грецькій мові слово «міф» мало до 40 синонімічних значень: мова, промова, розмова, рада, вказівка, звістка тощо.

ПРИКЛАД
Фразеологізм *ахіллесова п'ята* означає *вразливе місце людини*. У грецькій міфології Ахіллес (Ахілл) — один із найсильніших героїв. Мати Ахіллеса, морська богиня, занурила хлопчика у священну ріку Стікс, щоб зробити сина невразливим. П'ята́ Ахілла (за неї тримала мати) залишилася єдиним вразливим місцем. Саме туди смертельно вразила героя стріла супротивника.

215. Прочитайте афоризми українських письменників.

Світ ловив мене, та не спіймав (*Григорій Сковорода*). Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців (*Олександр Довженко*). Хай живе неоднаковість, слава відмінностям (*Павло Загребельний*). В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля (*Тарас Шевченко*).

Чи погоджуєтеся з цими крилатими висловами? Відповідь почніть словами: *Так, я погоджуюся, що… Ні, я не погоджуюся, що…* . Аргументуйте свою думку.

216. Доберіть і запишіть 2 афоризми українських чи зарубіжних авторів на власний розсуд. Розкажіть, чому вам сподобалися саме ці вислови.

§ 24. ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ У МОВЛЕННІ ЛЮДИНИ

Ключові поняття: походження фразеологізмів, вільне словосполучення, різновиди фразеологізмів.

Джерела (походження) українських фразеологізмів

217. Розгляньте таблицю «Джерела українських фразеологізмів».

Джерела (походження) українських фразеологізмів

Джерело	Приклад
Побутове життя	*Дати гарбуза, з одного тіста, не всі вдома*
Професійне життя	*Кинути якір, змотувати вудки, як нитка за голкою*
Усна народна творчість	*Тридев'яте царство, лишилися ніжки і ріжки*
Біблійні вислови	*Альфа і омега, обітована земля*
Антична культура	*Перейти Рубікон, канути в Лету*
Крилаті вислови (афоризми)	*Усе тече, усе змінюється* (*Геракліт*). *Борітеся — поборете* (*Тарас Шевченко*).

Розтлумачте (усно) значення кожного фразеологізму з таблиці. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Складіть і запишіть речення з одним із них.

218. Поясніть значення та походження фразеологізмів.

1. Як горохом об стіну. 2. Нитка Аріадни. 3. Закопати талант. 4. Стригти під одну гребінку. 5. Ти назавжди відповідальний за тих, кого приручив (*Антуан де Сент-Екзюпері*).

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Мебель	Меблі
Медвідь	Ведмідь

219. Прочитайте речення.

Живо́пис* — це поезія, яку бачать, а поезія* — це живопис, який чують (*Леонардо да Вінчі*).

Як ви розумієте зміст прочитаного? Спробуйте пояснити на прикладі картини Катерини Білокур і вірша Павла Тичини або на самостійно дібраному матеріалі.

*__Живопис__ — вид образотворчого мистецтва, що зображує фарбами предмети і явища; твори цього виду мистецтва.

*__Поезія__ — мистецтво художнього відображення дійсності в словесних образах; твори, написані віршами; що-небудь прекрасне, величне, піднесене, що глибоко впливає на почуття, уяву.

Катерина Білокур. Богданівські яблука
bit.ly/3z8cPk2

Пробіг зайчик.
Дивиться —
Світанок!
Сидить, грається,
Ромашкам очі розтулює.
А на сході небо пахне.
Півні чорний плащ ночі
Вогняними нитками
сточують.
— Сонце —
Пробіг зайчик.

Павло Тичина

Доберіть (скористайтеся фразеологічним словником) фразеологізми зі словами «яблуко», «заєць». Поясніть значення цих фразеологізмів.

220. Запишіть по 2 приклади різних за походженням фразеологізмів, які вживаєте ви чи ваші рідні, або випишіть зі словника. Поясніть їх значення.

У мові кожного народу є фразеологізми. Вони відображають спосіб бачення світу, історичний досвід людей.
Порівняйте. **Бути щасливим:**
Укр. Народитися в сорочці.
Лат. Albae gailinae filius (*син білої курки*).
Англ. To be born with a silver spoon in one's mouth (*народитися зі срібною ложкою в роті*).

221. **До якої групи лексики (стилістично забарвленої чи нейтральної) належать фразеологізми? Обґрунтуйте відповідь.**

§ 20. Стилістично забарвлені слова

222. **Фразеологізми доцільно вживати в таких стилях**
А науковому
Б публіцистичному
В офіційно-діловому
Г художньому
Ґ розмовному

Поясніть відповідь.

Фразеологізми — важливий засіб мовної образності. Доречно вжиті, вони відображають емоції (*захоплення, іронію* тощо), *надають мові яскравості.*

223. **Прочитайте речення. Випишіть фразеологізми.**

1. Я нащадок запорожців. А козаки слів на вітер не кидали (*Всеволод Нестайко*). 2. Ніч яка місячна, зоряна, ясная! Видно, хоч голки збирай (*Михайло Старицький*). 3. Отак собі побалакали, й у Грицька наче од серця одлягло (*Панас Мирний*). 4. Андрія взяло за живе (*Михайло Коцюбинський*).

Поясніть значення фразеологізмів.
Яка роль фразеологізмів у цих реченнях?

224. **Доберіть і запишіть 1–2 фразеологізми до слів:** *близько, дорослішати, легко, нісенітниця, упертий.*

225. **Розподіліть фразеологізми за групами: а) із мовлення мисливців, рибалок; б) із мовлення артистів; в) із мовлення моряків; г) із мовлення кравців, ткачів.**

1. Змотувати вудки. 2. Бігти за двома зайцями. 3. Тріщить по всіх швах. 4. Увійти в роль. 5. Як по нотах. 6. Міняти шило на швайку. 7. Узяти за зябра. 8. На ловця і звір біжить.

226. **Доберіть і граматично узгодьте пропущені числівники. Запишіть фразеологізми. Поясніть їх значення.**

1. Грати в … дудку. 2. Одна нога тут, а … там. 3. Як … краплі води. 4. … п'ятниць на тиждень. 5. На всі … сторони. 6. До … поту. 7. Зігнутися в … погибелі. 8. Як … колесо до воза. 10. За … срібняків.

ДОВІДКА. 30. 1. 2. 4. 3. 7. 5.

227. **Доберіть самостійно (скористайтеся довідкою) пропущені власні назви у фразеологізмах.**

1. Язик до … доведе. 2. Вискочив, як … з конопель. 3. Язиката … . 4. Це було за царя …, як була земля тонка. 5. Де … телят не пас. 6. Який …, така й слава. 7. Пройшов … , … і мідні труби.

ДОВІДКА. Пилип. Панько. Київ. Крим. Макар. Рим. Сава. Хвеська.

228. **Подані речення завершіть фразеологізмами. Поясніть значення фразеологізмів.**

1. Кілька років про Івана не було … . 2. Це було … . 3. Василько нарешті перестав … . 4. Вони швидко звикли … . 5. Не варто дуже … . 6. Діти почувалися … . 7. Зрозуміло, що він … .

ДОВІДКА. Бити баглаї. Як риба у воді. Стріляний горобець. Ні слуху ні духу. Жити на широку ногу. Задирати носа. У тридев'ятім царстві.

229. **Доберіть ілюстрацію чи проілюструйте самостійно один фразеологізм (на вибір).**

§ 25. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ФРАЗЕОЛОГІЯ»

Ключові поняття: фразеологізми, різновиди фразеологізмів, джерела фразеологізмів.

1. *Чому фразеологізми називають стійкими сполученнями слів?*
2. *Від чого залежить значення вільних словосполучень?*
3. *Що відомо про значення фразеологізмів? Поясніть.*
4. *Які різновиди фразеологізмів ви знаєте? Наведіть приклади.*
5. *Які джерела походження українських фразеологізмів?*
6. *Які словники ви використовували під час вивчення фразеологізмів?*

230. Установіть відповідність між частинами прислів'їв, приказок.

1. Всяка пташка… . 2. Згода дім будує… . 3. З великої хмари … . 4. Було б пшоно… . 5. Близько лікоть… . 6. Бійся не того собаки, що бреше… . 7. Життя прожити… . 8. Хліб живить тіло… .

ДОВІДКА. …своє гніздо знає; …не поле перейти; …а книга розум; …а того, що лащиться; …а каша буде; …малий дощ; …а незгода руйнує; …та не вкусиш.

- Запишіть прислів'я. Поставте розділові знаки.
- Підкресліть антоніми.
- Розкажіть, як ви розумієте значення кожного з прислів'їв, приказок.

231. Поясніть значення фразеологізмів. Доберіть синоніми.

Товкти воду в ступі, дивитися крізь пальці, світ за очі, стріляний горобець, одним духом дихати.

232. Випишіть із фразеологічного словника по 2 фразеологізми, до складу яких входять назви диких і свійських тварин. Поясніть значення фразеологізмів.

233. Доберіть зі словника чи згадайте улюблені фразеологізми. Розкажіть, як часто і які фразеологізми ви вживаєте. Чи не вживаєте? Чому?

234. **Доберіть і запишіть по 2 приклади фразеологізмів, різних за джерелами походження (див. таблицю на с. 106).**

235. **Прочитайте уривок із вірша «Пошитий у дурні» Анатолія Кичинського. Про що він?**

… підеш за сім верст киселю їсти,
не одну пару підметок стопчеш,
заблукаєш межи хатою й коморою,
за словом до кишені полізеш,
піділлєш масла у вогонь,
напечеш раків,
проковтнеш пілюлю,
макогона оближеш,
забажаєш пташиного молока,
попадеш пальцем у небо,
наловиш ґав,
сядеш на пташиних правах
білою вороною між ними.
Намотаєш на вуса
те, що сорока на хвості принесе,
солов'єм заспіваєш,
пустиш півня,
лаври пожнеш, де не сіяв,
ляжеш на них спочити,
заснеш без задніх ніг
і прокинешся у свинячий голос.

- Поясніть значення фразеологізмів у вірші.
- Яка роль фразеологізмів у художньому, побутовому мовленні?

Наш класний проєкт

Зробіть презентацію на тему: «Фразеологізми в мовленні нашого класу». Перегляньте та обговоріть її в класі.

Не забувайте вести свій словничок незрозумілих слів.

Як на ЗНО

1. Фразеологізмами є всі вислови, крім

А бити чолом

Б бити байдики

В бити в барабан

Г бити по кишені

2. Укажіть значення фразеологізму *легкий хліб*.

А перепечений хліб

Б недопечний хліб

В засоби для існування, здобуті без особливих зусиль

Г мала маса хліба

3. Увідповідніть фразеологізм із його значенням

1 сміятися на кутні
2 точити ляси
3 як кіт наплакав
4 дерти горло

А кричати
Б мало
В теревенити
Г пла́кати

	А	Б	В	Г
1				
2				
3				
4				

4. Увідповідніть фразеологізм із синонімом до нього

1 накивати п'ятами
2 хоч греблю гати
3 лавровий вінок
4 сушити зуби

А пальма першості
Б смішки справляти
В взяти ноги на плечі
Г хоч купайся

	А	Б	В	Г
1				
2				
3				
4				

5. Увідповідніть фразеологізм із антонімом до нього

1 на всіх парусах
2 як зір на небі
3 заморити черв'ячка
4 рукою подати

А за сімома морями
Б набити черево
В як мокре горить
Г як кіт наплакав

	А	Б	В	Г
1				
2				
3				
4				

1В. 2В. 3. 4А, 3Б, 2В, 1Г. 4. 3А, 4Б, 1В, 2Г. 5. 3А, 4Б, 2В, 1Г.

Усіляка всячина

Ви ж чули *фразеологізм* **Коли рак свисне**, *що означає* ***ніколи****? Вам було дивно? Тоді прочитайте, як фразеологізм* (*у перекладі*) *зі значенням «****ніколи****» звучить у різних народів.*

У німців: Коли собаки загавкають хвостами.
У в'єтнамців: Коли рис почне рости на спи́ні буйвола.
В іспанців: Коли в жаб виросте волосся.
У французів: Коли в курей будуть зуби.
У каталонців: Коли кури почнуть висиджувати кошенят.
В італійців: Коли ми будемо засипані серпневим снігом.
У латишів: Коли отелиться моя корова, що здохла минулого року.

ЦЕ ЦІКАВО! Фразеологізм зі значенням ***почуватися незручно*** українською *Не у своїй тарілці, англійською Fish out of water, тобто вийнята з води риба.*

Фразеологізм зі значенням ***виконувати багато робіт одночасно*** українською *І швець, і жнець, і на дуду грець, англійською Wear more than one hat, тобто носити більше, як один капелюх.*

Фразеологізм зі значенням ***дуже висока ціна*** українською *Як за рідну маму, англійською «Cost an arm and a leg», тобто вартує руки і ноги.*

...У давнину, коли в людини
ще ґудзики не повелись,
була в сорочці чи кофтині
на шиї зав'язка колись.

Коли ж по горло хтось наївся —
«*по саму зав'язку*», — казав.
Отак цей вираз і прижився:
народ сказав, як зав'язав.

Дмитро Білоус

грати
ґрати

[в е" с н а́]

[в' і р ш]

[о́ с ´ і н ´]

щ [ш ч]

ї [й і]

Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія

Ви розумітимете:

- що вивчають фонетика, графіка, орфоепія, орфографія;
- суть орфографічних та орфоепічних помилок;
- роль звуків у створенні образу.

Ви вмітимете:

- застосовувати знання правил орфографії та орфоепії;
- записати текст фонетичною транскрипцією;
- правильно наголошувати слова;
- вправно застосовувати алфавіт.

§ 26. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ФОНЕТИКИ, ГРАФІКИ, ОРФОЕПІЇ ТА ОРФОГРАФІЇ В 1–4 КЛАСАХ

Ключові поняття: звуки, букви, голосні і приголосні звуки, м'який приголосний, апостроф.

Навколо нас звуки природи: плескіт хвиль, спів птахів, шарудіння листя, гуркіт грому, шум вітру. Ці звуки утворюються механічним коливанням повітря.

Спілкування між людьми здійснюється за допомогою звуків мовлення. Такі звуки утворюються певними рухами органів мовлення.

ЦЕ ЦІКАВО! Спеціальних органів, які б тільки вимовляли звуки, природа не створила. Але до «органів мовлення», «мовленнєвого апарату» належать *ротова, носова порожнини; глотка, гортань, трахея; язик, язичок, губи, тверде і м'яке піднебіння.*

236. **Зісканувавши QR-код, послухайте звуки природи** (https://pp-books.com/5klas-ukr-a04). **Опишіть свої почуття (5–6 речень), навіяні прослуханими звуками природи.**

- Силу звуку можемо визначити: а) у звуках природи; б) у звуках людського мовлення; в) в обох випадках? Поясніть.
- Голосні, приголосні звуки можемо визначити: а) у звуках природи; б) у звуках людського мовлення; в) в обох випадках? Поясніть.

237. **Спишіть. У виділених словах підкресліть букви, що позначають голосні звуки.**

1. **Повторюю** з гордістю сина: для мене **лишається** дивом із див **моя** Україна (*Микола Луків*). 2. Скрізь побував, всього надивився, а скажу вам: нема країни **кращої**, ніж правда (*Олесь Гончар*). 3. Хочеш жити в Україні — вивчи **її** мову (*Олесь Лупій*).

238. **Запишіть подані слова за абеткою.**

Верхів'я, верхи, **верхолаз**, зубр, ватага, **звіздар**, засмага, **джміль**, варяги, миш'як, митець, союз, липень, пір'я, даль.

- Складіть речення з виділеними словами.
- Розтлумачте значення слова «варяги». За потреби зверніться до словника.

239. **Запишіть 10 слів, які починаються голосним звуком, і 10 слів, які починаються приголосним.**

240. **Прочитайте. Випишіть виділені слова, поділивши їх для переносу.**

ПРИКЛАД. Озе – ро, вій – на.

Тисячі літ живе народ наш на плодючій, **прекрасній землі. Скільки** було заздрісних, **охочих**, ворожих сил, які хотіли **зіпхнути** народ цей з його землі, погнобити, знищити, пустити в **непам'ять**. Здавався він усім чужинцям таким **добрим**, лагідним і безпомічним, що сам упаде в руки, як перестиглий плід. А він стояв уперто, непохитно, вороги ж гинули **безслідно** (*за Павлом Загребельним*).

241. **Спишіть прислів'я, уставляючи, де потрібно, апостроф.**

1. Не розіб..єш горіха, то не з..їси і зерн..ятка. 2. Червоне яблучко, та всередині черв..ячок. 3. У нього сім п..ятниць на тиждень. 4. Череп..я довше живе, ніж цілий глек. 5. На чужім подвір..ї і мухи б..ють. 6. Одвага або мед п..є, або сльози лл..є.

242. **Прочитайте. Випишіть слова, у яких є м'які приголосні. Підкресліть їх.**

Глянув песик у калюжу
І одразу мовив: «Друже,
Ти чому не причесався,
Вранці з милом не вмивався?»
Став і лапкою махає.
Друг його перекривляє.
Песик злився: «Що за диво?
Робить все, мов я, красиво».

Василина Вовчанська

Складіть 2–3 речення (усно) про домашніх улюбленців.

Як вимовляють в українській мові дзвінкі приголосні звуки в кінці складу перед глухим та в кінці слова?

243. **Спишіть слова, вставляючи потрібні букви.**

Як перевірити написання таких слів?

Ні(х,г)тик, зу(б,п)ки, моло(д,т)ьба, ай(з,с)берг, ане(к,ґ)дот, мо(г,х)ти, ді(х,г)тяр, воро(г,х), хлі(б,п), Вели(ґ,к)день.

Складіть 2 речення з поданими словами (на вибір).

§ 27. ГОЛОСНІ Й ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

Ключові поняття: мова, мовлення, звук, буква, голосні і приголосні звуки.

244. Спишіть речення. Підкресліть двома лініями голосні звуки, а однією — приголосні.

І поки живе мова — житиме й народ (*Іван Огієнко*).

Як ви розумієте вислів Івана Огієнка? Аргументуйте відповідь.

Звук — це найменша неподільна одиниця мови й мовлення. **Звуки мови й мовлення** вивчає розділ мовознавства — **фонетика**.

В українській мові 38 звуків.

Голосні звуки утворюються лише за допомогою голосу. Голосних звуків **6**: [а], [о], [у], [е], [и], [і].

Приголосні звуки утворюються за допомогою голосу і шуму або тільки шуму.

Приголосних звуків **32**: [б], [в], [г], [ґ], [д], [ж], [з], [й], [к], [л], [м], [н], [п], [р], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш] + [дж], [дз], + [дз'] + [д'], [з'], [л'], [н'], [р'], [с'], [т'], [ц'].

Для передавання на письмі правильної вимови звуків використовують **звукозапис**, або **транскрипцію**. Текст, речення, слова чи окремі звуки беремо у квадратні дужки. Наприклад: [м], [у], [к л е н], [с л о́ в о] .

Окремо взяті звуки нічого не означають. Тільки поєднуючись між собою та розташовуючись у певному порядку, звуки утворюють слова.

245. Прочитайте пари слів. Поясніть лексичне значення кожного слова. Що змінило лексичні значення слів?

[с у д] — [с а д], [т о м] — [т а м], [г о́ л о д] — [х о́ л о д], [к о р а́] — [г о́ р а], [к р о к] — [к р у к], [к а́ з к а] — [к а́ с к а].

На прикладі одного слова (будь-якого) поясніть його граматичне значення.

246. **Прочитайте кожне слово справа наліво. Зверніть увагу, як змінюються їх лексичні значення. Із виділеними словами складіть речення.**

Сир, прес, **кіт**, кір, гул, **мир**.

247. **Прочитайте. Випишіть з небилиці парами слова, які розрізняються звуком.**

Йшла корова по струні…
Вибачайте, по стерні…
Татко шворінь забивав молоком,
а я бублик запивав молотком (*Анатолій Кичинський*).

Як називають гру слів переважно в комічному* контексті?

*__Комічний__ — який викликає сміх, смішний.

248. **Укажіть рядок, у якому найбільше приголосних звуків. Скільки приголосних звуків у цьому рядку? А в інших рядках?**

А розділ, хутір, сонце, стати
Б зелень, мости, мляво, джміль
В джем, дзвякнути, суд, манка
Г щока, з'їв, воюють, ящірка

Поясніть значення слів *хутір*, *мости*.

249. **Прочитайте уривок вірша. У виділених словах визначте голосні й приголосні звуки.**

ПРИКЛАД. Зранку: [а], [у] — голосні. [з], [р], [н], [к] — приголосні.

Над **старими** яворами
Білих буслів білі діти
Зранку-зраночку **дзьобами**
Вчаться рідно **клекотіти** (*Марія Тимчак*).

Доберіть синоніми до слова *бусли*.
Доберіть дієслова: Бусли клекочуть. Солов'ї … . Горобці … .
Запишіть 2 приклади за аналогією до попереднього завдання. Можете обрати назви птахів чи тварин, які вам подобаються.
Знайдіть повтор у вірші. Яке його значення в тексті?

250. **Замінивши в кожному слові голосний звук, утворіть інше слово.**

Клен, дим, сам, рік, сік, лини.

- Вимовте ці слова. Як утворюються голосні звуки?

251. **Найменше приголосних звуків у рядку**

А добре, сопрано, турбота, жито
Б краса, сонячний, зоря, щастя
В свято, благо, синь, морський
Г бджола, знання, пити, дзвін

- Поясніть значення слова *благо*.
- Назвіть слово-термін. Розтлумачте лексичне значення слова. У якій галузі культури його вживають?
- Складіть і запишіть речення з одним із поданих слів.

252. **Вимовте позначені нижче звуки. Під час вимови яких звуків повітря вільно проходить через ротову порожнину, а під час вимови яких трапляються перешкоди? Зробіть висновок, які зі звуків голосні, а які — приголосні.**

[о], [д], [и], [ц], [а], [т], [е], [ф].

253. **Замінивши в кожному слові приголосний звук, утворіть інше слово.**

Злива, ґава, двір, куля, мимохідь*, лити.

- Вимовте ці слова. Як утворюються приголосні звуки?

*__Мимохідь__ — проходячи мимо когось, чогось.
*__Мимохіть__ — мимоволі, не хотячи.

254. **Прочитайте. Поясніть значення слів *о́рган* і *орга́н*. Ці слова: а) антоніми; б) омоніми; в) пароніми; г) синоніми? Обґрунтуйте відповідь.**

- Складіть речення з цими словами.
- Зіскануавши QR-код, послухайте органну музику та інформацію про орга́н (https://pp-books.com/5klas-ukr-a05).
- Якщо слухали орга́н наживо, розкажіть про враження.

255. **Прочитайте. Випишіть по два слова з одним, двома, трьома, чотирма голосними.**

ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ КНИГИ

Першим українським книгам майже тисяча років. Що це за книги? Хто їх написав? До сьогодні їх дійшло небагато. Найвідоміші з них — «Повість минулих літ» Нестора Літописця, «Слово про Ігорів похід» невідомого автора, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Давню історію нашого краю ми знаємо передусім завдяки «Повісті минулих літ» Нестора Літописця.

(*bit.ly/3t1A9w8*)

Нестор Літописець
bit.ly/3t3a3bO

Як ви розумієте слова Нестора Літописця: «*Усяка мудрість, письмом не утверджена, йде в невідання і забуття*»?

256. **Спишіть вірш.**

У привечірніх борознах
цвіте собі вечір.
Поспішає до хати
молоко у глечиках (*Михайло Григорів*).

Вечір
Wirestock · Freepik.com

Назвіть рядки вірша, у словах яких є 4 голосні звуки.

Як ви розумієте речення: «Поспішає до хати молоко у глечиках»?

Опишіть (усно), як «цвіте собі вечір».

Фонетична транскрипція (звуковий запис)

Зафіксувати правильну вимову звуків на письмі дає змогу фонетична транскрипція, або звуковий запис.
Наприклад: [й і ж а́ к], [п е^{и} р е́ л′ а к].

ВИМОГИ ДО ФОНЕТИЧНОЇ ТРАНСКРИПЦІЇ

1. Запис беруть у квадратні дужки [ ].
2. Кожен звук позначають окремою літерою.
3. Не використовують я, ю, є, ї, щ, ь та великі букви.

4. *Якщо в слові два і більше складів, позначають місце наголосу* [к н и́ ж к а].
5. *Подовжені звуки позначають двокрапкою: життя* [ж и^{е} т′: а́].
6. *М'якість приголосного позначають скісною рискою* [′], *а пом'якшення — знаком* [']: [л′ і с], [б' і к].
7. *Звук, до якого наближається вимова основного звука, позначають маленькою літерою вгорі: весна* [в е^{и} с н а́].

Запам'ятайте!

ГОЛОСНІ	ВИМОВЛЯЮТЬ
усі наголошені	чітко й виразно
ненаголошений [о] перед складом з наголошеними [у], [і]	нечітко, наближають до [у]
ненаголошений [е], крім початкового; ненаголошений [и], крім кінцевого	нечітко, наближають до [и] нечітко, наближають до [е]

257. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією. Визначте кількість букв і кількість звуків.

ПРИКЛАД. Місяць [м' і́ с′ а ц′]; 6 б., 5 зв.

Тьмяний, лялька, селище, народження, підземний, міжгір'я, дядько, кювет, посвята, міддю, дзюркіт.

258. Слова, подані у звуковому записі, запишіть орфографічно.

[ш ч а́ с′ т′ а], [п' і д в о́ д͡ж у], [н и́ ж ч е], [ш ч о д е́ н: и^{е} к], [ш и^{е} р о ч' і́ н′], [к р а́ ш ч и^{е} й], [д͡ж у́ н г л′ і], [п' і д ж и^{е} н а́ т и], [у з б е^{и} р е́ ж': а], [ж а́ б й а ч и^{е} й], [ш ч о с′], [с у д′: а́], [м а́ н: а].

НЕПРАВИЛЬНО
Заказний лист
Збити з толку

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Рекомендований лист
Збити з пантелику

259. **У якому рядку правильно затранскрибовано обидва слова?**

А [н а с′ і́ н′: а], [б а с к е^{и} т б о л і́ с т к а]
Б [н а с′ і́ н′: а], [б а с к е^{и} д б о л′ і́ с т к а]
В [н а с′ і́ н′: а], [б а с к е^{и} т б о л′ і́ с т к а]

260. **Із голосних і приголосних звуків, що складають слово «рослина», поєднуючи звуки, утворіть якомога більше слів.** Наприклад, рослина — син, роса…

261. **Прочитайте. Зробіть звуковий запис виділених слів. Вимовте їх за правилами орфоепії.**

1. **Серпневі** ночі пахнуть кавунами, а повний місяць динею здається (*Григорій Коваль*). 2. Я справді кинув вас, мої **степи** і луки (*Олександр Олесь*). 3. Ти **привези** мені, будь ласка, пшеничну зірочку з небес (*Петро Перебийніс*). 4. Прийми **слова** мої жагучі, як **заповіт**, юначе мій (*Володимир Сосюра*).

У першому реченні назвіть слова в прямому й переносному значеннях. Аргументуйте відповідь.

§ 28. ГОЛОСНІ НАГОЛОШЕНІ Й НЕНАГОЛОШЕНІ. НЕНАГОЛОШЕНІ ГОЛОСНІ [Е], [И], [О] В КОРЕНЯХ СЛІВ. ОСОБЛИВОСТІ ВИМОВИ НАГОЛОШЕНИХ І НЕНАГОЛОШЕНИХ ГОЛОСНИХ

Ключові поняття: наголошені й ненаголошені голосні, орфоепія, фонетична транскрипція, орфоепічний словник.

Як вимовляють наголошені голосні?
Як вимовляють ненаголошені голосні?

Голосні наголошені й ненаголошені

Голосні звуки в наголошених складах вимовляють чітко. *У ненаголошених складах голосні* [а], [і], [у] вимовляють чітко: [б а с е́ й н], [с у с′ і́ д], [л′ і с о́ к].

• Голосний [о] в більшості ненаголошених складів звучить виразно: [о д и́ н], [г о л о в а́], [д о р о г а́]. Тільки перед складом з наголошеними [у] та [і] його вимовляють [о^{у}]: [з о^{у} з у́ л′ а], [к о^{у} ж у́ х], [с о^{у} п’ і́ л к а].

• Голосний [е] в ненаголошеному складі наближається у вимові до [и]: [п е^{и} р о́], [б е^{и} р´ і́ з к а].

• Голосний [и] в ненаголошеному складі наближається у вимові до [е]: [п и^{е} р´ і́ г], [с и^{е} в и^{е} н а́].

Така вимова ненаголошених голосних відповідає орфоепічним нормам (правилам) української літературної мови.

Орфоепія — розділ науки про мову, що вивчає правильну вимову слів.
Зразки нормативної (правильної) вимови голосних і приголосних звуків у словах фіксує **орфоепічний словник.**

262. Запишіть слова звуковим фонетичною транскрипцією. Простежте вимову ненаголошених голосних. У сумнівних ви́падках зверніться до орфоепічного словника.

Шепотіти, зимовий, формувати, хомут, кожух, кленовий, годівля, лелеченя, косуля, мисткиня.

Поясніть значення слова *мисткиня*.

263. Розгляньте малюнки. Запишіть назви зображених плодів. Від цих іменників утворіть прикметники. Поясніть вимову наголошених і ненаголошених голосних.

ПРИКЛАД. [к л е н] — [к л е^{и} н о́ в и й].

264. Прочитайте. Зробіть звуковий запис виділених слів. Вимовте їх за правилами орфоепії.

У **Олесика** біда:
«р» зі слова **випада.**
Каже «рак» —
Виходить «лак».
Каже «**ріг**» —
Виходить «ліг».
Йде **Олесь** до собачати
вчитись рикати й гарчати.
Перевчився, бо **тепер**
скрізь виходить тільки «р»:
«крокодир» і «мороток»,
«мороко» і «коробок».
У ререки — реречата…
В кого ж «л» тепер вивчати?

Микола Тимчак

265. **Зіскануавши QR-код, послухайте вірш Ліни Костенко «Крила» у виконанні Богдана Ступки** (https://pp-books.com/5klas-ukr-a06). **Проаналізуйте вимову ненаголошених голосних** [е], [и], [о]. **Зробіть висновок про їх вимову.**

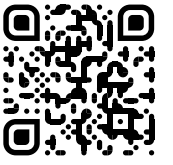

Слово *крила* вжито в прямому чи переносному значенні? Підтвердьте відповідь рядками з вірша.

266. **Випишіть словникові статті про одне й те саме слово з тлумачного й орфографічного словників. Поясніть відмінність в описі слова.**

267. **Голосний [е] наближається до [и] в обох словах рядка**

А потреба, перший
Б геній, повернутий
В середа, першість
Г перо, мере́жа

268. **Голосний [и]** наближається до **[е]** в обох словах рядка

А збираю, Київ
Б криється, високо
В зшиток, книга
Г дивина, письменник

269. **Прочитайте прислів'я. Випишіть слова з ненаголошеними голосними в коренях слів.**

1. Золото і в огні блищить. 2. Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох. 3. У нього не розживешся й серед зими льоду.

Доберіть до виписаних слів споріднені, щоб ненаголошений голосний був під наголосом.

ПРИКЛАД. Село́ — се́ла.

Чи погоджуєтеся ви з думкою, що «брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох»? Аргументуйте відповідь.

Про яку людину йдеться в третьому прислів'ї? Назвіть прикметник.

§ 29. ПРИГОЛОСНІ ТВЕРДІ І М'ЯКІ. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ БУКВАМИ Ь, І, Є, Ю, Я

Ключові поняття: тверді, м'які, пом'якшені приголосні.

270. Прочитайте слова. Назвіть тверді приголосні.

Лист, морж, о́лень, книжка, сім, пляма, поріг, млин.

Аргументуйте відповідь.

Приголосні бувають тверді і м'які. М'якість у звукозаписі (транскрипції) позначають так [´]: [л´ і с].

- *Звук* [й] завжди м'який, але жодної позначки біля нього не ставлять.
- Деякі приголосні утворюють пари: [д] — [д´], [т] — [т´], [з] — [з´], [с] — [с´], [ц] — [ц´], [н] — [н´], [л] — [л´], [р] — [р´], [дз͡] — [дз͡´].
- **Не мають пар такі приголосні:** [б], [п], [в], [м], [ф], [ж], [ч], [ш], [дж͡], [ґ], [к], [х], [г]. Якщо після цих приголосних стоять *і, є, ю, я*, то приголосний пом'якшений.

Пом'якшення у звукозаписі позначають [']: [в' і н о́ к].

271. Прочитайте пари слів. Укажіть, якими приголосними звуками розрізняються ці слова.

[с а д] — [с´ а д´], [с т а н] — [с т а н´], [к в а с] — [к в а с´],
[т´ у л´] — [т о л´], [к о з а́ ч и^{е} й] — [к о з´ а́ ч и^{е} й], [р а д] — [р´ а д].

Поясніть лексичне значення слів *тюль*, *толь*; *козачий*, *козячий*.

До якої лексики (активної чи пасивної) належить слово *козачий*? Аргументуйте відповідь.

272. Подані слова запишіть у три стовпчики: у перший — слова з твердими приголосними, у другий — із м'якими приголосними, у третій — із пом'якшеними.

Кущ, ґудзик, піччю, сіль, лінь, няня, думка, лінія, ківі, озеро, ранок, Ілля.

Поясніть лексичні значення слова *ківі*. Запишіть їх.

Слово **ківі** належить до паронімів, омонімів чи синонімів? Відповідь аргументуйте.

273. **Прочитайте. Запишіть виділені слова транскрипцією. Охарактеризуйте приголосні.**

ПРИКЛАД
[н і ч]: [н′] — м’який; [ч] — твердий.

Але в тому диво-царстві,
Зневажаючи закон,
Жив у мандрах і митарстві
Добрий **дядько** Лоскотон.
Він приходив кожний **вечір** —
Хай чи дощ іде, чи сніг —
До голодної **малечі**
І усім приносив сміх.
Мав він вдачу теплу й **щиру,**
Ще й лукавинку в очах.
І була накидка сіра
В Лоскотона на **плечах.**

Василь Симоненко

274. **Прочитайте. Випишіть слова, у яких є пом’якшені звуки. Назвіть їх.**

Григорій Сковорода
http://ukrlit.org/skovoroda_hryhorii_savych

Катерина ІІ захотіла побачити Григорія Сковороду. Міністри привезли філософа до царського палацу й завели до Золотої зали. Усі стоять не дихаючи, ждуть царицю.

Ось з’являється й вона. Присутні низько-низько вклоняються їй. Один тільки Сковорода стоїть рівно.

— Чому ти не вклоняєшся мені? — запитує Катерина.

Сковорода спокійно відповідає:

— Не я хотів тебе бачити, а ти захотіла на мене подивитися. Як же роздивишся мене, коли удвоє зігнусь (*Ігор Артимчук*).

Визначте кількість букв і звуків у слові «з’являється».

275. **М’який приголосний є в усіх словах рядка**

А сіль, морський, знання, щічка
Б яблука, з’єднати, любов, в’юн
В празький, будівля, тисяча, степ
Г малюк, люлька, колиска, гайок

276. **Розгляньте таблицю, що відображає способи позначення м'якості приголосних на письмі.**

Букви для позначення м'якості приголосних	Приклади
ь	день, сільський, мільйон, тінь
і	сіно, діти, ліс, тісто
є	ллє, крайнє, синє, літнє
ю	любов, люди, рюкзак, тюльпан
я	няня, доля, сяйво, переляк

Запишіть по 2 приклади на кожен випадок, поданий у таблиці.

277. **Відгадайте загадку. Випишіть слова з м'якими приголосними.**

КАПУСТОНЬКА

Покинута, занедбана на лугу,
Зеленіє капустонька у снігу,
А до неї стежечку не одну
Протоптали ніженьки по лану.
Догадайтесь, дітоньки, ви самі,
Хто ці робить стежечки узимі.
Я вам в цьому віршику не скажу,
Бо сам ще раз подивитись побіжу (*Олександр Олесь*).

Назвіть стилістично забарвлені слова.

За якою ознакою сорт капусти назвали «головчаста капуста»?

278. **Прочитайте чітко слова вголос. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Підкресліть і вимовте м'які звуки.**

Калюжа, сусіднє, щемить, весняний, левиця, Юрій, люлька, юнга, Юлія, лебідь.

Доберіть синоніми до слова *щемить*.

279. **Пом'якшений приголосний є в усіх словах рядка**

А князь, клюють, щотижня, радощі
Б вінок, клоччя, відбій, біженці
В фірма, свято, місяць, джаз
Г з'їзд, школярка, надія, річчю

- Випишіть історизм. Поясніть вибір.
- Розтлумачте лексичне значення слів *клоччя*, *біженці*.

280. **Слова, подані в транскрипції, запишіть літерами. За допомогою яких літер позначено м'якість попереднього приголосного?**

[ш к о л′ а́ р], [л′ о н], [п а́ л е^{и} ц′], [к о л о́ д′ а з′], [л′ у́ л′ к а], [с и́ н′ е], [р′ і л′: а́], [м а́ т′ і р], [в а р′ а́ г], [б у р′ а́ к], [к а́ л′ к а].

- Поясніть лексичне значення слова «варяг».

281. **Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Зробіть висновок, якими літерами передається м'якість чи пом'якшення приголосних.**

Поезія, лютий, Ятрань*, фюзеляж, збіжжя, вільний, люди, змінювати, білявий, мюзикл.

*Я́трань — річка в Україні.

282. **Прочитайте прислів'я. Випишіть слова, у яких м'якість приголосних позначається буквами** *ь, ю, я*.

1. Сонце блищить, а мороз тріщить. 2. Ластівка день починає, а соловей кінчає. 3. Праця чоловіка годує, а лінь марнує. 4. Питає лютий, чи ти добре взутий. 5. Очам страшно, а руки роблять. 6. Рання пташка дзьобик чистить, а пізня очиці жмурить.

- Розтлумачте одне з поданих прислів'їв (на вибір).

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Визивати	Викликати
На днях	Цими днями

283. Прочитайте вірш.

СЛОВО ПРО РІДНУ МОВУ

Купана-цілована хвилями Дніпровими,
Люблена-голублена сивими дібровами.
З колоска пахущого, з кореня цілющого,
Із усмі́шки і сльози, сонця, вітру і грози.
Як осмута матерів, думи сивих кобзарів
І дівочі переспіви синіх вечорів.
Виплекана веснами і серцями чесними
Наша мова (*Наталка Білоцерківець*).

- Назвіть слова з м'якими приголосними. Розкажіть, як позначено м'якість цих звуків на письмі.
- Розтлумачте лексичне значення слова *осмута*. Наведіть до нього синоніми.
- Назвіть слова, ужиті в переносному значенні.
- Назвіть слово у вірші, співзвучне з назвою книжки поетичних творів класика української літератури, якого називають українським пророком.
- Підготуйте стислу інформацію про українських кобзарів.

Кобза
https://honchar.org.ua/old/musinstrum.htm

§ 30. ПРИГОЛОСНІ ДЗВІНКІ Й ГЛУХІ

Ключові поняття: приголосні звуки, дзвінкість, глухість.

Приголосні звуки утворюються з голосу та шуму або тільки з шуму. Шум виникає, коли струмінь видихуваного повітря наштовхується на перепони, створені органами мовлення. Приголосні звуки, *які утворюються* за допомогою голосу і шуму, *називають* дзвінкими. *Наприклад:* [з], [г], [ж]. Голосові зв'язки під час вимови дзвінких вібрують.

Приголосні звуки, *які утворюються тільки* з шуму, *називають* глухими. *Наприклад:* [т], [с], [ф]. Голосові зв'язки під час вимови приголосних нерухомі.

284. **Розгляньте пари дзвінких і глухих звуків.**

Дзвінкі	[б]	[д]	[д´]	[з]	[з´]	[дз͡]	[дз͡´]	[ж]	[дж͡]	[ґ]	[г]	–
Глухі	[п]	[т]	[т´]	[с]	[с´]	[ц]	[ц´]	[ш]	[ч]	[к]	[х]	[ф]

Запам'ятайте! *Звуки* [м], [л], [р], [р´], [н], [н´], [в], [й] не мають пари. Їх відносять до дзвінких. У мовознавстві (науці про мову) ці звуки називають *сонорними*. Слово *сонорний* з латинської означає *дзвінкий*. У цих звуках голос переважає над шумом.

ЦЕ ЦІКАВО! У деяких мовах голосного в слові нема, а склад є, бо його творять *сонорні*. Наприклад: чеською *vlk* — українською *вовк*.

285. **У поданих словах, замінюючи дзвінкий звук на глухий, утворіть нове слово. Слова запишіть парами.**

ПРИКЛАД. Гора — кора.

Бити, ґава, мир, жаль, двір.

286. **Усі приголосні звуки дзвінкі в рядку**

А [д], [с´], [дж͡], [ф], [з], [н]

Б [п], [в], [г], [т], [р], [к]

В [л], [дз͡], [ж], [н], [ґ], [м]

287. **Усі приголосні звуки глухі в рядку**

А [п], [ш], [дж͡], [г], [с], [н]

Б [т], [ф], [к], [х], [ц], [ч]

В [дж͡], [дз͡], [с], [м], [й], [г]

НЕПРАВИЛЬНО
До цих пір
З достоїнством

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Досі
З гідністю

288. Прочитайте скоромовку. Запишіть слово, у якому найбільше приголосних звуків. Назвіть серед них глухі і дзвінкі.

Ішов Прокіп — кипів окріп. Прийшов Прокіп — кипить окріп. Як при Прокопі кипів окріп, так і при Прокописі, так і при прокопенятах.

Як ви розумієте слово *Прокопиха*? Наведіть аналогічні приклади.

Знайдіть і правильно прочитайте одну скоромовку.

289. Прочитайте рядки з вірша. Випишіть слова, що починаються дзвінкими приголосними.

Малий-маленький сніг, біленький чудасій,
на лаві у садку сідає відпочити.
Він перший син Зими, він не такий, як всі,
боїться він себе украй перетомити (*Галина Кирпа*).

Яких ще «синів» зими знаєте?

Якого снігу більше чекаєте: першого чи останнього? Поясніть.

Продовжте самостійно вірш кількома рядками. Ви утворили первинний текст чи вторинний? Аргументуйте відповідь.

290. Прочитайте рядки з вірша. Випишіть слова у 2 стовпчики: у перший — ті, що мають тільки дзвінкі приголосні, а в другий — ті, які мають тільки глухі приголосні.

Плаче шпак уранці після зливи,
де шумлять на греблі явори,
що шпаківню вітер чорногривий
перекинув денцем догори (*Ліна Костенко*).

Прочитайте повністю вірш Ліни Костенко «*Перекинута шпаківня*». Які емоції він у вас викликав?

Чи вішали ви шпаківні? Чи потрібно піклуватися про птахів? Як?

291. Запишіть слова у 2 стовпчики. У перший — слова, що починаються дзвінким приголосним, у другий — глухим.

Стиснути, красень, чисто, розвіяти, серйозний, **барвінок**, підніжжя, фрукти, безпека, **горицвіт**, **запорожець**, йогурт, лампа.

Із виділеними словами складіть речення (усно).

§ 31. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ У КОРЕНІ СЛОВА

Ключові поняття: корінь слова, дзвінкість, глухість, уподібнення.

В українській мові приголосні в кінці слова, а також у кінці складу в середині слова вимовляють чітко, виразно.

Приголосні звуки, що стоять поруч, можуть впливати один на одного, підлаштовуватися один під одного, здебільшого уподібнюватися *один до одного.*

Уподібнення приголосних звуків

№	ЗВУКИ	ВИМОВА	ПРИКЛАДИ
1.	Дзвінкі приголосні перед глухими в середині слова і в кінці слова	не оглушують	дуб [д у б] садки [с а д к и́] книжка [к н и́ ж к а]
2.	Дзвінкий [г] перед глухими	вимовляємо як [х] у п'яти словах і похідних від них	легко [л е́ х к о] вогко [в о́ х к о] кігті [к' і́ х т' і] нігті [н' і́ х т' і] дьогтю [д' о́ х т' у]
3.	Глухі звуки перед дзвінкими	уподібнюються до парного дзвінкого	вокзал [в о ґ з а л] просьба [п р о́ з' б а]
4.	Дзвінкий [з] у префіксі з- та прийменнику з перед глухим	вимовляють як [с]	зцідить [с' ц' і́ д и т'] з хати [с х а́ т и]
5.	Дзвінкий [з] у префіксах *роз-*, *без-*, *через-*	вимовляють варіативно: за швидкого темпу мовлення [с], за повільного — [з]	розповідь [р о́ з п о в' і д'] [р о́ с п о в' і д']

№	ЗВУКИ	ВИМОВА	ПРИКЛАДИ
6.	Звуки [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н] перед м'якими, крім [р], та в деяких словах перед пом'якшеними	уподібнюються до м'яких	дні [д´ н´ і] дріт [д р´ і т] свято [с´ в' а́ т о]
7.	Свистячі звуки [з], [с], [ц] перед шиплячими [ж], [ч], [ш]	вимовляють як шиплячі [ж], [ч], [ш]	зжати [ж: а́ т и] принісши [п р и^{е} н´ і́ ш: и]
8.	Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед свистячими [з], [с], [ц]	вимовляють як свистячі [з], [ц], [с]	внучці [в н у́ ц´: і] мишці [м и́ с´ ц´ і]

Буквосполучення **-ться** *вимовляють як* [ц´: а]: вчиться [в ч и́ ц´: а]; **-тч** *вимовляють як* [ч:]: вітчизна [в' і ч: и́ з н а]

Отже, уподібнення приголосних звуків — це наближення у вимові одного приголосного звука до іншого.
Наприклад: боротьба [б о р о д´ б а́], книжці [к н и́ з´ ц´ і], дні [д´ н´ і].

292. Поясніть лексичне значення слова «уподібнювати». Наведіть приклад уподібнення в навколишньому житті (що (хто) до чого (кого) може уподібнюватися).

293. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть орфограми.

1. Боро (д, т) ьба. 2. Ле (г, х) кий. 3. Шви (д, т) ко. 4. Фу (т, б) ол. 5. Ді (ж, ш) ка. 6. Во (г, х) кість. 7. Ане (ґ, к) дот. 8. На ні (ж, з) ці. 9. Прині (с, ш) и. 10. Не порі (ж, з) ся.

294. **Прочитайте правильно слова, користуючись фонетичною транскрипцією. Поясніть вимову звуків, позначених виділеними буквами.**

ПРИКЛАД
У слові *рюкзак* звук, позначений виділеною буквою, під впливом дзвінкого [з] вимовляють як дзвінкий [ґ].

Велик**д**ень [в е^{и} л и́ ґ д е^{и} н´], фу**т**бол [ф у д б о́ л], лі**ч**ба [л´ і д͡ж б а́], мотуз**к**а [м о^{у} т у́ з к а], сте**ж**ці [с т е́ з´ ц´ і], моро**з** [м о р о́ з], ми**ш**ці [м и́ с´ ц´ і], прині**с**ши [п р и^{е} н´ і́ ш: и], ні**г**тик [н´ і́ х т и^{е} к], **з**сунути [с: у́ н у т и], **з**жився [ж: и́ в с´ а], щирі**с**ть [ш ч и́ р´ і с´ т´].

295. **Запишіть слова фонетичною транскрипцією. У яких словах відбувається уподібнення приголосних?**

Косьба, анекдот, легко, доріжка, рибка, тяжко, внучці, робиться, привізши, вчишся, баскетбол, листя, зцементувати.

Щоб не помилитися в написанні слів із сумнівним приголосним, потрібно змінити слово або дібрати спільнокореневе так, щоб після цього сумнівного приголосного був голосний. Наприклад: нігті, бо *ніготь; лічба,* бо *лічити.*

Назвіть м'які звуки в записаних словах.

296. **Уподібнення приголосних відбувається в кожному слові рядка**

А казка, на ніжці, косьба, шибка
Б чесні, у бочці, отже, нігтик
В дігтяр, ліжко, кузня, цвіт

297. **Уподібнення приголосних відбувається в кожному слові рядка**

А ніжність, берізка, б'ється, сміх
Б розчин, рюкзак, близько, дні
В айсберг, екзамен, легко, цвях

ПРАВИЛЬНО
Завда́ння
За́гадка

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Катало́г
Ко́лесо

298. Випишіть слова, під час вимови яких відбувається уподібнення приголосних. Запишіть їх фонетичною транскрипцією.

1. Океан місячної ночі розливається навкруги (*Олесь Гончар*). 2. Він же розказував українські народні анекдоти, жарти (*Іван Нечуй-Левицький*). 3. Поясніть значення слова «молотьба». 4. Давно зжовкла на пасовиську трава (*Олесь Донченко*). 5. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл (*Михайло Коцюбинський*). 6. Як моря шум, тривожний шум вокзалу (*Володимир Сосюра*). 7. Низько в небі стримить, як золотий серп, пізній місяць (*Степан Васильченко*). 8. Розкажи, розкажи мені, поле: чого рідко ростуть колосочки (*Павло Тичина*).

- Назвіть слова, у яких є пом'якшені приголосні.
- Чому місяць порівняно із серпом у реченні 7? З чим би ви порівняли місяць уповні (повний місяць)? Чому?
- Дайте відповідь на запитання: «Чого рідко ростуть колосочки?»

Ще деякі особливості української літературної вимови

- Голосний [о] ніколи не переходить у голосний [а].

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
[м а л а к о́]	[м о л о к о́]

- Голосний [і] робить м'яким чи напівпом'якшеним попередній приголосний.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
[з і́ р к а] [г і́ р к а]	[з′ і́ р к а] [г' і́ р к а]

- Голосний [е] не пом'якшує попередній приголосний.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
[л′ і т′ е^{и} р а т у́ р а]	[л′ і т е^{и} р а т у́ р а]

- Губні [б], [п], [в], [м], [ф] ніколи не вимовляють м'яко чи пом'якшено в кінці слова.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
[с т е п'] чи [с т е п´]	[степ]

- Шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж͡] ніколи не вимовляють м'яко чи пом'якшено в кінці слова.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
[н´ і ч´] чи [н´ і ч']	[н´ і ч]

- Шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж͡] вимовляють пом'якшено тільки перед [і] або перед **я, ю, є** без апострофа.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
[ч´ о г о́] чи [ч' о г о́]	[ч о г о́]

- Приголосний [р] вимовляють м'яко тільки перед **і, я, ю, є**.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
[л´ і́ к а р´]	[л´ і́ к а р]

- Апостроф в українській мові позначає тверду роздільну вимову.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
[п'а т´], [м а р´ а́ н а]	[п й а т´], [м а р й а́ н а]

§ 32. НАГОЛОС В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ключові поняття: наголос, склад.

У слові може бути один або кілька складів. Один склад наголошений, а решта — ненаголошені.

Наголос — це виділення у слові одного зі складів більшою силою голосу.

• *Наголос* в українській мові *вільний*, тобто *не закріплений за постійним місцем*. Наголошеним може бути будь-який склад у слові: *до́ля, вітчи́м, кіломе́тр*. Пор. у польській мові майже завжди наголошений передостанній склад, в англійській — перший тощо.

• Український наголос *рухомий*, тобто *він може переходити з одного складу на інший залежно від зміни форми слів*: *Я пишу́ і ти пи́шеш*.

• *У деяких словах наголос постійний*: *зо́шит, зо́шита, зо́шити*.

• *Якщо під час наголошення деяких слів виникають сумніви, звертаються до словника наголосів, орфографічного чи тлумачного словників, у яких теж указано місце наголосу*.

• *У деяких словах* наголос *може бути подвійним*: *вишива́нка, ко́ри́сний, за́вжди́*.

299. **Спишіть.**

1. А́тлас (збірник карт), атла́с (тканина). 2. Ви́года (користь), вигода́ (зручність). 3. По́тяг (поїзд), потя́г (потягнув за собою чи до себе щось або когось). 4. Шко́да (матеріальні втрати), шкода́ (співчуття до кого-, чого-небудь).

Записані слова, що відрізняються наголосом, це: а) омоніми, б) синоніми, в) антоніми? Поясніть.

300. **Розгляньте малюнки. Що на них зображено? Як змінилися лексичні значення слів залежно від наголосу?**

Крім словесного наголосу, є наголос **логічний**.

Логічний наголос — це виділення посиленням голосу та підвищенням тону найважливішого за змістом у реченні слова або словосполучення.

ПРИКЛАД. ІГОР любить футбол. Ігор ЛЮБИТЬ футбол. Ігор любить ФУТБОЛ.

301. **Прочитайте вірш. Випишіть виділені слова. Змініть їх форму, поставивши у Н. в. однини. Позначте наголос.**

ПРИКЛАД. Шабе́ль — ша́бля

Дзвін шабель, **пісні**, походи,
Воля соколина,
Тихі **зорі**, ясні **води** —
Моя Україна.

Синь **гаїв**, поля, світання,
Пісня солов'їна.
Ніжний шепіт і зітхання —
Моя Україна.

Володимир Сосюра

302. **Прочитайте, правильно наголошуючи виділені слова. Яку роль виконує наголос у запропонованих словосполученнях.**

1. Тоненька **тріска**. Смачна **тріска́**. 2. **Гладка́** поверхня. **Гла́дка** рука. 3. **Сі́яти** зерно. **Сія́ти** від щастя.

Поясніть значення словосполучень.

303. **Запишіть слова у 3 стовпчики з наголошеним: а) першим складом; б) другим складом; в) третім складом.**

Подруга, предмет, русло, донька, осока, горобина, разом, випадок, спина, течія, олень, арахіс, листопад, цінник, чорнослив, чорнозем, дочка.

Запам'ятайте наголошення цих слів.

304. **Прочитайте речення, вирізняючи логічним наголосом виділені слова. Зауважте, як змінюється зміст речення.**

1. Учні **п'ятого** класу писали сьогодні диктант. 2. Учні п'ятого класу **писали** сьогодні диктант. 3. Учні п'ятого класу писали **сьогодні** диктант. 4. Учні п'ятого класу писали сьогодні **диктант**.

305. **Запишіть слова за алфавітом. Позначте місце наголосу.**

Вимова, новий, сантиметр, байдуже, оцет, спина, зозла, подушка, випадок, видання, осока, завдання, різновид, мережа.

ПРАВИЛЬНО
Фено́мен
Фарту́х

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Фо́льга
Фо́рзац

306. Спишіть, розставляючи у виділених словах наголоси.

Українська вишивка — це своєрідний **літопис** життя. Кохання й страждання, радість і смуток, життя і смерть — чого тільки в ній не **знайдеш**. Вишивку прикрашають не лише квіти, а й **птахи**.

А що означають зірки в нашій вишивці? Зірки, розкидані по рукаві й зібрані в геометричний **орнамент**, — це уявлення про будову Всесвіту, що вже не є хаотичним і безладним, а впорядкованим і гармонійним (за *Тетяною Островською*).

- Назвіть глухі звуки в слові *літопис*.
- Поясніть лексичне значення слів *вишивка* і *вишиванка*.

Орфоепічна помилка

Орфоепічна помилка виникає внаслідок відхилення від установлених правил вимови.

307. Укажіть правильно затранскрибовані слова (у них зафіксована правильна вимова). Поясніть вибір.

[к н и́ ж к а], [б е^{и} р ´ і́ з к а], [к л а́ д к а], [б е^{и} р ´ і́ с к а], [в о́ р о г], [в о́ р о х], [к н и́ ш к а], [к л а́ т к а], [в’ і т ч и з н а], [в ч и́ ц ´: а], [в’ і ч: и́ з н а], [к н и́ ж к а], [в ч и́ т с ´ а].

- Запишіть затранскрибовані слова.

308. Спишіть. Поставте наголос у словах. Якщо виникають труднощі, зверніться до словника наголосів.

Босоніж, витрата, вірші, граблі, завчасу, причіп, статуя, тризуб, фольга.

- Назвіть слово, що стосується одного з державних символів України.

Підготуйте коротку інформацію про герби держав, із якими межує Україна.

309. **Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Вимовте їх відповідно до транскрипції.**

Айсберг, рюкзак, зсув, рибка, привіз, розповідь, вчишся, б'ється, внучці, кігтик, розчин, радість, дні, могутні.

310. **Прочитайте речення, виділяючи логічним наголосом почергово кожне слово. Дайте відповідь у кожному ви́падку.**

Ти читав (читала) оповідання Григора Тютюнника «Дивак»?

Зверніть увагу на залежність відповідей від логічного наголосу.

311. **Прочитайте гумореску, правильно інтонуючи речення.**

Докоряє дід старенький внукові малому:
— Я, як був таким маленьким, не брехав нікому.
Засвітилися лукаво очі у хлоп'яти:
— А як стали вже великим, почали брехати?

Павло Глазовий

§ 33. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Ключові поняття: приголосні звуки, спрощення.

Іноді під час словотворення або словозміни виникає складний для вимови збіг кількох приголосних звуків. Тоді один зі звуків випадає і вимова стає легшою, а мовлення — милозвучнішим.

Випадання одного **звука** в групі приголосних **називають спрощенням.**

У вимові й на письмі спрощення відбувається в таких групах приголосних:

ждн — жн	тиждень — тижневий
здн — зн	виїздити — виїзний
стл — сл	щастя — щасливий
стн — сн	вість — вісник
слн — сн	масло — масний
рдц — рц	сердець — серце

Винятки: *зап'ястний, кістлявий, хвастливий, пестливий, хвастнути, хворостняк, шістнадцять.* У перелічених словах буква **т** на письмі зберігається.

У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження з кінцевим **ст**, *літера* **т** *у групі приголосних* **стн** зберігається, *але відповідний* звук не вимовляємо: *баласт — баластний* [б а л а́ с н и[е] й]; *форпост — форпостний* [ф о р п о́ с н и[е] й].

Лише у вимові відбувається спрощення в групах приголосних: **-стц- — -стч-:** *невістка — невістці — невістчин; кістка — кістці; фігуристка — фігуристчин — фігуристці;* **-стськ- — -нтськ- — -нтств-:** *пропагандист — пропагандистський; комендант — комендантський; дилетант — дилетантство, агент — агентство.*

312. Спишіть прислів'я. Випишіть слова, у яких відбулося спрощення приголосних. Доберіть і запишіть до них спільнокореневі слова, які містять приголосний, що випав.

ПРИКЛАД. Радість — радісний; с(т)н — сн

1. Весна днем красна, а на хліб пісна. 2. Де слова масні, там пироги пісні. 3. Чесне діло роби сміло. 4. З кістлявої риби несмачна юшка. 5. Бодай не діждати своє серце на шматки рвати.

Розтлумачте значення кожного прислів'я.

313. Спишіть, уставляючи на місці крапок, де це потрібно, пропущену букву.

Щас..ливий день. Рідкіс..на монета. Заздріс..ний погляд. Улес..ливі слова. Шіс..надцятий день. Компос..на* яма. Хвас..ливий заяць. Студен..ський квиток. Швидкіс..ний по́тяг.

***Компо́ст** — органічне добриво, яке складається із суміші землі, торфу, мінеральних речовин тощо.

ПРАВИЛЬНО
Одина́дцять
Кіломе́тр

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Босоні́ж
Ви́падок

314. **Спрощення відбулося у всіх словах рядка**

А чес..но, зап'яс..ний, піз..но, ус..ний

Б влас..ний, шіс..сот, учас..ник, зліс..ний

В буревіс..ник, щас..ливий, облас..ний, уми..но

Розтлумачте значення слова *буревісник*.

315. **Помилки під час спрощення допущено в рядку**

А форпостний, перехресний, якісний, учасник

Б тижневий, гіганський, цілісний, капустняк

В благовісний, тиснути, серцевий, захисник

Складіть і запишіть речення зі словом *захисник*.

316. **Прочитайте речення з роману «Хатина дядька Тома». Випишіть слова, у яких відбулося спрощення приголосних.**

1. «Томе, — сказав я йому, — я тобі вірю, бо певен, що ти чоловік чесний і не підведеш мене». 2. «Щаслива та людина, що всім задоволена», — легенько здвигнувши плечима, мовив містер Шелбі з ледь помітною бридливістю в голосі. 3. Власник фабрики захоплено вітав його й поздоровив з тим, що він має такого тямущого раба (*Гаррієт Бічер-Стоу*).

317. **Від поданих слів утворіть прикметники. Затранскрибуйте утворені слова. Зверніть увагу, де відбулося спрощення — у вимові чи на письмі.**

ПРИКЛАД. Студент — студентський [с т у д е́ н ′ с ′ к и й]

Курсант, агент, турист, гігант, журналіст.

318. **Розподіліть слова на дві групи: а) спрощення відбувається у вимові й на письмі; б) спрощення відбувається тільки у вимові.**

Якіс..ний, пес..ливий, корис..ний, чес..ний, мес..ник, хворос..няк, віс..ник, зап'яс..ний, журналіс..ський, аген..ство, невіс..ці, балас..ний, кореспонден..ський.

319. **Замініть подані словосполучення на синонімічні з прикметником. Запишіть їх, позначаючи орфограму.**

ПРИКЛАД. Дорога в об’їзд — об’їзна дорога

1. Стежки, що перехрещуються. 2. Птах, що з’являється перед бурею. 3. Відповідь, викладена словами. 4. Квиток студента. 5. Засіб для очистки. 6. Інтерв’ю* журналіста.

*Інтерв’ю́ — призначена для опублікування в пресі, передачі на радіо, телебаченні розмова журналіста з політичною, громадською або якоюсь іншою особою.

§ 34. ЧЕРГУВАННЯ ЗВУКІВ. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

Ключові поняття: голосні звуки, префікси, глухість, дзвінкість.

Зміна одного звука на інший спричиняє утворення нового слова (*нога — ніжка*) або зміни його форми (*нога — нозі*).

Чергування звуків — це закономірна зміна звуків у коренях, суфіксах або префіксах під час словозміни чи творення нового слова. Наприклад: *стіл — стола — столу*, *пень — пня*, *прорвати — прірва*, *друг — друже*, *лісок — ліска*, *палець — пальця*, *рука — ручка*.

Запам’ятайте. Зміна закінчення — це не чергування. У парі *гроз***а** — *гроз***и** **а – и** — це зміна закінчення, а не чергування!

Чергування: *гроза — грізний.*

320. **Назвіть пари слів, у яких відбулося чергування звуків. Поясніть.**

1. Парта — парти. 2. Міст — мостик. 3. Клин — клином. 4. Рій — рою. 5. Жарту — жарт. 6. Попіл — попелу. 7. Глина — глини. 8. Книга — книги. 9. Книга — книжка. 10. Корж — коржа.

Розгляньте таблицю **«Чергування голосних»**.

№	Звуки, що чергуються	Приклади
1.	[о], [е] з [і]	*ніч — ночі, піч — печі* *Примітка.* [о], [е] вимовляємо у відкритих складах, а [і] — у закритих.
2.	[о] — [а]	*ломити — ламати* *Примітка.* [а] в коренях дієслів вимовляємо перед наголошеним суфіксом -а- (-я-).
3.	[е] — [і] [е] — [и]	*летіти — літати, вмерти — вмирати* *Примітка.* [і] або [и] в корені дієслів вимовляємо перед наголошеними суфіксами -а- (-я-), -ува-.
4.	[е] — [о]	*чернетка — чорний* *Примітка.* Чергування відбувається після шиплячих [ж], [ч], [ш]. Звук [о] вимовляємо перед складом із твердим приголосним, звук [е] — перед складом з м'яким приголосним (*вечорниці — вечеря*)

321. Доберіть до кожного з поданих слів його форму або спільнокореневе слово, щоб відбувалося чергування голосних звуків. Запишіть слова парами, а поряд — звуки, що чергуються.

ПРИКЛАД. Село — сіл [е] — [і]

Гомін, нога, воля, трійко, дерти, вільний, летіти, плести, кланятися, гора, узбіччя, корінь, слово, подвір'я.

322. **Прочитайте. У кожному дієслові визначте корінь. Укажіть голосні звуки, які чергуються в коренях дієслів.**

1. Допомогти бабусі — допомагати бабусі. 2. Чекати подругу — очікувати подругу. 3. Летіти в літаку — літати літаком. 4. Вмирати зо сміху — вмерти зо сміху. 5. Нести сумку — носити сумку.

323. **Прочитайте. Спишіть виділені слова. Доберіть до них споріднені чи змініть форму слів так, щоб відбувалося чергування звуків. Підкресліть звуки, які чергуються.**

1. Дощило на **осінь** у певній **добі** (*Борис Олійник*). 2. Мені потрібні **зорі**. Шум **борів**. Полин і м'ята (*Роман Лубківський*). 3. Чи то **сокіл** пташку жене, чи то буря хмару **несе** (*Маркіян Шашкевич*). 4. На майдані пил спадає. Замовкає **річ. Вечір. Ніч** (*Павло Тичина*).

324. **Чергування [о] , [е] з [і] можливе в усіх словах рядка**

А промені, носити, коса, день
Б слово, береза, нога, столи
В кореневий, дорога, пень, село

325. **Чергування [е] з [і] можливе в усіх словах рядка**

А пекти, шепотіти, летіти, почерк
Б брести, ректи, нести, чверть
В плести, гребти, мести, чекати

ЦЕ ЦІКАВО. Чергування [о], [е] з [і] властиве тільки українській мові. В інших слов'янських мовах його немає. Порівняйте: *укр.* о<u>і</u>нь — о<u>е</u>ні, к<u>і</u>нь — к<u>о</u>ня; *рос.* о<u>е</u>нь — о<u>е</u>ни, к<u>о</u>нь — к<u>о</u>ня.

326. **Чергування [о] з [е] після шиплячих можливе в усіх словах рядка**

А чорний, чотири, шостий, звечора
Б щока, чоловік, більшості, грошовитий
В жонатий, свіжості, пекучості, мішок

ПРАВИЛЬНО
Вітчи́м
Гальмо́

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
До́нька
Дочка́

327. Спишіть, уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограму «літери е — и в коренях дієслів».

1. Гроза погр..мувала грізно, були ми з нею тет-а-тет (*Ліна Костенко*). 2. Під скелею бл..щала в кам'яному жолобі криничка (*Іван Нечуй-Левицький*). 3. Як дітей в дорогу споряджала, тамувала смуток свій і жаль, на щоках сльозиною др..жала материнська добрість і печаль (*Дмитро Луценко*). 4. Зерно важкі перет..рали жорна, воно ж світилось сонячно, як сніп (*Дмитро Луценко*).

Жорна

Поясніть значення слова «тет-а-тет» (речення 1).

У першому реченні в трьох словах повторюється літера **Р**. Який образ створює (посилює) це повторення?

Поясніть значення слова «жорна» (речення 4).

Підготуйте стислу інформацію (6–8 речень) про Голодомор 1932–1933 рр.

- В українській мові голосні звуки **[и]** та **[і]** у вимові наближаються один до одного настільки, що слабо розрізняються. У результаті на письмі часто плутають букви, які їм відповідають. Найчастіше помилки трапляються в написанні **и**, **і** після **ж**, **ч**, **ш**, **щ** та **г**, **к**, **х** у коренях слів.
- Слід *пам'ятати*, що в коренях після *ж*, *ш*, *ч*, *щ* пишуть **и** там, де буква позначає звук **[и]**, який не чергується.

Наприклад: *широкий*, *щит*, *чистий*, *жито*, *кислий*, *хитрий*, *гиря*.

- Букву **і** пишуть тоді, коли вона позначає звук **[і]**, який чергується з **о** та **е**.

Наприклад: *гірка — гора, шість — шести, жінка — жона, загін — загону*.

328. Спишіть, уставляючи пропущені букви *и* чи *і*.

Щ..рий, ш..рина, ж..рний, ш..стнадцять, к..нець, г..рко, к..дати, щ..льно, ш..бка, г..сть, пож..вний, к..стка, ш..пшина, наш..птувати, х..жак, ч..стовик, к..вш, к..сень, г..чка.

329. Прочитайте. Укажіть слова, у яких не відбувається чергування голосних.

Ранок, брова, серп, лебідь, гурток, корж, дзвін, бік, щирість.

Голосні звуки [о], [е] *в українській мові під час зміни слова чи словотворення можуть зникати. Наприклад: день — дня, сон — сну. Це теж чергування. У цьому ви́падку кажуть:* [о], [е] *чергується з «нулем звука».*

330. Спишіть. Доберіть слова, у яких відбувається будь-яке чергування голосних. Підкресліть приголосні, що чергуються.

Можу, грім, день, мед, город, клонитися, чернетка, дозвіл, лось.

Підкресліть слова, у яких не відбувається чергування голосних.

§ 35. ЧЕРГУВАННЯ ЗВУКІВ. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Ключові поняття: словозміна, словотворення, приголосні звуки, чергування звуків.

Під час словозміни і словотворення приголосні в українській мові можуть чергуватися.

331. Укажіть пари слів, де є словозміна, а де — словотворення.

1. Книга — книжка. 2. Книга — книзі. 3. Бак — бачок. 4. Стежка — стежці. 5. Ложка — ложці. 6. Крига — кризі.

Чергування [г] – [ж] – [з´], [к] – [ч] – [ц´], [х] – [ш] – [с´]

- [г], [к], [х] чергуються із [ж], [ч] [ш] у формах того самого слова або в процесі творення нових слів. Наприклад: друг — друже, козак — козаче, муха — мушка.
- [г], [к], [х] чергуються із [з´], [ц´] [с´] у давальному та місцевому відмінках. Наприклад: дорога — дорозі, свекруха — свекрусі, ріг — на розі, вухо — у вусі.

332. **Змініть слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб відбулося чергування приголосних. Запишіть. Підкресліть приголосні, що чергуються.**

Дорога, колега, варяг, берег, бік, бідолаха, лопух, порох, увага, дах, втіха, фартух, горіх.

333. **Запишіть назви зображених на світлинах рослин чи тварин. Доберіть до них слова, у яких відбуватиметься чергування приголосних.**

Розтлумачте, де чергування відбувається під час словозміни, а де — словотворення.

334. **Прочитайте прислів'я. До виділених слів доберіть споріднені або змініть форму слова, щоб відбулося чергування [г] — [ж] — [з′], [к] — [ч] — [ц′], [х] — [ш] — [с′]. Запишіть. Підкресліть звуки, які чергуються.**

ПРИКЛАД. Крига — крижаний — кризі

1. У чужій **пасіці** бджіл не розведеш. 2. На **підлозі** пшениця не зійде. 3. Видно **птаха** по польоту. 4. Не вмієш **пекти** хліба, будеш пекти **раків**. 5. Бачить **око** далеко, а розум ще далі. 6. Без голови **рукам** і **ногам** погано.

335. **Поставте іменники у формі зазначених відмінків. Підкресліть приголосні, що чергуються.**

У давальному відмінку одн.: Оксанка, Марійка, учителька.
У місцевому відмінку одн.: ручка, книжка, футболка.
У кличному відмінку одн.: хлопець, козак, кравець.

Крім чергування **[г] — [ж] — [з′], [к] — [ч] — [ц′], [х] — [ш] — [с′],** *є інші чергування приголосних звуків (у формах дієслова): котити – качу, водити – воджу, возити – вожу, носити – ношу, їздити – їжджу, тесть – теща, змогти – зможу, скакати – скачу, рухати – рушати.*

336. Прочитайте вірш. Випишіть із нього слова, у яких можливе чергування приголосних.

Є слова, що білі-білі,
Як конвалії квітки.
Лагідні, як усміх ранку,
Ніжносяйні, як зірки.

Є слова, як жар, пекучі
І отруйні, наче чад…
В чарівне якесь намисто
Ти нанизуєш їх в ряд.

Олександр Олесь

- Як ви розумієте вислови «білі-білі слова», «лагідні слова», «ніжносяйні слова»? Наведіть приклади.
- Наведіть приклади слів «отруйних», «пекучих».
- Прочитайте порівняння у вірші. Спробуйте пояснити, на основі чого утворені ці порівняння.
- У вірші є слова «лагідні, як усміх ранку». Доберіть 2–3 свої порівняння: *лагідні, як … .*
- Які слова ви частіше вживаєте: «лагідні» чи «пекучі»? Чому? А які чуєте?

337. Змініть форми слів чи доберіть спільнокореневі, щоб відбулися чергування приголосних звуків. Підкресліть приголосні, що чергуються.

Носити, возити, їздити, свистіти, пла́кати, платити, в'язати, **колихати**, страшити, мастити, полоскати.

- Змініть наголос у слові пла́кати. Поясніть значення утвореного слова. Слова «пла́кати» і «плака́ти» — а) антоніми, б) синоніми, в) омоніми, г) пароніми? Обґрунтуйте думку.
- Запишіть спільнокореневий іменник до виділеного слова.
- Зіскануавши QR-код, послухайте колискові пісні (https://pp-books.com/5klas-ukr-a07). Випишіть 5 емоційних слів з прослуханих колискових. Поясніть.

ПРАВИЛЬНО
Ла́те
Мере́жа

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Нанести́
Нови́й

338. **Прочитайте вірш. Випишіть із нього слова, у яких можливе чергування голосних і приголосних. Підкресліть звуки, які чергуються.**

У слова свої закони вічно мінливого руху.
У слова свої ознаки світла, тепла, ваги…
Слово — клітини мислі, артерія* сили духу.
Тільки воно єднає різні людські береги.
…Тільки у слова — «мама»,
В лю́бому слові «мила»
Чує своє безсмертя наш балакучий світ (*Платон Воронько*).

*Арте́рія — кровоносна судина; *перен.* важливий шлях зв'язку.

Як ви розумієте перший рядок вірша?

Як слово може єднати «різні людські береги»?

Чому слово — це «клітини мислі», «артерія сили духу»?

Пофантазуйте про слова світлі, теплі, ті, що мають вагу.

339. **Якою частиною мови у вірші Платона Воронька (попередня вправа) є слово «мила»? Складіть і запишіть словосполучення чи речення, щоб це слово було іншою частиною мови.**

Доберіть за аналогією до слова «мила» три слова, які належали б до різних частин мови. Це: а) антоніми, б) синоніми, в) омоніми? Чому?

340. **Прочитайте текст.**

Микола Леонтович
https://uk.wikipedia.org/wiki

Один із головних атрибутів Різдва у США та Європі — колядка «Carol of the bells» — одразу створює святкову атмосферу. Автором цього різдвяного шедевра став Микола Леонтович — український провінційний учитель музики, пам'ять про якого марно намагалася стерти радянська влада.

Микола Леонтович народився в сім'ї священника, і змалечку його підштовхували обрати батьківський шлях. Микола, хоч і закінчив духовну семінарію, але сан священника так і не прийняв. Обрав музику. Зрештою, це

захоплення розділяли й інші члени сім'ї: мама чудово співала, батько грав на кількох інструментах. Леонтович учителював на Вінниччині та Донеччині, щоразу організовуючи в містах хорові капели. Сам складав для них репертуар із 200 народних пісень.

1901 року композитор віднайшов щедрівку, де ластівка віщує господарю добробут. Автор слів невідомий, адже, ймовірно, написані вони ще за часів Київської Русі, коли Новий рік святкували навесні...

1919 року з Кам'янця-Подільського в закордонне турне вирушила українська капела Олександра Кошиця, який відібрав чимало творів митця, зокрема «Щедрика». Ці гастролі мали неймовірний успіх у європейської публіки, та Леонтович уже про це не дізнався.

23 січня 1921 року Микола Леонтович заночував у батьківському домі в селі Марківка. Увечері невідомий чоловік попросився до них переночувати, а вночі вбив композитора. На той момент йому було всього 43 роки. Лише через десятки років стане відомо, що Миколу Леонтовича знищив більшовицький агент комісії з боротьби із контрреволюцією.

Ім'я композитора мало всі шанси загубитись у буремних подіях історії України, але 5 жовтня 1921 року хор дістався Нью-Йорка. За рік «Щедрик» уперше записали на звукостудії і випустили на платівці. Мелодія Леонтовича настільки сподобалася американцям, що керівник симфонічного оркестру Пітер Вільговський, українець за походженням, переклав щедрівку та дав їй назву «Carol of the bells», тобто «Колядка дзвонів». Текст практично не має нічого спільного з українським варіантом, однак аранжування Леонтовича залишилось незмінним — і саме йому судилося підкорити континенти (за *Уляною Скицькою*).

- Випишіть два слова, у яких є тільки дзвінкі приголосні.
- Випишіть слово, у якому є м'які і тверді приголосні.
- Випишіть слово, у якому є тверді і пом'якшені приголосні.
- Випишіть слово, у якому є тверді, м'які і пом'якшені приголосні.

- Поясніть уподібнення приголосних у слові «боротьби» (п'ятий абзац, п'ятий рядок).
- Чи розділяла родина Миколи Леонтовича його захоплення музикою? Прочитайте в тексті речення, яке є відповіддю.
- Послухайте «Щедрик» Миколи Леонтовича (https://pp-books.com/5klas-ukr-a08).

§ 36. ЖАНРИ* МОВЛЕННЯ. ПОХВАЛА. КОМПЛІМЕНТ. ЛЕСТОЩІ

Ключові поняття: мовлення, жанр, адресант, адресат, оцінні висловлення, похвала, комплімент, лестощі.

- *Мова — це звуки, букви, слова, словосполучення, речення тощо. Мова «зберігається» в словниках, довідниках.*

Мовлення — це застосування мови (усне, писемне).

- *Адресант — той, хто пише, надсилає лист, повідомлення тощо; відправник.*
- *Адресат — той, кому пишуть, надсилають лист, повідомлення тощо; одержувач.*

*Жанр — різновид творів (текстів) певної галузі, що характеризується певними ознаками (жанри літератури, жанри кіно, жанри мовлення тощо).

Суспільство виробляє певні норми соціальної поведінки, зокрема й мовленнєвої, які визначають уявлення про шаблон поведінки (мовленнєвий етикет) у конкретній ситуації.

Етикет — сукупність норм поведінки.

Мовленнєвий етикет кожної нації складався на народній основі, під впливом психологічних, політичних, культурних факторів.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Сере́дина
Ста́туя

ПРАВИЛЬНО
Течія́
Тризу́б

Похвала

341. Прочитайте уривок казки «Дідова дочка і бабина дочка».

І так цілий рік дідова дочка там служила і робила те, що їй хазяйка казала, а як закінчився рік, то та жінка й каже дівчині:

— Ось що, дівчино: оце вже сьогодні тобі рік, як ти в мене; коли хочеш, то й другий будь, а не хочеш, то як хочеш: ти мені добре робила, спасибі тобі, нехай тобі бог помагає на все добре! (*bit.ly/3LT6ID3*)

- Назвіть слово, яким жінка похвалила дівчину.
- Кажуть, що похвала — це *оцінне* висловлення. Розкажіть, як ви це розумієте.

Похвала — це схвалення певних дій, гідний, заслужений відгук про когось. За похвалу слід подякувати.

- *Похвала стимулює людину до праці, якщо вона вже досягла успіху, старалася чи в неї опустилися руки.*
- *Похвала має бути доречною, конкретною, щирою.*

Фото Ольги Приведи

342. Розгляньте світлину. Поміркуйте, за що можна (варто) похвалити цього песика. Запишіть похвалу. Прочитайте її в класі.

- Чи хвалите тварин? Чому? Розкажіть про це.
- Чи потребують тварини похвали? Поясніть.
- Поясніть значення слів *похвала* і *хвальба*.

343. Спишіть прислів'я.

1. Хвальби повні торби, та вони порожні. 2. Кожна лисиця свій хвіст хвалить. 3. Не хвали сам себе, нехай тебе люди **похвалять**. 4. Хвали мене, моя губонько, бо роздеру тебе аж до вух.

- Розкажіть, як розумієте зміст кожного прислів'я.
- Хвалити варто себе чи когось? Чому? Чи допустимо хвалити себе? Як? Цікава ВАША ДУМКА.
- Визначте кількість букв і звуків у виділеному слові.

344. **Доберіть казку (оповідання, повість), у якій є ситуація, де хтось когось хвалить.**

- Як часто ви когось хвалите?
- Як часто хвалять вас?
- Ви більше любите хвалити чи отримувати похвалу?
- Якими словами найчастіше хвалите когось?

345. **Опишіть ситуацію, у якій ви когось похвалили чи вас похвалили.**

- Чи варто дуже залежати від похвали? Чому? Цікава **ВАША ДУМКА**.
- Кажуть, що похвала корисна й то́му, хто хвалить, і то́му, кого хвалять. Як ви це розумієте?

346. **Продовжте (складіть) словничок слів чи словосполучень (скільки зумієте й скільки захочете), якими можна висловити похвалу.**

ПРИКЛАД. Бездоганно! Молодець! Пишаюся тобою!..

Комплімент

Похвала — це **схвалення** певних **дій, намірів.**

Комплімент викликаний прагненням сказати приємне, установити контакт, покращити настрій.

- *Ви маєте право на комплімент!*
- *Комплімент можна сказати як одиничному адресату, так і колективу.*

ДЛЯ КОМПЛІМЕНТУ ВАЖЛИВІ

Кількість (краще недо-, ніж пере-)

Тактовність

ЗАСОБИ КОМПЛІМЕНТУ

Перебільшення

Порівняння

Епітет

347. **Прочитайте компліменти. Чи тактовні вони? Чи хотіли б ви почути такі щодо себе? Чому?**

1. Яка ти гарна сьогодні! 2. О, ти обличчя класу. 3. Не сподівався, що ти це зробиш. 4. Гарне волосся. Помив? 5. Роби так завжди: тобі пасує. 6. Ти все правильно написав! Не списав?

348. **Прочитайте компліменти. Визначте засоби їх творення.**

1. Ти швидкий, як Мессі. 2. Ваш клас золотий! 3. Ти перевершив (-ла) реакцією всіх. 4. Ти розумний(-на), як Тор.

● **Варто робити компліменти щодо підкреслення смаку, професійних здібностей, манери поведінки, почуття гумору.**

349. **Ви їсте (удома, у громадському закладі). Зробіть комплімент особі, яка готувала (подавала) їжу.**

- Чи часто ви робите компліменти? Кому? Чи любите ви їх робити?
- Як реагуєте на компліменти, адресовані вам?
- Чи робите ви компліменти собі? Опишіть ситуацію.

ПРО КОМПЛІМЕНТИ

- Обережно з компліментами малознайомим людям.
- Банальними, стереотипними компліментами можна образити.
- Говорити компліменти треба щиро й одразу, щойно ви відчуваєте бажання сказати щось приємне.
- На комплімент обов'язково слід відповісти: подякувати й усміхнутися. Не коментуйте компліменти й не ставте після них жодних запитань.
- Не беріть до серця неприємні компліменти від незнайомих людей.
- Що дозволено з друзями, часто може бути недоречним із іншими людьми.
- Якщо ваш комплімент не вдалий, попросіть вибачення.
- У компліменті щирими мають бути не тільки слова, а й інтонація.
- Мета компліменту — повідомити про прихильність, а не схарактеризувати когось.
- Ви нічим не зобов'язані людині, яка зробила вам комплімент, окрім подяки.

Запам'ятайте: **Занадто часті компліменти знецінюються!!!**

350. **За яких умов вислів «Нашій Горпині гарно і в хустині» прозвучить як комплімент, а за яких, можливо, як образа? Розгляньте різні життєві ситуації.**

351. **Прочитайте компліменти друга / подруги.**

1. Твій виступ був хороший. 2. Твій виступ був корисним для мене.

- Який із цих компліментів вам більше до душі? Чому?
- За яких умов ці фрази компліменти, а за яких — похвала?

352. **Відомо, що компліменти членам сім'ї є прикметна риса англійської культури. Спробуйте сказати комплімент своїм членам сім'ї чи однокласникам / однокласницям.**

Увага! **Головне — вчасно зупинитися!**

- Що краще: робити компліменти чи їх отримувати? А що важче?
- Чи потрібно робити компліменти?

Поміркуйте, чому комплімент є складовою мовленнєвого етикету. Назвіть інші складові мовленнєвого етикету.

1 березня — Всесвітній день компліментів

353. **Прочитайте текст.**

На одному з прийомів Марк Твен розмовляв з дамою. У нього був веселий настрій, і він сказав: «Ви сама чарівність!» Нелюб'язна особа відповіла: «На жаль, не можу вам віддячити таким самим компліментом». Письменник засміявся: «А ви зробіть, як я: збрешіть!» (*bit.ly/3wYQAKC*)

- Хто і що, на вашу думку, у цій ситуації зробив не так? Чому?

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Бе́шкет
Ви́трата

ПРАВИЛЬНО
Да́но
Зви́сока

354. **Прочитайте слова, сполучення слів. Складіть з ними компліменти.**

Добрий, несподівано, старанний, скромний, чарівний, чудово, весело, тобі вдасться, безумовно, це саме те, це круто.

Поміркуйте: компліменти з цими словами можуть стосуватися: а) лише осіб жіночої статі, б) лише осіб чоловічої статі, в) осіб обох статей. Поясніть.

Як ви вважаєте: чи є компліменти лише для чоловіків? Лише для жінок? Поясніть. Цікава ВАША ДУМКА.

355. **Прочитайте. Назвіть похвалу і комплімент. Поясніть вибір.**

1. Ти добре написав. 2. Ти професійно написав.

356. **Чи робите ви компліменти улюбленим тваринам? Які? Опишіть відповідні ситуації.**

Кому більше потрібний комплімент у цьому ви́падку — вам чи тварині? Поясніть.

Лестощі

Комплімент переходить у лестощі, щойно людина починає обманювати, лицемірити, нещиро вихваляти.

- Лестощі — надмірна похвала з метою отримати певну вигоду.

ПРО ЛЕСТОЩІ

- Лестощі згубні як для підлесника*, так і для адресата: підлесник схильний до брехні й лицемірства, а адресат втрачає реальне світосприйняття.
- Лестощі — це надмірна або лукава похвала, а компліменти — це щира оцінка.
- Лестощі — це комплімент із корисливою метою, нещире вихваляння іншої людини, щоб досягти її прихильності.

*__Підлесник__ — той, хто виявляє лицемірство, лестощі до кого-небудь.

Не забувайте вести свій словничок незрозумілих слів.

357. Прочитайте байку Езопа* «Лисиця та Ворона».

Якось ворона, пролітаючи над господою, побачила на гаку під дахом шматок м'яса.

«О, сьогодні добре пообідаю!» — зраділа вона. Вхопила м'ясо та й злетіла на високе дерево. А внизу саме пробігала лисиця й побачила ворону.

— Еге, тут можна поживитися.

Підбігла лисиця до дерева, задерла голову й мовила улесливо:

— Добридень, орле! Як ся маєш?

Ворона не відповідала, бо тримала в дзьобі м'ясо. Лисиця нітрохи не образилася, а співала далі:

— Вибачай, що назвала тебе орлом,— ти ж ворона. Але ти куди гарніша за орла! Яке пір'я — чорне, блискуче, розкішне! Жоден птах не має таких чорних крил і таких прегарних очей!

Лисиця підступалася ближче до дерева, заклала за спину лапи, покрутила пухнастим хвостом, глянула на м'ясо й облизалася.

— Як я могла назвати тебе орлом? Ніколи собі цього не подарую! Їй-право, не збагну, чому над птахами повинен царювати орел, а не ти? Хіба зрівнятися йому з тобою красою та розумом? Тільки й того, що орлом величають; скарай мене сила божа — далеко йому до тебе!

Ворона запишалася, аж пір'я розпустила від такої мови.

«Красно говорить лисиця, недарма кажуть, що вона велика розумниця. Треба з нею потоваришувати, укупі веселіше буде...»

А лисиця тим часом задерла голову ще вище й заспівала вже іншої:

— Нехай того грім поб'є, хто скаже, що ворона вміє говорити. Вона й дзьоба не розтулить, бо не має голосу. Он чому тебе не обрали царем — ти, либонь, німа! Навіщо птахам німий цар?

Цього вже ворона не могла стерпіти.

— Кар-р-р! — каркнула вона.— То це я німа? Зараз же проси пробачення! Кар-р-р!!! Та хіба є де птахи з голосом, гучнішим за мій?

Лисиці тільки того й треба було. Схопила вона м'ясо, що випало з воронячого дзьоба, та й засміялася глузливо:

— Вороно, вороно, ти й справді дуже гарна! І станом, і барвою, й голосом; одного лиш тобі бракує — розуму. Коли б мала розум, не слухала б моїх теревенів і не впустила б м'яса з дзьоба.

І лисиця зникла поміж деревами.

*Езоп — давньогрецький байкар, який жив у VI ст. до н. е.

- Ще раз прочитайте мовчки текст, починаючи з «Підбігла лисиця до дерева, задерла голову й мовила улесливо…» до «Треба з нею потоваришувати, укупі веселіше буде…»
- Які слова вживала Лисиця в розмові з Вороною? Чи це лестощі? У чому вони виявляються? Зверніть увагу на поведінку Лисиці.
- Чим лестощі відрізняються від компліментів? Спробуйте зробити комплімент Лисиці від імені Ворони.
- Чи погоджуєтеся з думкою, що лестощі згубні як для Лисиці (облесниці), так і для Ворони? Чому?
- Чи справедлива думка: «Хто вміє лестити, той уміє й обмовляти»? Підтвердьте це рядками байки.

358. Прочитайте текст.

До неї прилипла якась облесливість у розмові й повага до панів. Вона любила цілувати їх у руки, кланятись, підсолоджувала свою розмову з ними. Попаді й небагаті пані частували її в покоях, садовили поруч з собою на стільці як потрібну людину. Маруся пишала губи, осміхалась, сипала облесливими словами, наче дрібним горохом. До природної звичайності української селянки в неї пристало щось уже дуже солодке, аж нудке. Але як тільки вона трохи сердилась, з неї спадала та солодка луска, і вона лаялась і кричала на весь рот (*Іван Нечуй-Левицький*).

- Як, за текстом, поводилася облеслива жінка?
- Чи подобається вам поведінка Марусі? Чому?
- Зверніть увагу на поведінку Марусі, коли вона сердиться. Чи можете припустити, коли Маруся щира: коли сердиться чи лестить? Чому ви так думаєте?

359. Спишіть речення.

1. З обличчя спливла облесна чемність, і воно стало якимось більш людським (*Ірина Вільде*). 2. Людина, що другові своєму підлещує, на стопах його пастку ставить (*Соломон*). 3. Нещасний володар, що наблизив підлесників (*П'єр де Ронсар*). 4. Уникай людей, які, бачачи твої пороки й хиби, виправдовують їх або навіть схвалюють. Такі люди або підлесники, або боягузи, або просто дурні (*Григорій Сковорода*). 5. Лестощі ніколи не йдуть від великих душ (*Оноре де Бальзак*).

- Прокоментуйте зміст кожного висловлення. Яке з них вам найбільше сподобалося? Чому?
- Запишіть фонетичною транскрипцією слово *обличчя*.

360. У поета Івана Драча є образ «облесні міражі» (вірш «Міражі»).

- Поясніть значення слова *міраж*. Скористайтеся словником.
- Чому, на вашу думку, Іван Драч назвав міражі *облесними*?
- Чим міражі подібні до облесних людей?

Цікава **ВАША ДУМКА**.

§ 37. ЖАНРИ МОВЛЕННЯ. ПРОХАННЯ. УМОВЛЯННЯ. БЛАГАННЯ. КЛЯНЧЕННЯ

Ключові поняття: мовлення, жанр, адресант, адресат, прохання, умовляння, благання, клянчення.

Прохання

Прохання — увічливе звертання до кого-небудь із метою домогтися чогось, спонукати кого-небудь зробити, виконати щось; просьба.

НАЙЧАСТІШЕ ВЖИВАЄМО

Дозвольте | Прошу вас | Будь ласка | Не відмовте | Зробіть ласку | Якщо вам не важко | Маю надію | Чи не могли б ви допомогти | Чи не можу попросити

ПРО ПРОХАННЯ

- Ефективність прохання більша, ніж наказу.
- Є бар'єри, що обмежують можливість застосування прохання. Серед них статус адресата, характер прохання, обсяг того, про що просять, моральний статус прохання.
- На будь-яке прохання завжди існує значна кількість можливостей відмови.
- Говоріть! Пояснюйте (за ситуацією) своє прохання.

361. Прочитайте.

Ситуація 1. Вам не вдається розв'язати задачу, яку задали додому. Хочете просити однокласника / однокласницю про допомогу. Сформулюйте 2–3 варіанти прохання.

Ситуація 2. Вам потрібно купити молоко. Ви спізнюєтеся. Біля кіоску черга. Сформулюйте 2–3 варіанти прохання до дорослих, щоб вони вас пропустили.

Обговоріть ваші варіанти на уроці. Яке створене вами прохання вважаєте найвдалішим? Аргументуйте.

Як ви звернетеся до знайомої, а як до незнайомої людини? Чому? Наведіть приклади.

362. Спишіть речення.

У нього серед зими льоду не випросиш.

Назвіть фразеологізм у реченні. Про яку людину так кажуть?

Чи легко в такої людини щось просити? А якщо її похвалити? А якщо сказати комплімент? А підлеститися? Розтлумачте свої міркування.

363. Прохання виражаємо реченням

А розповідним
Б спонукальним
В питальним

Наведіть приклади. Поясніть.

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Уборщиця	Прибиральниця
Гостинниця	Готель

Умовляння

Умовляння — дія за значенням *умовляти — переконувати* кого-небудь з метою емоційного впливу на його погляди, рішення, здобуття підтримки, схвалення поглядів, способів поведінки, схиляючи до чогось; заспокоювати, утішати.

ПРО УМОВЛЯННЯ

- Умовляння ефективне в ситуації, коли є надія, що співрозмовник однаковою мірою може виконати чи не виконати прохання.
- Умовляння будується на багаторазовому повторенні прохання чи пропозиції часто через мовні конструкції: *будь ласка; ну зроби це для мене; це ж тобі нічого не варто; буду тобі дуже вдячний; я тобі теж таку послугу зроблю; якщо ти попросиш, дуже прошу* тощо.
- Умовляють упевнено.

ДЕЯКІ СЛОВА ВПЕВНЕНОСТІ

Безперечно
Звичайно
Очевидно
Справді
Певна річ
Звісно
Правду кажучи
Щоправда
Безумовно

- Якщо вирішуються якісь серйозні питання, то умовляння зазвичай не допомагає.

364. Поміркуйте, слова якої частини мови найчастіше вживають під час умовляння. Чому? Наведіть приклади.

365. Складіть діалог. Спробуйте вмовити друга / подругу піти з вами в кіно (чи запропонуйте іншу ситуацію). Запишіть умовляння.

Благання

Благання — дія за значенням *благати* — наполегливо, невідступно, ласкаво просити.

Синоніми: *пристрасне прохання*, *заклинання*, *моління*.

366. **Прочитайте речення. Змоделюйте за реченнями ситуації, у яких персонажі когось про щось благають.**

1. Благання я посилаю доленьці своїй (*Леся Українка*). 2. Благаю, не припиняйте йому писати (*Леся Українка*). 3. — Вигнали нас, таточку? І за що ж нас вигнали? Певно, за того лісничого, що ти казав так немилосердно бити, хоч я з слізьми благала тебе ... (*Іван Франко*). 4. Він, поки монголи руйнують його край, побіг до угорського короля, у нього благаючи помочі (*Іван Франко*).

367. **Поміркуйте, який психологічний стан людини, яка благає: радісний, піднесений чи пригнічений, зневірений. Поясніть. Продовжте речення. Запишіть.**

1. Людина, яка благає, відчуває... .

368. **Прочитайте текст.**

— Ох, таточку, — хлипала вона, — як ти рвеш моє серце! Чим я так **тяжко** провинилася перед тобою? Я ж знаю, що ти любиш мене! Я... я не покину тебе ніколи! Я буду твоєю служницею, твоєю невільницею до остатнього віддиху, лиш не йди туди, не подавай свого чесного ім'я на вічну ганьбу!

— Таточку, богом святим молю тебе, вертаймо відси.

Іван Франко

- Це прохання, умовляння чи благання? Аргументуйте відповідь.
- Чи можливе уподібнення приголосних звуків у виділеному слові? Аргументуйте відповідь.

Клянчення

Клянчення — дія зі значенням *клянчити* — настирливо й жалібно (часто до набридливості) просити що-небудь у когось; випрошувати. Синонім: *канючити*.

ПРО КЛЯНЧЕННЯ

- Клянчення будується на багаторазовому простому повторенні прохання чи пропозиції. Клянчать (канючать) найчастіше такими словами: *Купи... Ну, купи... Ну купи... Ну будь ласка... Ну купи... Зроби... Ну зроби...*

ЦЕ ЦІКАВО! А ви клянчили? Опишіть ситуацію та слова, якими ви клянчили (канючили). І який був результат вашого клянчення?

Під час прохання, умовляння, благання, клянчення зазвичай використовують звертання.

Запам'ятайте! Слова-звертання в українській мові вживають у кличному відмінку: *мамо, тату, друзі, Максиме Петровичу, Маріє Василівно* тощо. Звертання виділяють комою або знаком оклику.

369. Прочитайте гумореску Павла Глазового.

— Хочу, мамо, ослика. Хочу в магазин.
Купи, мамо, ослика!
— В тебе ж є один.
— Хочу, мамо, ослика.
— В тебе ж уже є.
— Мамо, хочу ослика.
— Знову за своє!
— Хочу, мамо, ослика. Хочу в магазин!

Віршик цей читається сорок п'ять хвилин.

- Назвіть два слова, у яких є по одному м'якому звукові.
- Назвіть слово, у якому є один пом'якшений звук.
- Цей текст є прикладом: а) благання; б) прохання; в) клянчення; г) умовляння? Обґрунтуйте свою думку.

§ 38. СКЛАД. ПРАВИЛА ПЕРЕНЕСЕННЯ СЛІВ З РЯДКА В РЯДОК

Ключові поняття: склад, перенос слова, склади відкриті й закриті.

Кількість складів у слові **дорівнює кількості голосних** звуків.

370. Прочитайте слова. Визначте в них кількість складів.

Дощ, сонце, радість, з, веселка, хм, сум, Уля, Олег, ой, друг, мода, аїр, бр-р, за.

- Чи є слова, у яких ви не змогли визначити кількість складів? Поясніть.

Склад — частина слова, яку вимовляють одним поштовхом видихуваного повітря. Складотворчими в українській мові є голосні звуки. Приголосні звуки складів не творять.

371. Прочитайте вірш. Виділені слова поділіть на склади. Схарактеризуйте слова за кількістю складів: односкладові, двоскладові, трискладові.

ПРИКЛАД. Рік — односкладове.

Гляньте: **кіт** хропе **щасливо**
І **муркоче всім** на диво.
Миші хвостик **прив'язали**
До стільця — й **втекли** до зали (*Василина Вовчанська*).

Склади поділяють на відкриті й закриті. **Відкритим** називають склад, що закінчується голосним звуком. Наприклад: *пра-ця, га-ї*. **Закритим** називають склад, що закінчується приголосним звуком. Наприклад: *день, мир-ний*.

372. Відгадайте загадки. Слова-відгадки запишіть, поділивши їх рисками на склади. Укажіть склади відкриті й закриті.

1. Круглий, та не місяць; зелений, та не діброва; з хвостом, та не миша. 2. Солоне, а не сіль; біжить, а не річка; блищить, а не золото. 3. Що без леза та без зуба розтина міцного дуба. 4. Сімсот солов'ят на одній подушці сплять. 5. Літає крилами, ходить ногами, висить догори лапками.

Запишіть фонетичною транскрипцією слово *подушці*.

Прочитайте на наступній сторінці правила поділу слів на склади. Перевірте, чи правильно ви це зробили.

НЕПРАВИЛЬНО
Бабочка
Гололь од

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Метелик
Ожеледиця

Основні правила поділу слів на склади

1. Один приголосний між голосними належить до наступного складу: ра-**н**ок.
2. Глухі (дзвінкі) звуки, що стоять поряд, належать до наступного складу: ща/**стя**, при/**дба**/ти.
3. Два сонорні (*м, л, р, н, в, й*) звуки, що стоять поряд, належать до різних складів: ми**р**/**н**о.
4. Дзвінкий і глухий приголосні, що стоять поряд, належать до різних складів: ло**ж**/**к**а.
5. Шумний і сонорний між голосними належать до одного складу: бли/**зня**/та.
6. Подовжені приголосні належать до наступного складу: ко/ло/ся.

Основні правила переносу слів

Частини слів з одного рядка в другий потрібно переносити за складами: *до-ро-га, са-дів-ник*. При цьому:

1. Не можна розривати буквосполуки **дж, дз**, якщо вони позначають один звук [дж], [дз] [дз´]: *су-джу* (а не суд-жу), *ґу-дзик* (а не ґуд-зик). Якщо **дж** та **дз** не становлять одного звука (**д** належить до префікса, а **ж** або **з** до кореня), то їх треба розривати: *під-живити* (а не пі-дживити), *під-земний* (а не пі-дземний).
2. Одну літеру не можна залишати в попередньому рядку чи переносити до наступного: *Со-фія* (а не Софі-я).
3. М'який знак та апостроф під час переносу не можна відокремлювати від попередньої літери: *без'-язикий*, *кіль-це*.
4. Під час переносу складних слів не можна залишати в попередньому рядку букви другої частини слова, якщо вони не становлять складу: *восьми-гранник* (а не восьмиг-ранник).
5. Не можна розривати буквосполуки **йо, ьо**: *буль-йон*, *льодовик*.
6. Не можна відривати скорочення від слів, яких вони стосуються: *О. І. Теліга* (а не О. І. // Теліга), *1939 р.* (а не 1939 // р), *7 г* (а не 7 // г).
7. У решті випадків слова можна довільно переносити за складами: *низь-кий* і *ни-зький*, *боягуз-тво* і *боягу-зтво*, *річ-ка* і *рі-чка*.

373. **Поділіть слова на частини для переносу (де це можливо) і запишіть.**

ПРИКЛАД. Міль-йон

Поїхати, населення, **мільярд**, важкохворий, свійський, 10 хв, коломийка, надземний, **піджива**, **взуття**, нафтосховище, відео, гр. Кравчук, **кукурудза**, узбіччя, О. Забужко, **сходження**.

Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Укажіть кількість букв і звуків у кожному слові.

Запам'ятайте! **Поділ слова на склади не завжди збігається з поділом слова на частини, які можна переносити.**
Порівняйте: о/ке/ан — поділ слова на склади.
оке-ан — поділ слова для переносу.

374. **Поділіть слова на склади, а потім — на частини для переносу (де це можливо). Запишіть слова парами.**

ПРИКЛАД. Я/лин/ка — ялин-ка — яли-нка

Євген, підземелля, явище, ядриця, чеський, Юпітер, юнацтво, обеліск, Орест.

375. **Правильно поділені слова для переносу в рядку**

А бій-ка, А. Шевчен-ко, під-жива, кі-но
Б ро-здати, прислі-вник, міськ-ком, осі-нь
В сті-йкий, від-даль, чай-ка, раді-о

376. **Правильно поділені слова для переносу в рядку**

А пір'-ям, сад-жати, сто-я-чи, о-б'єкт
Б роз-класти, зіл-ля, ніж-ка, кон-церт
В под-виг, ра-йон, на-дземний, 30-см

ПРАВИЛЬНО
Партер́
Піцер́ія

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Рукопи́с
Русло́

Схема фонетичного розбору слова

1. Запишіть слово фонетичною транскрипцією.
2. Визначте кількість складів. Назвіть відкриті й закриті склади.
3. Схарактеризуйте голосні звуки (наголошені чи ненаголошені), позначення їх на письмі.
4. Схарактеризуйте приголосні звуки (глухі чи дзвінкі, тверді, м'які чи напівм'які), позначення їх на письмі.
5. Визначте кількість букв і звуків у слові.

Приклад усного фонетичного розбору слова

У слові *пісня* два склади. Перший — відкритий, наголошений. Другий — відкритий, ненаголошений.
Голосні звуки: [і] — наголошений, позначається літерою **і**.
[а] — ненаголошений, позначається літерою **а**.
Приголосні звуки: [п'] — приголосний, глухий, пом'якшений, позначається літерою **п**. [с´] — приголосний, глухий, м'який, позначається літерою **с**. [н´] — приголосний, дзвінкий, м'який, позначається літерою **н**.
У слові 5 літер, 5 звуків.

Приклад письмового фонетичного розбору слова

Пісня — [п' і́ с´ н´ а]; пі-сня: 2 склади: 1 — відкр., 2 — відкр.
[і] — голосний, наголошений, літера **і**;
[а] — голосний, ненаголошений, літера **а**.
[п'] — приголосний, глухий, пом'якшений, літера **п**.
[с´] — приголосний, глухий, м'який, літера **с**.
[н´] — приголосний, дзвінкий, м'який, літера **н**.
5 літер, 5 звуків.

377. Прочитайте речення. Зробіть письмово фонетичний розбір виділеного слова в реченні 1. Зробіть усно фонетичний розбір підкресленого слова в реченні 2.

1. Без **надії** сподіваюсь (*Леся Українка*). 2. Красна мова **слуханням** (*народна мудрість*).

Чому, на вашу думку, так важливо вміти слухати?

§ 39. ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ. АЛФАВІТ. ВІДПОВІДНІСТЬ ЗВУКІВ І ГРАФІЧНИХ ЗНАКІВ

Ключові поняття: графіка, алфавіт (абетка, азбука), букви і звуки, графічний знак.

Графіка — це розділ мовознавства, що вивчає співвідношення між звуками і буквами; сукупність усіх засобів письма (букв і допоміжних знаків).

Алфавіт (абетка, азбука) — сукупність букв мови, які розташовані в певному порядку.
Буква (літера) — це графічний знак.

Окрім літер, існують інші графічні знаки, а саме: апостроф, дефіс, знак наголосу, знак переносу, розділові знаки (крапка, двокрапка, крапки́, кома, тире, скісна риска).

В українському алфавіті 33 літери.

Літера	Назва	Літера	Назва	Літера	Назва	Літера	Назва
А а	а	З з	зе	О о	о	Ч ч	че
Б б	бе	И и	и	П п	пе	Ш ш	ша
В в	ве	І і	і	Р р	ер	Щ щ	ща
Г г	ге	Ї ї	ї	С с	ес	Ь ь	м’який знак
Ґ ґ	ґе	Й й	йот	Т т	те	Ю ю	ю
Д д	де	К к	ка	У у	у	Я я	я
Е е	е	Л л	ел	Ф ф	еф		
Є є	є	М м	ем	Х х	ха		
Ж ж	же	Н н	ен	Ц ц	це		

378. **Наведіть приклади ситуацій, коли потрібне знання алфавіту.**

379. **На європейському чемпіонаті з футболу, який відбувся в червні – липні 2021 року, збірна команди України вийшла у чвертьфінал. Запишіть прізвища українських футболістів за алфавітом.**

1. Забарний Ілля. 2. Бущан Георгій. 3. Сидорчук Сергій. 4. Циганков Віктор. 5. Караваєв Олександр. 6. Зінченко Олександр. 7. Яремчук Роман. 8. Миколенко Віталій. 9. Ярмоленко Андрій. 10. Степаненко Тарас. 11. Малиновський Руслан. 12. Довбик Артем.

380. **Запишіть за алфавітом імена ваших батьків, дідусів і бабусь, прадідусів і прабабусь (братів, сестер, дядьків, тіток).**

ПРИКЛАД. Жіночі імена: *Ганна, Марія…* .
Чоловічі імена: *Андрій, Володимир…* .

ЦЕ ЦІКАВО. *Кількість букв і кількість звуків в українській мові не збігаються, оскільки немає повної відповідності між буквами та звуками: 33 букви і 38 звуків. Подібне маємо й в інших мовах: у чеській абетці 42 літери і 28 звуків; в англійській — 26 літер і 44 звуки; у португальській — 26 літер, 34 звуки* тощо.

381. **Запишіть подані слова за алфавітом.**

1. Мальва. 2. Книга. 3. Дерево. 4. Дзвінок. 5. Пісня. 6. Зоря. 7. Леміш. 8. Гарбуз. 9. Ґрунт. 10. Щастя. 11. Сміливість. 12. Ягода. 13. Човен. 14. Батько. 15. Розум.

- Слова *зоря*, *юнак* запишіть транскрипцією.
- Поясніть лексичне значення слова *леміш*.

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Перерив	Перерва
Зеркало	Дзеркало

Відповідність звуків і графічних знаків

Отже, кількість букв і звуків в українській мові не збігається:

1. Буква **щ** *завжди позначає два звуки* [ш ч]: *дощ* [д о ш ч].

2. Буква **ї** *завжди позначає два звуки* [й і]: *їжак* [й і ж а́ к].

3. Букви **д** *і* **ж** *та* **д** *і* **з** *можуть позначати на письмі злиті звуки* [д͡ж], [д͡з]: *джура* [д͡ж у́ р а], *дзвонар* [д͡з в о н а́ р], *а можуть позначати й окремі звуки* [д], [ж] *та* [д], [з], *якщо* [д] *належить до префікса, а* [ж] *або* [з] — *до кореня: піджива* [п’ і д ж и́ в а], *відземок* [в’ і д з е́ м о к].

4. М’який знак (**ь**) — *буква, а не звук: сіль* [с´ і л´].

5. Букви **я, ю, є** *позначають* один *звук* [а], [у], [е]:

після букв на позначення приголосного: куля [к у́ л´ а], *бязь* [б’ а з´];

6. Букви **я, ю, є** *позначають* два *звуки* [йа], [йу], [йе]:

на початку слова: ясно [й а́ с н о];

після букви на позначення голосного: мрія [м р´ і́ й а];

після апострофа: м’ята [м й а́ т а];

після м’якого знака: альянс [а л´ й а́ н с].

382. Спишіть. Підкресліть слова, у яких букви *я, ю, є* **позначають два звуки. Обґрунтуйте відповідь.**

Яблуко, рядок, тюль, вчорашнє, єдність, юність, кольє, плем’я, арф’яр, різьбяр, лляний, людство, варення, б’ють.

383. Спишіть. Підкресліть слова, у яких букви я, ю, є **позначають один звук.**

Рутвяний, торф’яний, Зоряна, Мар’яна, зілля, сюди, рюкзак, кар’єра, мюзикл, тім’я, бювет, люблять, життєвий, ллє.

384. Голосний звук [а] є в усіх словах рядка

А круча, юрта, сіно, Ялта

Б м’яч, теля, свято, Надія

В мести книга, розум, папір

385. Голосний звук [у] є в усіх словах рядка

А кузня, узгір’я, рясно, доля

Б Уляна, в’янути, тюрки, юнга

В вулик, журі, баюра, ера

386. Прочитайте вірш. Випишіть слова зі звуками [дж], [дз].

ПОЛЬОВІ ДЗВІНОЧКИ

Піднімає джміль фіранку:
Каже: «Доброго вам ранку!
Як вам, бджілко, ночувалось?
Чи дощу не почувалось?»

Виглядає бджілка з хати:
— У дзвіночку добре спати.
Цей дзвіночок — як намет,
Тільки дощ — як кулемет.

Ліна Костенко

Доберіть (усно) таку саму кількість слів, у яких [д] належить до префікса, [ж] або [з] — до кореня.

387. Полічіть, скільки разів ужито приголосний звук [д] у поданих словах.

Дитя, дівчина, дощ, під'їзд, джміль, підзорний, джаз, молодість, дзот, кукурудза, дар, підземелля, сад, дірка, джинси, душа.

А скільки разів ужито приголосний звук [д']?

Буква ґе та звук [ґ]

• *Вимовте звук* [г], потім звук [ґ]. *Чи відрізняється місце вимови цих звуків? Поясніть.*

• *Слова, що вживаються з літерою ґ (ґе), подані в «Українському правописі».*

388. Прочитайте слова, правильно вимовляючи звук [ґ].

Ґанок, ґазда, ґвалт, ґедзь, ґуля, дзиґа, ґоґель-моґель, ґречний, дзиґлик.

Складіть словосполучення або речення зі словами *ґедзь*, *ґоґель-моґель*.

389. Прочитайте вірш, правильно вимовляючи звук [г].

Град городом прошумів,
Гарбузи геть чисто збив.
Гримнув грім, і знову град
Лопотить на виноград (*Ганна Чубач*).

Назвіть у вірші приголосний звук, що повторюється в різних словах і створює звуковий образ грози.

390. **Зі словами** гніт **і** ґніт, грати **і** ґрати, гречаний **і** ґречний, гулі **і** ґулі **складіть і запишіть речення. Яку роль виконують звуки [г] і [ґ] у цих словах?**

391. **З літерою г пишуть усі слова рядка**

А (г, ґ)ерб, (г, ґ)ерой, (г, ґ)лід, (г, ґ)лей
Б (г, ґ)радус, (г, ґ)раблі, (г, ґ)осподар, (г, ґ)азда
В (г, ґ)енерал, (г, ґ)ектар, (г, ґ)ілка, (г, ґ)амір

392. **З літерою ґ пишуть усі слова рядка**

А (г, ґ)рафіті, (г, ґ)римаса, (г, ґ)лядач, (г, ґ)нів
Б (г, ґ)ардероб, (г, ґ)ава, (г, ґ)овір, (г, ґ)ожий
В (г, ґ)речний, (г, ґ)рунт, (г, ґ)уля, (г, ґ)ринджоли

Поясніть значення слова *ґринджоли*.

Графічна помилка

У початкових класах ішлося про графічні помилки, пов'язані з неправильними накресленням букв. Неправильне написання букв могло бути пов'язане з:

- неправильним її сприйманням (перевертанням чи дзеркальним відображенням);
- пропусками елементів чи їх додаванням в окремих буквах;
- переставленням букв.

ПРИКЛАД

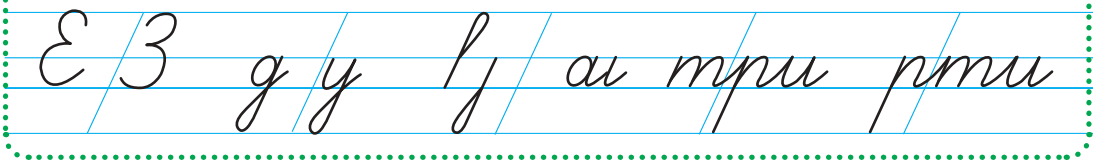

Іноді графічні помилки допускають через нерозуміння відповідності букв і звуків.

393. **Прочитайте слова. Знайдіть графічні помилки. Запишіть слова правильно.**

Дьні, шчасьтя, клин, йаблуко, сьвіт, мойі, льубов, вийів, смієцця, місяць, заквіччаний, лін, дошч.

§ 40. ПРАВОПИС НЕНАГОЛОШЕНИХ [Е] ТА [И]

Ключові поняття: орфоепія, наголошені й ненаголошені голосні, орфографія.

Написання букв на позначення ненаголошених [е], [и] *в коренях слів можна перевірити наголосом. Щоб дізнатися, яку літеру слід писати в ненаголошеному складі, потрібно змінити форму слова чи дібрати до нього спільнокореневе, щоб сумнівний голосний став наголошеним.*

ПРИКЛАД. Дива́к, бо ди́во. О́зеро, бо озе́ра.

Орфографія — розділ науки про мову, що вивчає правильне написання слів.
Правильне написання слів фіксує **орфографічний словник.**

394. Спишіть слова, вставляючи пропущені літери е **або** и. **Як вимовляють ненаголошені [е], [и]? Доберіть спільнокореневі слова з наголошеним [е], [и]. Поставте наголос.**

ПРИКЛАД. Крила́тий — кри́ла

Зат..мнити, зч..сати, прим..рити, ч..сло, св..стати, р..віти, р..готати, щ..бетання, л..пневий, л..гкий, хв..лина, т..хенько, ст..бло, ст..повий.

Є слова, у яких написання букв на позначення ненаголошених **[е], [и]** не можна перевірити жодним правилом. Правопис таких слів потрібно запам'ятати: *кишеня, левада, лимон, лиман, президент, директор, декан, диплом, минулий, легенда, кипарис, цибуля* тощо.

Якщо *написання сумнівного голосного не можна перевірити наголосом, то користуються такими правилами:*

Букву *е* в коренях слів пишуть:

- у сполуках **-ере-**, **-еле-**: *очерет, пелена*;
- якщо під час зміни слова звук **[е]** чергується з **[і]**: *семи — сім, печі — піч*;
- якщо під час зміни слова **[е]** випадає: *дятел — дятла, човен — човна.*

Букву *и* в коренях слів пишуть:

- *у сполуках* **-ри-**, **-ли-**: *тривога, блищати;*
- *у коренях* **-бир-**, **-дир-**, **-мир-**, **-пир-**, **-стил-**, якщо далі наявний наголошений суфікс **-а**: *вмирати, збирати.*

395. Спишіть пари слів. У кожному слові виділіть корінь і позначте місце наголосу.

Вершина — верх, зима — взимку, цегляний — цегла, великий — велич, голубка — голуб, тихенький — тихо.

Поясніть вимову звуків [е], [и], [о] у словах.

396. Доберіть до слів таку форму, щоб ненаголошений [е] випав. Запишіть слова парами. Позначте орфограму.

ПРИКЛАД. Січень — січня.

Жовтень, майстер, березень, овес, палець, кашель, квітень, день, беру, витерти.

Доберіть по 2 прислів'я (усно) про жовтень і березень.

Назвіть слова, у яких немає ненаголошеного [е].

397. Назвіть рядок, у якому ненаголошені [е], [и] можна перевірити наголосом.

А зима, весна, несу, береза, диктант
Б зеленіти, великий, щедрувати, кленовий, глибина
В плече, степовий, титан, тихенько, депутатка
Г весло, силач, вишневий, апельсин, верба

398. **Спишіть текст, уставляючи пропущені букви *е* або *и*.**

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь схожі для мене на круглі кобзи, які з..мля підняла на в..соких ж..вих стеблах. Ж..ве тіло кобзи, пахуче, вкрите п..лом, проросле п..люстками, — світить й золотіє, щось промовляє своєю ш..рокою, незгасною усмішкою. Скільки того сміху на городі — всі соняшники сміються, але водночас по-доброму замислені, кожен щось хоче сказати тобі, тільки підійди, наблизь своє обличчя до нього — уважного й доброзичливого (*за Євгеном Гуцалом*).

- Поясніть лексичне значення слів *усмішка* та *посмішка*. За потреби скористайтеся словником.
- Який словник допоможе правильно вимовити слово? А який — перевірити правопис?
- Чому квітку соняшника називають *сонячною*?
- Відшукайте й розкажіть легенду (легенди) про соняшник.

399. **Із орфографічного словника випишіть 10 слів з ненаголошеними голосними, які не можна перевірити наголосом. Складіть і запишіть речення з трьома з них (на вибір).**

400. **Спишіть речення, уставляючи пропущені літери. Слова зі сумнівними голосними, які не можна перевірити правилами, підкресліть.**

1. По обидва боки Раставиці через усю В..рбівку стеляться скупі городи та л..вади, необгороджені тинами (*Іван Нечуй-Левицький*). 2. На старій вербі похилій, під дощем та спекою, жила собі л..лечиха із л..лекою (*Іван Нехода*). 3. Нам сподобалася екскурсія в л..монарій*. 4. Красиве засмагле сонце, — в золотих переливах кучерів, у червоній сорочці навипуск, що їхало на в..лос..педі (*Іван Драч*).

*Лимонарій — розсадник, у якому вирощують плодові цитрусові рослини.

401. **Написання *е* та *и* потрібно запам'ятати в усіх словах рядка**

А велосипед, кашель, терен, липень

Б широкий, педалі, тепло, день

В бензин, левада, режисер, кишеня

402. **Розгляньте малюнки. Запишіть в алфавітному порядку на́зви зображених предметів, рослин, тварин. Слова, у написанні яких сумніваєтеся, перевірте за орфографічним словником.**

403. **Прочитайте слова. Запам'ятайте їх правопис. Складіть із трьома словами (на вибір) речення. Запишіть їх.**

Меридіан, метро, декада, держава, леміш, цистерна, метушня, цимбали, демонстрація.

§ 41. ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ РОЗ-, БЕЗ-, З-(С-)

Ключові поняття: префікси, глухість, дзвінкість.

Про вимову префіксів **роз-**, **без-**, **з-** перед глухими, дзвінкими; шиплячими звуками (див. **§ 31**).

На письмі перед *буквами* к, п, т, ф, х *префікс* з- *передаємо відповідно до вимови буквою* с. Перед іншими *приголосними префікс* з- *передаємо на письмі буквою* з.

ПРИКЛАД. Спекти, стиснути, сказати; зшитий, зчесати, зжувати.

Префікси роз-, без- *завжди пишемо з буквою* з.

ПРИКЛАД. Розповісти, розчистити, безкорисний, безшумний.

Якщо корінь слова починають дві букви на позначення приголосних чи перший склад становить звукосполучення губний + й, *то пишемо префікси* зі-, розі-*: зігнути, зів'ялий; розігнути, розім'яти.*

404. Спишіть, уставляючи букву з або с.

Ро..повісти, ..короченння, бе..барвний, ..тесати, бе..силий, ро..копки, ..молотити, бе..хребетний, ро..жувати, бе..чинство, ..підлоба, ..ховати.

405. Вставте на місці крапок префікс *роз-* або *без-*. Запишіть слова. Позначте префікси.

..карний, ..квасити, ..копаний, ..пілотник, ..слідно, ..кидати, ..честя, ..хатько, ..шитий, ..чистити.

Поясніть лексичне значення слова «безпілотник».

406. Прочитайте. Виділені слова вимовте, дотримуючись правил орфоепії.

1. **Спершу** треба **розсудити**, а тоді зробити. 2. Йому **розжуй** та ще й в рот поклади! 3. Де багато, там і **розсипають**. 4. Доки бабуся **спече** книші, то в дідуся не буде душі. 5. У кого в голові капустяна **розсада**, не поможе і посада. 6. Краще честь, ніж **безчестя**.

Поясніть лексичне значення слова «книші».

407. Букву *з* потрібно писати в усіх словах рядка

А ро..повісти, ..цідити, ..терти
Б бе..сильний, ро..копати, бе..честя
В ро..кроїти, ..підлоба, бе..страшний
Г бе..барвний, ..пекти, ..сунути

408. Букву *с* потрібно писати в усіх словах рядка

А ..шиток, не..проста, ..кинути
Б ..середини, ..хил, ..шивач
В ..тягнути, ..казати, ..тискач
Г ..чавити, ..пиляти, ..цілення

409. Запишіть по 5 слів з префіксами *с-*, *з-*, *роз-*, *без-*.

410. **Помилку в написанні префіксів допущено в рядку**

А сплітати, скоїти, розтерти, розіслати
Б зсунути, безпечно, списати, розпрягти
В зігнути, сперечатися, створити, зносити
Г схибити, счистити, розчистити, спертися

§ 42. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

Ключові поняття: м'який знак.

1. Буква **й** завжди позначає м'який приголосний звук: *край*.
2. Букви **і, я, ю, є** після приголосних звуків позначають їх м'якість чи пом'якшеність: *сіно, пляма; вікно, бязь*.
3. Букву **ь** уживають для позначення м'якості попереднього приголосного звука: *лань, вільний, гідність*.

411. **Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, пропущені букви.**

Сніжна зірон..ка горит.. в мене на вікон..ці (*Платон Воронько*). Зимон..ко-снігурон..ко, наша білогрудон..ко (*Леонід Глібов*).

Розгляньте таблицю правил уживання м'якого знака.

1.	Після букв, що позначають м'які приголосні [д′], [т′], [з′], [с′], [ц′], [дз͡′], [н′], [л′] у кінці слова та складу: *день, тінь, ганьба, восьмий*	Після букв, що позначають губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф]; шиплячих [ж], [ч], [ш], [дж]: *голуб, ніч, дощ*
2.	У дієсловах на **-ть, -ться**: *ходять, змагаються*. У дієсловах наказового способу: *сядь, встаньте*	Після **р** у кінці складу та слова: *лікар, кобзар, Харків*
3.	Після букви **л**, що позначає м'який приголосний перед наступним м'яким: *пальці*	Між буквами на позначення м'яких або напівм'яких приголосних, крім **л**: *свято, цвях, кузня*

№	Пишемо ь	Не пишемо ь
4.	У суфіксах **-зьк-, -ськ-, -цьк-**: *празький, одеський, козацький.* У суфіксах **-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -усіньк-** тощо: *гарненький, голівонька, тонюсінький*	Після **н** перед **ж, ч, ш, щ** та перед суфіксами **-ств(о), -ськ(ий)**: *корінчик, менший, селянський, панство* **Винятки**: *женьшень, Маньчжурія*

Часто потребу написання м'якого знака можна перевірити вихідним словом, де м'якість чітко чується чи не чується. Порівняйте: *няньчити*, бо *нянька*, *доньчин*, бо *донька*, *рибалоньчин*, бо *рибалонька*, але *рибалчин*, бо *рибалка*.

Увага! Колодязь, але колодязний.

412. **Спишіть, уставляючи пропущені літери.**

1. Учис.. змолоду — пригодит..ся на старіст.. . 2. Колос повний гнет..ся до землі, а пустий догори стирчит.. . 3. Біда і вден.. не спит.. . 4. Яка головон..ка, так й розмовон..ка. 4. Чого розумний стидает..ся, тим дурний величает..ся.

413. **Прочитайте вірш. Випишіть слова зі знаком м'якшення. Поясніть його вживання.**

Малесенька, манюсінька, манюнька
одним одна, самісінька-сама,
на яблуньці розкрила дзьобик брунька,
а навкруги — куди не глянь — зима.

Така стоїть у світі холоднеча!
Такі сніги! А брунька — за своє:
лише розкрила дзьобик — і щебече,
витьохкує, цвіріньокає, кує.

Анатолій Кичинський

Опишіть звичайну бруньку і бруньку, яка «розкрила дзьобик». Порівняйте слова «брунькоцвіт» і «брунька». Яке з них є неологізмом? Чому?

414. **Спишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, м'який знак.**

Бат..ко, в'єт..ся, колос..ся, камін..чик, київс..кий, стіл.. чик, ніч..ка, француз..кий, гребін..чик, жен..шень, промін.. ці, з'ясує т..ся, вірніс..ть, ошукан..ство, сяд..те, Уман..щина.

415. **Поставте подані іменники у формі давального відмінка однини. Поясніть уживання та невживання м'якого знака.**

ПРИКЛАД. Вишенька — вишеньці

Балка, кишенька, черешенька, долинка, дівчинка, тітонька, голівонька, стежинка, галузка, Тетянка.

416. **Запишіть слова у два стовпчики: 1. З м'яким знаком. 2. Без м'якого знака.**

Ден.., ніч.., дощ.., голуб.., кров.., пал..чик, кін..чик, мід.., **нехворощ..**, матін..ці, дівчинон..ці, кобзар.., **т..мяний**, близ.. ко, черешен..ці.

Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

417. **Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфікса -ськ-. Запишіть слова парами. Виділіть суфікси.**

ПРИКЛАД. Київ — київський

Умань, Прип'ять, Львів, Суми, люди, брат, учитель, школяр, лікар, різьбяр.

Назвіть слово, що є одночасно назвою річки, міста і рослини. Із якою катастрофою в Україні пов'язана ця назва?

Сполучення букв йо, ьо

В українській мові вживають сполучення букв **йо** для позначення на письмі звуків [й], [о], а також сполучення букв **ьо**, що передає на письмі звук [о] і м'якість попереднього приголосного.

- Сполучення **йо** пишемо на початку слова та складу. Наприклад: *йод*, *його*, *майорiти*.
- Сполучення **ьо** пишемо в середині або в кінці складу. Наприклад: *дзьоб*, *чотирьох*, *кольоровий*.

418. **Запишіть слова у два стовпчики, уставляючи на місці крапок сполучення букв** йо, ьо.

Га..вий, ..рданець, л..довик, л..нозавод, заво..ваний, мал..к*, ма..ор, па..овик, ра..очок, с..годення, с..омий.

*Мальок — стадія розвитку риби.

Зробіть (усно) фонетичний аналіз одного з поданих слів (на вибір).

419. **Утворіть від поданих імен форми по батькові.**

ПРИКЛАД. Андрій — Андрійович

Анатолій, Аркадій, Валерій, Микола, Геннадій, Сергій.

420. **Прочитайте вірш. Випишіть три слова, змініть їх форму чи утворіть спільнокореневі так, щоб з'явилося** *ьо*.

ПРИКЛАД. Політ — поль**о**ти

Падав сніг, падав сніг —
для усіх, усіх, усіх:
і дорослих, і малих,
і веселих, і сумних.
Всім, хто гордо носа ніс,
він тихцем сідав на ніс.
А роззяві, як на сміх,
залетів до рота сніг.
Вереді за комір вліз
і довів його до сліз.
А веселі грали в сніжки —
сніг сідав їм на усмішки
І сміявся з усіма:
— Ой зима, зима, зима!

Оксана Сенатович

Випишіть з вірша омоніми. Поясніть.

Як правильно вимовляти слово *сніг*: [с′ н′ і г] чи [с′ н′ і х]? Аргументуйте відповідь.

ПРАВИЛЬНО
Ки́шка
Ка́мбала

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Ко́лія
Ко́сий

§ 43. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

Ключові поняття: апостроф, губні приголосні, префікс.

Апостроф позначає тверду роздільну вимову приголосних звуків перед буквами **я, ю, є, ї.**

Розгляньте таблицю правил уживання м'якого знака.

№	Апостроф **пишемо** перед **я, ю, є, ї**	Апостроф **не пишемо** перед **я, ю, є, ї**
1.	Після букв **б, п, в, м, ф**: *львів'янка, пуп'янок, в'юн*	Коли перед губним є приголосний (крім **р**: *арф'яр*), що належить до кореня: *морквяний, цвяшок, мавпячий*
2.	Після **р** у кінці складу: *пір'я.* Після **к** у слові *Лук'ян* і похідних: *Лук'яненко* тощо	Після **р**, що позначає м'який звук [р′]: *рядно, рятувати, порядок*
3.	Після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний: *під'їзд, роз'юшити, дит'ясла*	

421. Спишіть слова, вставляючи на місці пропуску, де потрібно, апостроф. Написання кожного слова обґрунтуйте відповідним правилом.

Поголів..я, зів..ялий, під..їзд, роз..юшити, рутв..яний, без..ядерний, кав..ярня, верб..я, р..ясно, різдв..яний, цв..яшок, В..ячеслав, Лук..ян.

422. Спишіть прислів'я (приказки), вставляючи на місці пропуску, де потрібно, апостроф. Поясніть.

1. Не розіб..єш горіха, то не з..їси й зерн..ятка. 2. Червоне яблучко, та всередині черв..ячок. 3. У чужому селі і тріска б..є. 4. Заздрість здоров..я їсть. 5. Добрим словом мур проб..єш, а лихим і в двері не ввійдеш. 6. Гнила дошка цв..яха не приймає. 7. Буде й на нашій вулиці св..ято.

Назвіть слово, лексичне значення якого залежить від наголосу.

423. **Прочитайте вірш. Випишіть виділені слова. Поясніть їх написання.**

Як тепло пахне хліб!
Любов'ю трударів
І радістю земною.
І сонцем, що **всміхається** весною,
І щастям наших неповторних діб —
Духмяно пахне хліб (*Платон Воронько*).

Зробіть усний фонетичний розбір виділених слів.

424. **Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, апостроф. Позначте в словах орфограму «апостроф».**

1. Сміються, плачуть солов..ї і б..ють пісн..ями в груди (*Олександр Олесь*). 2. Маю я св..те синівське право з матір..ю побуть на самоті (*Василь Симоненко*). 3. Воно, сонце, котилося в голубому небі по-весн..яному м..яке, тепле, добре, ласкаве (*Юрій Мушкетик*). 4. Лиже полум..я жовте черево, важкувато сопе димар (*Василь Симоненко*).

Назвіть слова, ужиті в переносному значенні (речення 3).

425. **Уставляючи, де потрібно, апостроф, запишіть слова у дві колонки: а) з апострофом; б) без апострофа.**

Лук..ян, черв..як, мавп..ячий, різьб..яр, узгір..я, верхів..я, вип..єш, арф..яр, темр..ява, бур..ячиння, бур..янище, зв..язок, св..ято, з..ясувати, гр..дка, осв..ячений, кур..ятина, хлоп..я́.

426. **З апострофом пишуть усі слова в рядку**

А повітр..я, черв..як, з..їзд, миш..як
Б узгір..я, бур..я, риб..ячий, без..язикий
В кров..ю, в..юн, сузір..я, реп..ях
Г рум..янець, мр..яка, св..ято, бур..ян

ПРАВИЛЬНО
Ознáка
Обрýч

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Рáзом
Стáтуя

427. **Без апострофа пишуть усі слова в рядку**

А пор..ядок, звір..яти, кур..ява, розп..яття
Б краков..як, арф..яр, п..явка, з..ясувати
В обв..язати, р..ядно, пам..ятник, здоров..я
Г медв..яний, звір..ята, св..ященник, вітр..як

Поясніть лексичні значення слова «звіряти». Слова з цими лексичними значеннями це: а) антоніми; б) омоніми; в) синоніми? Поясніть.

428. **Відгадайте загадки. Слова-відгадки запишіть. Позначте в них орфограму «апостроф».**

1. Що із землі легко піднімеш, та далеко не закинеш? 2. Скільки бий, а він не плаче — веселіше тільки скаче. 3. Яке слово складається із семи однакових літер?

1. Пір'я. 2. М'яч. 3. Сім'я.

429. **Від поданих слів утворіть дієслова з префіксами** роз-, під-, з-, об-, від-. **Зверніть увагу на написання апострофа.**

Їхати, дерти, єднати, в'язати.

§ 44. ПОДВОЄННЯ БУКВ

Ключові поняття: подвоєння, збіг, подовження.

Приголосні звуки в деяких словах вимовляють довше, ніж звичайно. На письмі такі подовжені приголосні позначають подвоєними літерами, а у фонетичній транскрипції — знаком [:]. Наприклад, денний [д е́ н: и й].

Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних

Подвоєння приголосних відбувається, коли два однакові звуки збігаються на межі:

1.	Префікса і кореня	*віддати, вволю*
2.	Кореня і суфікса	*сонний, осінній*
3.	Двох суфіксів	*пружинний, письменник*
4.	Частин складного слова	*військкомат, юннат*

430. **Спишіть приказки. Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».**

1. Бездонної бочки не наповниш. 2. Хто винен, віддати повинен. 3. Рання пташка росу оббиває. 4. Піший кінному не товариш.

Поясніть, на межі яких частин слова відбувається подвоєння букв на позначення приголосних.

Чи погоджуєтеся ви з думками, висловленими в кожній з приказок? Чому?

431. **Спишіть слова. Позначте в словах орфограму «подвоєні літери». На межі яких частин слова збігаються звуки в кожному слові?**

Беззмістовний, возз'єднаний, баштанник, щоденник, годинник, пасся, розрісся, юннат, військкомат.

432. **Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву.**

Без..емельний, вікон..ий, стін..ий, написан..ий, священ..ик, стомлен..ий, без..акон..о, гречан..ий, тварин..ий, об..итий, напружен..ість.

433. **Утворіть і запишіть слова з подвоєними буквами, додаючи до поданих слів суфікс -н-.**

Зміна, еталон, район, диван, кінь, глибина, вина, осінь.

Позначте в утворених словах суфікс. Підкресліть і поясніть орфограми.

ПРИКЛАД. Осінь — осі<u>нн</u>ій

• У прикметниках можна вживати наголошені суфікси **-енн(ий)**, **-анн(ий)**, **-янн(ий)** з підсилювальним значенням чи значенням можливості / неможливості дії: *здорове́нний*, *несказа́нний*, *незрівня́нний*, *недоторка́нний* тощо.

• Із подвоєними літерами пишемо слова *благословенний*, *блаженний*, *огненний (вогненний)*, *священний*.

Запам'ятайте правопис таких слів: *бовваніти*, *лляний*, *ллю*, *ссавці*, *овва*.

ЦЕ ЦІКАВО! Дієслово «бовваніти» означає «ледь виднітися здалека». Це слово споріднене зі словом «бовван» — у язичників статуя, що зображала бога. Цю статую витісували з високого дерева. Боввана було видно здалеку.

434. Спишіть. Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

1. Бо трепетний голос вітру розказує тобі щось трепетне й незбагненне. Знаєш достеменно, що неможливо це, а от напівсонною ще нерозбурканою душею сприймається це так: має бути сухий дощ (*Євген Гуцало*). 2. Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим (*Олександр Довженко*).

- Зробіть (усно) фонетичний аналіз слова «напівсонною».
- Яка назва річки, найближчої до вашої місцевості? Підготуйте коротку інформацію про походження назви річки.

435. Спишіть. До поданих слів доберіть прикметники з наголошеними суфіксом.

ПРИКЛАД. Неска́заний — несказа́нний

Незрі́вняний, незлі́чений, нескі́нчений, незни́щений, непримири́мий.

- Поясніть лексичні значення пар слів.
- Із однією парою слів (на вибір) складіть і запишіть речення.
- Зробіть висновок про залежність правопису слів від зміни наголосу.

436. Запишіть слова в три стовпчики залежно від місця збігу приголосних: а) на межі префікса й кореня; б) на межі кореня й суфікса; в) на межі частин складного слова.

Наддністрянський, буденний, співвітчизник, донісся, старанність, віддячити, черезzерниця*, роззброїти, годинник, спорттовари, пасся, віддзеркалювати.

*Черезzерниця — неповне зав'язування насіння в колосках злакових рослин.

Подвоєння букв на позначення подовжених приголосних

Подовжуються приголосні [д´] [т´], [з´], [с´], [ц´], [л´], [н´], [ж’], [ч’], [ш’] між голосними	Приклади
в іменниках середнього роду на **-я**	*знання*, *життя*, *гілля*, *обличчя*
в іменниках жіночого роду, що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка однини	*віссю*, *піччю*, *сіллю*, *розкішшю*
у деяких іменниках чоловічого і жіночого роду на **-я**	*рілля*, *Ілля*, *суддя*, *стаття*
у прислівниках	*зрання*, *навмання*, *спросоння*, *попідтинню*
у формах дієслова **лити**	*ллється*, *ллю*, *виллю*

Подвоєними буквами позначають на письмі подовжені м’які й пом’якшені приголосні.

• У формі орудного відмінка однини приголосні подовжуються, якщо **основа слова закінчується одним приголосним**, крім *губних* (*б, п, в, м, ф*) і *р*. Наприклад: молодь — молоддю, мазь — маззю, піч — піччю; кров — кров’ю, матір — матір’ю.

• Якщо основа слова закінчується сполученням приголосних, то подовження не відбувається. Наприклад: молодість — молодістю, безсмертя — безсмертям.

437. Спишіть, уставляючи, де потрібно, літеру. У кожному рядку підкресліть зайве слово.

А промін..я, латат..я, облич..я, щаст..я

Б тін.ю, сміливіст..ю, смерт..ю, вічніст..ю

В повін..ю, маз..ю, річ..ю, чест..ю

Г знаряд..я, камін..я, милосерд..я, зван..я

438. Прочитайте текст. Випишіть виділені слова. Поясніть наявність або відсутність подвоєння.

В поле іти повз **обійстя**, на яких золотіє солома, суха й шорохка, чи купа гички, з-поміж якої один листочок обізветься тобі змарніло жовтим усміхом, а другий ударить в очі соковитою, свіжою **зеленню**. А з котрогось погрібника війна тобі задушливо й сито заб'є **дихання** запахом того **збіжжя**, що там навалено (*Євген Гуцало*).

Поясніть лексичне значення слів *обійстя*, *шорохка*, *гичка*, *повз*.

Серед наведених слів назвіть слово-омонім. Поясніть відповідь.

439. Спишіть, уставляючи, де потрібно, літеру.

Прикарпат..я, Прип'ят..ю, щедріст..ю, бездоріж..я, щеплен..я, Поволж..я, Запоріж..я, чест..ю, галуз..ю, передгроз..я, заметіл..ю.

440. Прочитайте прислів'я. Поясніть написання слів із подвоєними літерами. Запишіть їх фонетичною транскрипцією.

1. Маленька праця краща за велике безділля. 2. Дерево міцне корінням, а людина трудовим горінням. 3. Вчення в щасті прикрашає, а в нещасті утішає. 4. Не хвалися піччю в нетопленій хаті.

441. Прочитайте. Випишіть слова з подвоєними приголосними.

Я навіть не сів вечеряти, незважаючи на умовляння бабусі й діда. Давно помітив: щойно ти починаєш займатися чимось важливим — питання їжі чи сну відпадають самі собою! (*Ірен Роздобудько*)

Подвоєння приголосних у виписаних словах відбувається на основі збігу приголосних чи подовження? Поясніть.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Неска́заний
Несказа́нний

ПРАВИЛЬНО
Недото́рканість
Недоторка́нність

§ 45. МИЛОЗВУЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ключові поняття: звуки голосні і приголосні, чергування звуків.

442. Вимовте записані пари сполучення слів. Які сполучення слів було легше вимовляти? Чому?

1. Зі школи. З школи 2. В Одесі. У Одесі 3. Над мною. Наді мною. 4. Ходив б. Ходив би. 5. Напиши ж. Напиши же. 6. Сміявсь. Сміявся.

Милозвучність — це властивість мовлення, що полягає в усуненні важких для вимови сполук звуків, у плавності й виразності мовлення.

Милозвучність української мови досягають різними засобами:

- чергуванням *у — в*, *і — й*, *з — із — зі — зо*;
- чергуванням *ж — же*, *б — би*, *хоч — хоча*, *сь — ся*;
- спрощенням приголосних: *якість — якісний;*
- уживання паралельних форм: *директорові — директору*.

Чергування і — й

Уживаємо **і**	*Уживаємо* **й**
• між буквами на позначення приголосних: *дощ і сніг* • на початку речення перед буквами на позначення приголосних: *І діти можуть повести вас у великий зелений сад* (*Оксана Іваненко*). • після паузи, позначеної на письмі розділовими знаками, перед буквами на позначення приголосних: *Загриміло, і пішов дощ.*	• між буквами на позначення голосних: *Марина й Остап* • після голосного перед приголосним: *щебетання й гомін*

• Уживаємо **і**, якщо є зіставлення понять: *додавання і віднімання, батьки і діти.*

• Після букв **й, я, ю, є, ї** вживаємо **і** або *та*: *мрії і (та) сни.*

Чергування у — в

Уживаємо **у**	*Уживаємо* **в**
• між приголосними: *десь у річці* • на початку речення перед приголосним: *уболівати за команду* • незалежно від кінця попереднього слова перед наступними **в, ф** та буквосполуками типу **кв, св, хв** тощо: *участь у форумі, зайшла у квітник* • після паузи, що на письмі позначається розділовими знаками, перед приголосними: *Стоїть на видноколі світла мати — у неї вчись* (*Борис Олійник*).	• між голосними: *плавала в озері* • на початку речення перед голосним: *В університеті розпочалося навчання* • після голосного перед приголосним, крім **в, ф** і буквосполук з ними: *наші вболівальники* • після приголосного (зокрема **в**) перед голосним: *працював в Умані.*

На початку речення і слова перед приголосним можна вживати **в**: *В лісі було прохолодно.*

Запам'ятайте! У деяких словах уживання початкових **в-, у-** залежить від лексичного значення слів: *вдача / удача, вклад / уклад, вправа / управа, вступ / уступ.*

443. Складіть і запишіть по одному реченню зі словами, лексичне значення яких змінюється від уживання *в* чи *у*.

Деякі слова — загальні і власні назви — вживаємо або тільки з **в-**, або тільки з **у-**: *власний, Врубель*; *увага, Угорщина* тощо.

444. Спишіть, уставляючи потрібний прийменник *у* чи *в*. Поясніть свій вибір.

Бігти (у, в) поле, номер (у, в) готелі, зустрітися (у, в) бібліотеці, жити (у, в) Англії, ремонт (у, в) квартирі, приніс (у, в) кошику, жила (у, в) Овручі, завітати (у, в) Львів, запитати (у, в) брата, сидимо (у, в) вагоні, побувати (у, в) Африці.

445. **Прочитайте текст. Простежте, як у тексті досягається милозвучність мовлення завдяки чергуванню *у* — *в*, *і* — *й*. Поясніть ці чергування.**

ЛЕВКО СИМИРЕНКО

Левко Симиренко був провідним садівником. У маєтку Мліїва на Черкащині він мав найбагатшу в Європі колекцію плодових дерев. Лише яблунь там було 900 сортів, стільки само груш, а ще 350 різновидів вишень і черешень, за що Левко отримав нагороду у Франції, а його самого називали королем садів у всій Російській імперії. Саме українець Левко Симиренко вивів сорт «ренет Симиренка», який і в наші дні продається по всій Україні. Загинув науковець від кулі чекістів 1920 року (*за Уляною Скицькою*).

У художньому тексті трапляються відхилення від правил уживання прийменників **у**, **в** і початкових **у-**, **в-**, сполучників **і**, **й** та початкових **і-**, **й-**, що спричинено вимогами ритму чи вподобаннями автора.

446. **Спишіть вірш. Підкресліть прийменники *в*, *у*, сполучник *і*. Поясніть, у якому ви́падку їх ужито відповідно до правил, а в якому зумовлено вимогами ритму чи вподобаннями автора.**

РІЗДВО

Народився бог на санях
в лемківському містечку Дуклі.
Прийшли лемки у крисанях
і принесли місяць круглий.

Ніч у сніговій завії
крутиться довкола стріх.
У долоні у Марії
місяць — золотий горіх.

Богдан-Ігор Антонич

Поясніть значення слова *крисáня*. Скористайтеся словником. Підготуйте коротку інформацію про лемків.

447. **Чергування *у* — *в* чи *в* — *у* можливе в усіх словах рядка**

А ввечері, влада, властивість, взимку
Б врода, Урал, уява, удочерити
В вже, урожай, учителька, ударити
Г враз, вступ, умова, увага

448. **Спишіть, уставляючи потрібний сполучник** і **чи** й. **Поясніть свій вибір.**

Галина (і, й) Олег, перекласти (і, й) опублікувати, мир (і, й) спокій, ручки (і, й) олівці, троянди (і, й) виноград, фрукти (і, й) овочі, день (і, й) ніч, любов (і, й) ненависть, брат (і, й) сестра, міста (і, й) села.

449. **Розгляньте малюнок. Напишіть за ним розповідь, роздум чи опис (на вибір).**

- Поясніть лексичне значення слова *вертéп*.
- Розкажіть про святкування Різдва у вашій сім'ї.
- Якщо ваші члени родини належать до різних конфесій чи не належать до жодної, розкажіть про свята, які звикли відзначати взимку.

450. **Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть свій вибір.**

1. Андрій завжди носив (у, в) душі, як святиню, образ жінки, образ сестри, образ матері (*Іван Багряний*). 2. На рушник лягають крашанки, фарбовані (у, в) цибулинні. 3. Біля крашанок стають дві малі (і, й) пухкі пасочки (*Євген Гуцало*). 4. На п'ять воріт зачинена Полтава ховає очі (у, в) тихі явори (*Ліна Костенко*). 5. Дід брав мене на руки (і, й) розповідав про трави, про таємничі озера (*Олександр Довженко*).

451. **Прийменник *у* потрібно вживати в усіх словосполученнях рядка**

А гуляв (у, в) саду, ярмарок (у, в) Сорочинцях, полягли (у, в) боях

Б квіти (у, в) вазі, побувати (у, в) Антарктиді, жила (у, в) Оріхові

В гостював (у, в) В'ячеслава, жив (у, в) Фастові, осінь (у, в) лісі

Підготуйте коротку інформацію про Сорочинський ярмарок.

452. **Прийменник *в* потрібно вживати в усіх словосполученнях рядка**

А наймиліше (у, в) світі, здали (у, в) архів, класти (у, в) відро

Б жити (у, в) Індії, поїхати (у, в) гори, птах (у, в) небі

В мешкала (у, в) Японії, хата (у, в) рушниках, була (у, в) аптеці

Орфографічна помилка

Орфографія — розділ мовознавства, що вивчає систему правил *написання* слів.

Орфограма — графічний знак (буквений чи небуквений), для написання якого потрібно застосувати відповідне правило. Відхилення від цих правил призводить до **орфографічних помилок.**

Умовне позначення орфографічної помилки: |

Види орфограм

- *буквені:* буква (літера), яку пишуть за певним правилом: *насіння, ательє, весна.*
- *небуквені:* апостроф (*м'яч*), перенос слів (*мо-ре*), написання слів разом, окремо, з дефісом.

453. **Спишіть, уставляючи, пропущені літери чи знаки.**

В..ршина, буз..на, мат..матика, кош..к, піс..ня, здає..ся, дз..об, нян..чин, ..писати, ро..чистити, бе..кінечний, ..шкрябати, черв..як, різ..б..р, пам..ять.

Назвіть і підкресліть орфограми. Обґрунтуйте написання слів.

У якому слові нічого не пропущено?

454. **Прочитайте текст. У виділених словах позначте відповідну орфограму. За яким правилом написані ці слова?**

Щоразу, коли погляд ваш **зупиняється** на **пам'ятникові** Лесі Українці в Києві чи коли ви зупинитеся в алеї **придніпровського** парку перед бронзовою **постаттю геніальної** Марії Заньковецької, неминуче, **мабуть,** подумається вам: є в цих прекрасних образах щось і від неї самої, від авторки, від натхненної жінки-митця Галини Кальченко. Щось є **пісенне** в цих образах і спільне для них (*Олесь Гончар*).

455. **Орфографічну помилку допущено в рядку**

А еміграція, імміграція, бароко
Б анотація, радістю, ніччю
В піцца, безсмертя, брутто
Г мадонна, інтелігенція, голландець

456. **Прочитайте слова. Знайдіть у них орфографічні помилки. Поясніть помилки. Запишіть слова правильно.**

У Одесі, розчесати, счепити, радісний, черв'як, моркв'яний, відзеркалення, сільський, виїздний.

Наш класний проєкт

Доберіть інформацію на тему«Предметне і піктографічне письмо». Зробіть презентацію. Перегляньте її в класі.

§ 46. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ»

Ключові поняття: звуки, букви, алфавіт, фонетична транскрипція, уподібнення приголосних, спрощення, чергування звуків, склад, апостроф, м'який знак, орфограма, милозвучність, орфоепічна, орфографічна, графічна помилки.

1. Яка відмінність між звуком і буквою?
2. Скільки букв в українському алфавіті? А звуків?
3. Які голосні вимовляють чітко: наголошені чи ненаголошені?
4. Назвіть глухі приголосні.
5. Продовжте речення: Глухі перед дзвінкими ...
6. Продовжте речення: Дзвінкі перед глухими ...
7. Назвіть винятки зі спрощення.
8. Чому чергування, спрощення звуків — це засоби милозвучності мови? Наведіть приклади.

457. Прочитайте. Випишіть з тексту слова, які мають 4 й більше голосних. Запишіть їх у фонетичній транскрипції.

Вулиця наша вузенька та покарлючена. Тут із-за хворостяних тинів здоровкаються з людьми веснянкуваті вишняки, а в них то сумують, то веселіють біленькі й блакитні хати (*Михайло Стельмах*).

Якими літерами передають голосні звуки?

ПРИКЛАД. Ясен [й а́ с е^{и} н] я — [й а]; е — [е^{и}]

Поясніть значення словосполучення «хворостяні тини».

Опишіть (усно), який вигляд, на вашу думку, має «покарлючена вулиця»?

458. Запишіть слова у два стовпчики: а) слова, у яких *я*, *ю*, *є* позначають два звуки; б) слова, у яких *я*, *ю*, *є* позначають один звук.

Узгір'я, свято, рюкзак, синє, тюль, черв'як, твоє, збіжжя, армія, ювілей, щодня, бюро, буря, яр, ательє, надія, сув'язь.

Знайдіть у словнику, що означає слово «сув'язь». Наведіть інші слова з префіксом **су-**.

459. Прочитайте вірш, правильно вимовляючи звук [ґ].

Ґава дуже любить каву,
чорна ґава чорну каву,
чорна-чорна ґава з ґав
чорну-чорну каву з кав.

Вже й у зернах уживала —
зерна кавові жувала.
Попила її, поїла.
З кави ґава й почорніла.

Олег Орач

З'ясуйте за тлумачним словником значення слова *ґава*, знайдіть синонім до нього.

Поясніть переносне значення слова *ґава*. Наведіть фразеологізми, у складі яких є слово *ґава*. Поясніть значення цих фразеологізмів.

Яка, на вашу думку, роль повторюваних слів у вірші?

Наведіть приклади слів, у яких зміна г на ґ змінює лексичне значення. Ці слова: а) омоніми; б) синоніми; в) антоніми?

Запишіть відомі вам слова з буквою **ґ (ґе)** за алфавітом.

460. **Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Поясніть вимову ненаголошених [е], [и], [о].**

Берізка, лимон, предмет, намисто, поріг, стежина, явище, низовина, голубка.

Як перевірити написання букв на позначення ненаголошених **[е], [и], [о]** в коренях слів?

461. **Запишіть слова в чотири стовпчики: у перший — слова тільки з твердими приголосними, у другий — з твердими і м'якими, у третій — з твердими і пом'якшеними, у четвертий — з твердими, м'якими і пом'якшеними.**

Чарівник, вовченя́, душа, лютий, січ, місто, ринок, тім'я, клоччя, лящ, вітер, муха, джміль, хутір, журба, кущ, кістка, фіалка, пісно.

462. **Уподібнення глухих звуків до дзвінких відбувається в кожному слові рядка**

А боротьба, казка, хліб, нігті
Б айсберг, вокзал, рюкзак, лічба
В рибка, вогкий, зсохлась, стежка

Запишіть фонетичною транскрипцією слова рядка, де відбулося уподібнення.

463. **Уподібнення свистячих звуків до шиплячих відбувається в кожному слові рядка**

А розчин, розписати, зсув, зшити
Б принісши, зчистити, безчестя, не мучся
В з шерсті, нанісши, розжувати, з джерела

Запишіть фонетичною транскрипцією слова рядка, де відбулося уподібнення.

464. **Уподібнення твердих звуків до м'яких відбувається в кожному слові рядка**

А у казці, могутні, кінці, міцні
Б на ручці, книжка, мліти, могти
В жінці, у багні, схід, лягти

Запишіть фонетичною транскрипцією слова рядка, де відбулося уподібнення.

465. **Спишіть, уставляючи на місці крапок префікси *з*, *с* або *зі*.**

Бе..порадний, ро..копки, ..пекти, ..жувати, ро..тин, ..щулитися, ..котити, ..цілення, ..тиха, ..грітися, не..проста, ..прожогу, ..тліти, ..тягнення.

Поясніть лексичне значення слова «спрожогу». Складіть із ним речення.

466. **Прочитайте вірш. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.**

Лев **розсівся** й позіхає,
В гриву листя заплітає.
А воно, немов корона,
Заховається й ворона
(*Василина Вовчанська*).

Поясніть написання слова «заховається».

Назвіть стилістично забарвлені слова. Поясніть.

Знайдіть у вірші порівняння. Чому, на вашу думку, саме таке порівняння використала Василина Вовчанська?

467. **Відгадайте метаграми*.**

1. З **ю** — віконце прикрашаю,
   з **о** — дахи людям вкриваю.
2. З **б** — по мене в ліс ходіть,
   з **п** — в аптеку мерщій йдіть.
3. З **и** — я плаваю у морі,
   з **і** — ловлю мишей в коморі.

*__Метаграми__ — це загадки, у яких слова відгадують, замінюючи в них одну букву іншою.

Складіть речення (усно) зі словами-відгадками.

Слова-відгадки запишіть фонетичною транскрипцією.

Складіть самостійно 2 метаграми.

468. **Прочитайте відповідно до правил української літературної вимови.**

В'ється, наче змійка, неспокійна річка,
Тулиться близенько до підніжжя гір (*Михайло Ткач*).

Назвіть правила, згідно з якими потрібно вимовляти слова поданого тексту.

469. **Прочитайте текст. Від виділених слів утворіть прикметники. Запишіть групи приголосних, у яких відбулося спрощення.**

ПРИКЛАД. Проїзд — проїзний; здн — зн

Чорногора (*гора Петрос*)
Jurij_B - Freepik.com

Гори ж мої, гори, мої любі верхи! Ходив я вами — тужу за вами. Слово я розумів серед вас, велике слово любові! Ви мою душу широкою любили, ви моє серце **радістю** переповняли вкрай. Упившись вашою красою, я приходив додому світлий, тихої **радості** повний і в **нещастях** своїх щасливий.

О-о-ой, тужить душа за вами, гори! За вашою красою несходимою, за вашою поезією невиплаканою! Тужу за тобою, Чорногоро! Нехай сіють вівчарики співаночки, нехай звуками трембіти будиться ранок (*Гнат Хоткевич*).

Поясніть лексичне значення слова «трембіта».

470. **Випишіть з попередньої вправи три слова, у яких відбувається чергування голосних, і три слова, у яких відбувається чергування приголосних. У виписаних словах підкресліть звуки, які чергуються.**

1. Апостроф зумовлює тверду роздільну вимову чи м'яку злиту? Наведіть приклади.

2. Продовжте речення: «Апостроф ставимо ...».

3. У яких випадках ставимо апостроф під час збігу приголосних?

4. У яких випадках не ставимо апостроф під час збігу приголосних?

5. Поясніть різницю подвоєння приголосних: а) унаслідок збігу приголосних; б) унаслідок подовження приголосних.

6. Як можна перевірити потребу написання м'якого знака?

7. Що може бути засобами милозвучності мови?

471. **Поясніть правопис слів** *возз'єднання* **і** *роз'єднання.*

472. **Поставте іменники в давальному відмінку. В один стовпчик запишіть слова з м'яким знаком, а в другий — без м'якого знака.**

Дівчинка, рибонька, нянька, ремінчик, ліщинонька, ліщинка, галка, хустинка, русалонька, кузня, балка, вишенька, галька, жменька, камінчик.

Підкресліть слова, що відрізняються тільки м'яким знаком. Поясніть лексичні значення.

Сформулюйте основні правила вживання м'якого знака.

473. **Виберіть рядок, у якому в усіх словах треба вживати апостроф.**

А зв..язок, черв..як, бур..ян, бур..я, св..ято
Б любов..ю, мін..юст, дит..ясла, бур..як, Лук..ян
В В..ячеслав, Св..ятослав, з..йомки, брукв..яний, м..яч
Г торф..яний, арф..яр, з..їсти, пан..європейський, між..ярусний

474. **Прочитайте вірш. Випишіть слова з подвоєними літерами.**

Джмелі спросоння — буц лобами,
попадали, ревуть в траві.
І задзвонили над джмелями
дзвінки-дзвіночки лісові.

Повільне сонце на тумані
до проса виплило з води,
де на пташинім щебетанні
послався малиновий дим.

Микола Вінграновський

Поясніть подвоєння внаслідок збігу приголосних і подовження.

Про яку пору року йдеться у вірші? Чому ви зробили такий висновок?

475. **Чергування у/в, і/й не порушено в рядку**

А в Одесі, у Львові, в Японії
Б цвіту й листків, зайшла в кімнату, весна й літо
В і село, й село, радісні й сумні
Г чекаю в гості, зайшла в квітник, зайшла у двір

Наведіть (письмово) приклади слів, де зміна **в** на **у** змінює значення слів.

ПРИКЛАД. **В**дача — характер.
Удача — щасливий збіг обставин, успіх

476. **Випишіть із орфографічного, орфоепічного, тлумачного словників словникову статтю про те саме слово. На цьому прикладі поясніть відмінність між названими словниками.**

§ 47. Пропозиція. Запрошення. Згода. Відмова

Ключові поняття: мовлення, жанр, адресант, адресат

Пропозиція

Пропозиція — те, що пропонують чиїй-небудь увазі, виносять на обговорення, розгляд; вказівка про те, як діяти, що робити і т. ін.

ПРО ПРОПОЗИЦІЮ

- Пропонуючи щось, уникайте формулювань на кшталт *Ви зобов'язані*, *Вам неодмінно потрібно*! Це вже не пропозиція, а наказ.
- Пропозиція може бути усна й письмова.
- Пропозиція може бути індивідуальна чи колективна.

477. **Запропонуйте однокласникові (однокласниці, однокласникам) піти в кіно. Зробіть подібну пропозицію мамі, татові чи комусь із близьких людей. Запишіть 2–3 усні пропозиції.**

Чи відрізнятимуться ваші пропозиції однокласникам, батькам, учительці? Якщо відрізнятимуться, то чим? Прокоментуйте.

Поясніть, чим відрізняється пропозиція від: а) прохання; б) умовляння; в) благання; г) клянчення.

- Є вимоги до оформлення письмової пропозиції. У ній має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть пропозиції. Пропозиція має бути підписана із зазначенням дати.
- Пропозиція, отримана без цих вимог, повертається з відповідними роз'ясненнями.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Та́ту, мамо, бабусю, друже

ПРАВИЛЬНО
Ілле, Олеже (Олегу), лікарю, слуха́чу

ПРИКЛАД

Голові Решетилівської
районної державної адміністрації
_____
жителів с. Вишневе
Максимчука Максима Максимовича,
Найчук Надії Несторівни,
Протасюка Петра Петровича

Пропозиція

У зв'язку з тим, що мешканці нашого села працюють у м. Решетилівці, пропонуємо перенести час відправлення мікроавтобуса «Вишневе – Решетилівка» з 8 год 30 хв на 8 год 00 хв

16. 01. 2022 р. Підпис _____

478. Порадьтеся й напишіть (приклад чи справжню) пропозицію щодо нагальних потреб класу чи когось із однокласників (однокласниць).

У діловому (комерційному) спілкуванні використовують листи-пропозиції.

Запрошення

Запрошення — прохання (усне або письмове) зробити що-небудь, узяти участь у чомусь.

ПРО ЗАПРОШЕННЯ

- Запрошення має бути ввічливим і коректним.
- Запрошення має містити дані про дату, місце, час, характер події (інколи й умови, які висувають до учасників зібрання).
- Запрошення висилають заздалегідь або вручають особисто.
- Запрошення бувають ділового й приватного характеру.
- *Не забувайте про* звертання*! В українській мові воно виражається* кличним відмінком.

ПРИКЛАД.

Дорогі четвертокласниці і четвертокласники!
Запрошуємо вас на Свято осені, яке відбудеться 1 жовтня 2022 року на шкільному подвір'ї (якщо дощитиме, то в актовій залі).

Початок о 12 год 00 хв П'ятикласниці і п'ятикласники

Запам'ятайте! Неправильно після «відбудеться» вказувати час, тому що захід не відбудеться о такій годині, а тільки розпочнеться.

479. Напишіть приватне запрошення. Подію, на яку запрошуватимете, оберіть самі.

480. Ви — діловий партнер / партнерка. Напишіть ділове запрошення. Подію, на яку запрошуватимете, оберіть самі. Проконсультуйтеся (за потреби) з близькими дорослими.

Зайдіть *Прошу вас* *Приходьте на свято*

Ласкаво просимо *Будемо раді*

Чи не могли б ви допомогти *Дозвольте запросити*

Згода. Відмова

Згода — позитивна відповідь, дозвіл на що-небудь, погодження з думкою, твердженням співрозмовника, пропозицією.

Запам'ятайте!

• На ваші *прохання, умовляння, благання, клянчення, пропозиції, запрошення* люди можуть відповісти *як згодою, так і відмовою*. І це нормально!

• Ви теж на *прохання, умовляння, благання, клянчення, пропозиції, запрошення* інших можете відповісти *як згодою, так і відмовою*. І це нормально!

Дякую, так *Звичайно* *Безперечно погоджуюся*

Ласкаво просимо *Безперечно*

Домовилися *Безсумнівно* *Класно!*

Так *Ок* *Гаразд*

481. Розгляньте запропоновані в рамках слова згоди. Назвіть, якими з них етично висловити згоду: а) друзям; б) батькам; в) учителям; г) знайомим.

482. Наведіть приклади 2–3 ситуацій, у яких ви можете погодитися (чи погоджувалися) з: а) друзями; б) батьками; в) учителями; г) незнайомими.

Відмова — відповідь про небажання або неможливість виконати прохання, наказ і т. ін.

483. Ситуація. Ви запитали друга: «Покатаємося сьогодні на велосипедах?» У відповідь почули: «Та ні, напевно».

- Як ви зрозумієте таку відповідь: як згоду чи відмову? Яке слово змусить вас так думати?
- Яка відповідь вас найменше влаштовуватиме: «Так». «Ні». «Та ні, напевне». Чому?

У мові є низка ввічливих форм відмови. І ви, мабуть, не раз їх чули чи вживали самі: *Ні, дякую. Дякую, не треба* (*не потрібно, не слід, не варто*). *На жаль, ні. Перепрошую, але не можу. Мені дуже шкода, але. Шкодую, що не зміг* (*змогла*), *Ні, це не так. Нас це не влаштовує. Я не згодний* (*згодна*). *Ні, я не можу. Це неможливо. Ви не маєте рації. Ви помиляєтеся. Я не поділяю вашої думки. Я іншої думки. Шкодую (шкода), але мушу відмовитися. Це марнування часу. Про це не може бути й мови. Не варто про це нагадувати. Нічого подібного. Цього не може бути. Я заперечую це. Звичайно, ні.*

11 січня — Всесвітній день «Дякую!»

484. Прочитайте текст.

В українській діловій культурі доволі складно відмовляти, адже «ні» часто сприймають за грубість. Але я сприймаю це більше як повагу до співрозмовника. Якщо ти вирішив відмовити, слід це зробити коректно і прямо. Не потрібно вживати фрази «та ні», «я не впевнений», а сказати відверто: «Я не маю на це часу», «Це завдання не в пріоритеті». Що чіткіше ти кажеш «ні», то більшою є повага до співрозмовника: ти економиш час людини й вона не живе в очікуванні твоєї відповіді (за *Андрієм Баштовим*).

Чи погоджуєтеся ви з думкою автора? Чому?

485. Прочитайте текст.

Потрібно розвивати в собі вміння відмовляти. Воно з'явиться тоді, коли ми насамперед навчимося відмовляти собі: у шкідливих звичках, лінощах, спілкуванні з неприємними людьми. Лише тоді ми зможемо чітко й упевнено казати «ні» іншим (*Оксана Зінько*).

Чи погоджуєтеся ви з думкою авторки? Чому?

Чи відмовлялися ви від чогось? Чому? Поясніть, якщо хочете.

Що легше: відмовлятися чи погоджуватися? Поміркуйте.

§ 48. ВИБАЧЕННЯ. ПОДЯКА. ПРИВІТАННЯ. СМС

Ключові поняття: мовлення, жанр, адресант, адресат

Вибачення

Вибачення — поблажливість до кого-небудь винного, до провини; прощення за провину. Прохання вибачити.

ПРО ВИБАЧЕННЯ

- Вибачення не робить вас слабкою людиною.
- Потрібно вчитися пробачати не тільки комусь, а й собі.
- Не говоріть загально— визнайте, що ви зробили не так.
- Прохання про вибачення має бути щире.
- Достатньо раз попросити вибачення.

Вибачте | *Пробачте* | *Даруйте на слові*

Будь ласка, пробачте | *Перепрошую* | *Пардон*

Простіть | *Не хотів, пробачте* | *Винна, пробач*

Мені ніяково, пробачте | *Пробач, не подумав*

486. **Які з поданих вище слів для вас є звичними? Які — ні? Виберіть слово, яке доцільно вживати в розмовному стилі. У якому ще стилі воно може вживатися?**

487. **Прочитайте речення. Зверніть увагу, чому неправильно казати «вибачаюся».**

Люди, що не дбають про культуру власної мови, часто помилково кажуть: «Я вибачаюся». Так казати не можна, бо частка *-ся* означає *себе*, отже, виходить, що людина вибачає саму себе, тимчасом як уважає, що завинила чи помилилась перед кимось. Треба казати: «вибачте мені», «пробачте мені», «простіть мені», «даруйте мені» або «я перепрошую» (*Борис Антоненко-Давидович*).

Чи можливо, на вашу думку, під час суперечки поводитися ввічливо?

Інколи недостатньо одного слова вибачення. Ви це відчуєте. І тоді потрібно говорити. Не клянчити, не умовляти, не благати, а щиро пояснити ситуацію, що склалася.

488. **Згадайте ситуацію (у кіно, театрі, удома, магазині, класі), де ви попросили чи мали б попросити вибачення. Запишіть текст вибачення.**

489. **Ситуація.** **Доросла людина попросила пробачення в дитини.**

Чи схвалюєте ви таку поведінку дорослої людини? Чому?

490. **Проінтонуйте «будь ласка» так, щоб ці слова означали: а) прохання; б) вибачення; в) перепрошую, повторіть.**

491. **Прочитайте текст.**

— Ее… так… вибачте за це все, — промовив містер Візлі, опускаючи руку і зиркаючи через плече на знищений камін.

— Це моя вина, я просто не подумав, що ми не зможемо сюди вийти. Я під'єднав ваш камін до мережі порошку флу, розумієте… тільки на один день, щоб забрати Гаррі. Я все зроблю, як було, не журіться (*Джоан Ролінг*).

- Назвіть слова вибачення.
- Який психологічний стан містера Візлі можуть позначати «три крапки» в тексті?

492. **Запишіть речення.**

1. **Уміння** прощати — властивість сильних. Слабкі ніколи не прощають (*Магатма Ґанді*).

- Поясніть зміст висловлення.
- Визначте кількість букв і звуків у виділеному слові.

ЩЕ РАЗ ПРО ВИБАЧЕННЯ

- Подякуйте, якщо у вас попросили пробачення.
- Знаєте, що винні, — попросіть пробачення.
- Якщо ви щиро попросили пробачення, а вас ігнорують, перестаньте перепрошувати.

Подяка

Подяка — почуття вдячності за послугу, допомогу, зроблене добро і т. ін.; вияв цього почуття.

Прошу *Спасибі* *Прийміть щиру подяку*

Складаю щиру подяку *Їж на здоров'я*

Дякую за те, що… *Будь ласка*

Носи на здоров'я *Щиро дякую* *Дякую*

493. **Із поданих на попередній сторінці слів увічливості випишіть ті, що означають відповідь на подяку. Опишіть ситуації, у яких доцільно вжити такі відповіді.**

494. **Прочитайте тексти. Зверніть увагу на вираження подяки.**

1. Дякую тобі за твою доброту до мене. Ніколи її не забуду. Постарайся думати про мене настільки приязно, наскільки зможеш, бо я справді не мала ні найменшого наміру заманити тебе в пастку. Усього тобі найкращого! З вдячністю (*Люсі-Мод Монтгомері*). 2. «Дякую вам,— проспівали двері й відчинились, — за те, що ви ощасливили звичайні двері» (*Дуглас Адамс*).

Опишіть можливу ситуацію в реченні 2.

У діловому спілкуванні використовують листи-подяки. Часто такі листи пишуть на бланку. Прикладом гарного тону подяки на бланку є текст від руки з особистим підписом керівника.

ПРИКЛАД. Шановні Олено Ігорівно й Максиме Васильовичу!

Щиро дякуємо за виховання сина Остапа. Його наполегливість і радість у навчанні, бажання допомогти є прикладом для класу.

Бажаємо вам міцного здоров'я, щастя та успіхів у житті.

Директор школи _____

Класний керівник _____

Привітання

Привітання (вітання) — слова або жести, звернені до кого-небудь під час зустрічі на знак прихильного ставлення, доброзичливості і т. ін. Усне або письмове поздоровлення чи побажання здоров'я, успіхів тощо.

495. **Опишіть 2 ситуації, у яких варто по-різному вітатися. Обґрунтуйте відповідь.**

Привіт! *Здоров!* *Радий зустрічі!*

Доброго ранку! *Добрий день!*

Добрий вечір!
Доброго вечора! *Вітаю!* *Здоровенькі були!*

Моє шанування! *Рада вітати!* *Салют!*

496. Запишіть, якими словами ви вітаєтеся з друзями, батьками, учителями.

- Чи є серед записаних вами привітань емоційно забарвлена лексика? А стилістично нейтральна?
- Назвіть привітання, які можна використати, спілкуючись із людьми різного віку, різного соціального статусу.
- Назвіть привітання, які можна використати, спілкуючись із друзями, але недоречно — з дорослими.

497. Ситуація. Дорослі вітаються з маленькою дитиною, яка щойно починає говорити, словом «Пливіт» замість «Привіт».

- Чи схвалюєте ви таку поведінку дорослої людини? Чому?

498. Прочитайте рядки з української народної пісні.

*__Помагай біг__ — боже поможи (помагай); уживають як побажання успіхів у роботі або в якійсь справі.

Ой у полі нивка, кругом материнка…
Там дівчина жито жала, гарна чорнобривка.
Жала ж вона, жала, сіла спочивати,
Їхав козак з України, мусив шапку зняти.
Мусив шапку зняти, «добрий день» сказати.
— Помагай біг*, дівчинонько, тобі жито жати!

- Випишіть слова-вітання.
- «*Помагай біг, дівчинонько, тобі жито жати!*» — це: а) вітання; б) благання; в) побажання; г) прохання?
- Поясніть лексичне значення слова *материнка*.
- Чому козак «*мусив шапку зняти*»? Що означає така дія?
- Підготуйте коротку інформацію про жести-вітання в людей різних національностей.

Привітання (вітання) бувають сакральні*: *Христос воскрес! Слава Богу! Слава Україні! Героям слава!*

*Сакральний — стосується релігійного культу; ритуальний, священний.

БУДОВА ПИСЬМОВОГО ПРИВІТАННЯ

- Звертання (*у кличному відмінку*).
- Текст привітання (*точний, лаконічний, без лестощів*).
- Підпис (*з повагою, зі щирими вітаннями, з побажанням* тощо).

Якщо ви письмово вітаєте *близьку* людину, то привітання може бути довільним.

499. Запишіть письмове привітання татові (мамі, братові, сестрі, другові, подрузі, учительці / учителеві та ін.). Привід для привітання доберіть самі.

Смс-повідомлення

Ви вчилися писати записки: записки-повідомлення, записки-прохання.

Ви знаєте, що в записці мають бути звертання (привітання), основний текст, підпис (прощання).

Пам'ятайте про кому при звертанні!

500. Напишіть записку-прохання і записку-повідомлення. Адресата й зміст записки оберіть самостійно.

Чи пишете ви записки? Кому? Як часто?

Смс — служба коротких повідомлень (англ. *SMS*, *short message service*). Це послуга обміну короткими текстовими повідомленнями в мережах. Смс — це така сама записка.

Нетикет, або мережевий етикет, — правила поведінки в інтернеті.

Не забувайте вести свій словничок незрозумілих слів.

ПРО МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ СМС

- Не зловживайте скороченнями, бо вас можуть неправильно зрозуміти.
- Уникайте змішування малих і великих літер (Я зАтриМаюсЯ в ШкОлІ).
- Уникайте письма без пропусків (Язатримаюсявшколі).
- Не переобтяжуйте смс емотиконами — малюнками для вираження емоцій.
- Навіть в інтернеті повідомлення без помилок справляють гарне враження :)

501. **Прочитайте якесь зі своїх смс-повідомлень. Проаналізуйте його щодо рекомендацій написання смс (записок у мережі).**

- Чи часто доводиться вам відправляти смс?
- Чи потрібно робити підпис у повідомленні? Чому?

502. **Ситуація.** **Ви отримали повідомлення зі смайликами й словами друга / подруги «Усе гаразд». Які ознаки під час реального спілкування вам підкажуть, що справді все добре?**

ЦЕ ЦІКАВО! *Перше смс відправлено 3 грудня 1992 року у Великій Британії. Текст повідомлення був такий: «Merry Christmas».*

503. **Прочитайте речення.**

1. Основні переваги смс: зрозумілість, доступність, ефективність. 2. Ніщо не замінить реального спілкування, бо глибокий емоційний зв'язок передбачає лише воно.

- Розтлумачте зміст кожного речення. Чи погоджуєтеся ви з висловленими думками? Обґрунтуйте відповідь.
- Поясніть лексичне значення слів «ефективний» та «ефектний». Ці слова: а) синоніми; б) омоніми; в) пароніми; в) антоніми? Обґрунтуйте відповідь.

ПРАВИЛЬНО
Щодобови́й
Шовко́вий

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Чита́ння
Чорно́слив

Як на ЗНО

1. За алфавітом розміщено слова в рядку

А вазон, ваза, візок, вирій, високо

Б пекар, поле, прут, Прут, пташка

В злива, знання, зошит, зустріч, зшиток

Г іній, іскра, етап, йод, йорж

2. Букви я, ю, є позначають по два звуки в кожному слові рядка

А знає, сім'я, ярд, краю, заговорять

Б метонімія, флюгер, воля, єдиний, доля

В яблуко, пасьянс, боєць, реєстратор, в'язка

Г Марія, Ярема, Мойсей, Марися, Юра

3. Два склади має кожне слово рядка

А ревю, єнот, Юля, морський, партнер

Б алея, море, ферзь, Оля, поле

В юстиція, льотчик, сумнів, вдома,

Г Улас, йорж, їжак, курорт, Білорусь

4. Уподібнення відбудеться в усіх словах рядка

А просьба, вокзал, легко, берізка, гриб

Б вітчизна, безжурний, боротьба, в'ється, днями

В футбол, розжарити, крісло, колиска, подушці

Г анекдот, радість, пташці, сниться, нести

5. Апостроф треба писати в усіх словах рядка

А зв..язок, черв..як, бур..ян, бур..я, св..ято

Б любов..ю, мін..юст, дит..ясла, бур..як, Лук..ян

В В..ячеслав, Св..ятослав, з..йомки, брукв..яний, м..яч

Г торф..яний, арф..яр, з..їсти, від..їхати, між..ярусний

6. Правильно записано всі слова рядка

А сільський, кузня, воленьці, панство, ріжте

Б доньчин, реміньчик, камінчик, чотирьох

В тьмяний, рибалчин, іраньський, різьбяр

Г мільярд, марсельєза, льох, хвацько, бульон

1В, 2В, 3А, 4Б, 5Г, 6А

Усіляка всячина

ПРО ЗВУКИ

Звуки ділили на голосові (голосні) й шелестові (приголосні). Голосові називали голосівками, а приголосні — шелестівками.

(*Олена Курило. Початкова граматика української мови. 1918 р.*)

ПРО ЗВУК Ґ

Буква на позначення звука [ґ] століттями була в нашому алфавіті. Її остаточно узаконив Мелетій Смотрицький у своїй «Граматиці», виданій 1619 р. (*Олександра Сербенська*).

ПРО ЗВУК Ф

Звук [ф] — один із найменш уживаних приголосних в українській мові. Цей звук запозичений із грецької мови. Чужий звук слов'яни часто замінювали на ***п*** і ***х***: ***П***илип, Ю***х***им (*Ольга Дубчак*).

ПРО ПРИВІТАННЯ

У Ботсвані, невеликій країні на півдні Африки, значну частину території якої займає пустеля Калахарі, традиційне національне «Пула» перекладається як побажання «Нехай буде дощ!»

РОЗГАДАЙТЕ І ВІДГАДАЙТЕ

1. З [р] — травичку я вмиваю, а без нього — всіх кусаю.
2. З [к] — смачна я й запашна, [ґ] — криклива та смішна.
3. Як тільки в домі наступає ..иша, із дірочки вилазить сіра ..иша.

1. Роса — оса. 2. Кава — гава. 3. Тиша — миша.

СКОРОСОРОКОМОВКА

Сорок сорок у куховарки Варки
сорок окістів украли, чотири шкварки,
сорок сирників, сорок коробок сірників,
сорок сокир і всі сорокавідерні
соковарки, сироварки та сироповарки.

за Анатолієм Кичинським

Я йду до школи.
Йду я до школи.
До школи я йду.

I go to school.

Ми думаємо.
Ми думаємо?
Ми думаємо!

Відомості з синтаксису і пунктуації

Ви розумітимете:

- суть словосполучення і речення;
- різновиди речень;
- відмінність між прямою мовою і діалогом.

Ви вмітимете:

- розрізняти прості і складні речення;
- визначати головні й другорядні члени речення;
- ставити розділові знаки при діалозі, прямій мові, однорідних членах.
- ставити кому в складному реченні.

§ 49. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. ВІДМІННІСТЬ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ВІД СЛОВА Й РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНЕ І ЗАЛЕЖНЕ СЛОВО В СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

Ключові поняття: синтаксис, слово, словосполучення, речення, головне й залежне слово.

Повторення вивченого в 1–4 класах

- Слова в реченні узгоджуються за допомогою закінчень (*червона ручка*) *або закінчень і прийменників* (*до барвистого квітника*).
- Слова утворюють словосполучення (*відверта людина*).
- У словосполученні є головне слово (*про що* розповідається) і залежне (*що* са́ме розповідається про головне слово): *футбольний матч* (головне слово *матч*, а залежне — *футбольний*).
- Питання в словосполученні ставимо від головного до залежного слова (*матч* (який?) *футбольний*).
- Підмет і присудок не є словосполученням.

504. **Прочитайте словосполучення, розкриваючи дужки.**

На (свіжий) повітрі; вийшла зі (школа); прибіг до (ми); чистий (небо); (рідний) земля; заспівати (пісня).

Назвіть слова, із яких складається кожне словосполучення.

Назвіть слова, які мають лексичне значення.

Синтаксис. Відмінність словосполучення від речення

Синтаксис — розділ науки про мову (мовознавства, лінгвістики), що вивчає словосполучення і речення.

Слово — найменша самостійна одиниця мови.

Словосполучення — це поєднання двох або кількох самостійних слів, пов’язаних між собою за змістом або граматично.

Речення — це осмислене сполучення слів або окреме слово, граматично та інтонаційно оформлене як відносно завершена цілість.

Словосполучення — це щонайменше два самостійні слова, одне з яких головне, а інше — залежне.

Головним називають слово, від якого ставлять запитання.

Залежним є слово, яке відповідає на поставлене запитання.

Наприклад: у словосполученні *весняний день* головним є слово *день*, бо від нього ставимо запитання, а залежним — *весняний*.

(*який?*)

Весняний день

(*прикм.*) (*ім.*)

Запам'ятайте! До словосполучень не належать:

- поєднання підмета і присудка (*Оленка біжить*);
- поєднання самостійних частин мови зі службовими (*у лісі*);
- поєднання незалежних одне від одного слів (*сонце і місяць*);
- фразеологізми (*вилами по воді писано*).

505. Прочитайте вголос лише словосполучення.

1. **Синичка** — вертка синичка. 2. **Гілки** — гілки ялинки. 3. **Стежка** — вузька стежка. 4. **Струмки** — прозорі струмки. 5. На галявині — на лісовій галявині. 6. Спостерігати — спостерігати за дятлом. 7. **Сонце** — закрили сонце. 8. У сквері — у міському сквері.

Визначте, що передає інформацію точніше: слово чи словосполучення. Чому?

Складіть 2–4 речення, використавши подані словосполучення (на вибір, усно).

Що виражає завершену думку: словосполучення чи речення? Поясніть.

Чи можуть виділені слова бути реченнями? Обґрунтуйте відповідь.

506. **З поданими словами складіть і запишіть словосполучення та речення. Поясніть відмінність між ними.**

1. Лелека. 2. Малюю. 3. Веселий. 4. Соловей.

507. **Утворіть словосполучення з поданими словами.**

Дбати, відпочивати, друзі, спілкування, час, сьогодні.

Поставте запитання від одного слова до іншого. Визначте головні слова. Позначте їх **Х**.

508. **Прочитайте. Випишіть лише словосполучення. Поясніть свій вибір.**

Озеро
Freepik.com

Берегти природу, тварини і рослини, чисте повітря, біля водойм, пластикові пляшки, наше багатство, лісові звірята, сортуємо сміття, холодна пора, мороз і сніг, підгодовуємо тварин, рідкісні рослини, взяти ноги на плечі, квіти цвітуть, іду до школи, місячне сяйво, теплий погляд.

Назвіть словосполучення чи сполуки слів, що не мають безпосереднього стосунку до світлини. Поясніть.

509. **Замініть (усно) подані словосполучення на тотожні за змістом, але утворені поєднанням іменника і прикметника.**

ПРИКЛАД. Портфель учня — учнівський портфель

Салат з овочів, спів солов'я, каша з молоком, вулиці Харкова, гривня зі срібла.

Про головне і залежне слово (поглиблено)

Головне і залежне слова можуть поєднуватися:

а) за змістом і за допомогою закінчень (*гарний* (Х) *день, бачу* (Х) *ліс*);

б) за змістом і за допомогою прийменника при залежному слові (*йду* (Х) *до школи*);

в) тільки за змістом, тобто за допомогою питання, оскільки залежне слово незмінне (прислівник, неозначена форма дієслова (*іду* (Х) **швидко**, *іду* (Х) **виступати**);

510. Спишіть. Виділіть закінчення в головних і залежних словах.

Весняне сонце, теплі дні, з радісним щебетом, зроблю для друзів, посеред розквітлої галявини, подбаю про тварин, свіжий вітерець, малюю добре, зоране поле, запашні первоцвіти.

- Чи є зв'язок між закінченнями головних і залежних слів?
- Назвіть словосполучення, де зв'язок між головним і залежним словами забезпечують прийменники і закінчення.
- Чи правильно казати «весняна сонце»? Чому?

511. Випишіть лише словосполучення. Позначте головне слово значком Х.

ПРИКЛАД. Годівнички (х) для птахів

Годівнички для птахів, горобці цвірінькають, яблуневий цвіт, під каштаном, прилетіли лелеки, пахне бузок, пташині гнізда, турбуємося про тварин, чотирилапі друзі, весняні трави, кущі і дерева, білі хмаринки, домашні улюбленці, волонтери прибирають.

- Складіть повідомлення, використавши одне зі словосполучень (на вибір) як тему (4–6 речень).
- Поясніть, як поєднані головне і залежне слова в словосполученнях.

512. Складіть речення (усно) з поданими словосполученнями.

Подобається найбільше, цікава екскурсія, завжди згадую, вразила мене, поїхати влітку, побачити знову, улюблені місця.

- Складіть і запишіть 2–4 речення для реклами, де представлено ваше улюблене місце відпочинку чи місце, яке ви хотіли б відвідати під час екскурсії. Назвіть ключові словосполучення цієї реклами.

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
В кінці кінців	Зрештою
З достоїнством	З гідністю

У мовленні найчастіше функціонують вільні (синтаксичні) словосполучення: *шкільна бібліотека*, *завдання для мене*.

Вільні словосполучення потрібно відрізняти від стійких (фразеологічних) словосполучень, які за значенням дорівнюють одному слову чи словосполученню: *домашнє вогнище — родина, стріляний горобець — людина з досвідом, китайська грамота — щось незрозуміле.*

Запам'ятайте! *Фразеологізми не є вільними (синтаксичними) словосполученнями.*

513. Замініть фразеологічні словосполучення одним словом чи іншим словосполученням.

Біла ворона, мотати на вус, вилетіти з голови, хоч греблю гати, давати маху, доля усміхнулася, конем не об'їдеш, кинути якір, як кіт наплакав.

- Поясніть значення поданих фразеологізмів.
- Назвіть фразеологізми-антоніми.

Схема синтаксичного розбору словосполучення

1. Визначте головне і залежне слово.
2. Поставте питання від головного слова до залежного.
3. Визначте, якими частинами мови є головне і залежне слово.
4. З'ясуйте, як зв'язані між собою головне і залежне слова.

Приклад усного розбору словосполучення

У словосполученні *перелітні птахи* головне слово — *птахи*, залежне — *перелітні*. Птахи (*які?*) перелітні.

Головне слово є іменником, залежне — прикметником. Залежне слово узгоджується з головним за допомогою закінчення і за змістом.

Приклад письмового розбору словосполучення

(*які?*) x

Перелітні птахи

(*прикм.*) (*ім.*)

514. Зробіть усний синтаксичний розбір словосполучень.

Спостерігати уважно, знайти скарб, справжнє диво, милуватися надвечір, зоряні світи.

- Назвіть інше лексичне значення слова «світи». Ці слова: а) пароніми; б) омоніми; в) синоніми? Поясніть.
- Складіть і запишіть речення з одним із поданих словосполучень (на вибір).

515. Прочитайте. Випишіть з тексту 10 словосполучень, які є ключовими для нього.

ШПАК ПРИЛЕТІВ

Був тихий весняний ранок. Ще не зійшло сонце, тільки небо на сході стало рожевим. На голій гілочці клена голосно заспівав шпак. Він тільки-но прилетів з далекого теплого краю. Знайшов свою шпаківню, сів біля неї й радісно сповістив:

— Я вже прилетів! Весна настала!

Спів шпака почув у своєму гнізді горобець. Він спав під стріхою в теплому кубельці. Йому не хотілося рано вставати. Та, почувши шпака, горобець стурбувався. Він розбудив горобчиху, що спала в сусідньому кубельці, й сказав:

— Шпак прилетів. Тепер нам доведеться раніше вставати. Бо за шпаком важко буде якусь їжу роздобути. Він скрізь устигне першим…

Горобчиха зітхнула й відповіла:

— Спасибі шпакові, що будитиме тебе, ледаря (*Василь Сухомлинський*).

- Випишіть 3 приклади поєднання слів, які не є словосполученнями (на вибір).
- Випишіть одне словосполучення (на вибір) і зробіть його усний синтаксичний розбір.
- Підготуйте повідомлення (5–7 речень, письмово) про те, які труднощі долають птахи, щоб повернутися на рідну землю. Що відчувають, на вашу думку, пернаті мандрівники після важкого перельоту?

516. **Прочитайте акровірші Леоніда Глібова і Владислава Левчука.**

Лиха зима сховається,
А сонечко прогляне,
Сніжок води злякається,
Тихенько тануть стане, —
І здалеку бистресенько
Вона до нас прибуде,
Кому-кому любесенько,
А діткам більше буде.

Леонід Глібов

Сидить пташка ця на сосні,
Очі круглі, вушка гострі.
Вдень вона недобачає,
А вночі мишей лякає.

Владислав Левчук

- Про яких пташок ідеться? Аргументуйте свою думку.
- Випишіть одне словосполучення (на вибір). Зробіть усний і письмовий синтаксичні розбори цього словосполучення.
- Спробуйте скласти акровірш про пташку чи звірятко.

§ 50. РЕЧЕННЯ. ГРАМАТИЧНА ОСНОВА РЕЧЕННЯ (ПІДМЕТ І ПРИСУДОК)

Ключові поняття: синтаксис, пунктуація, словосполучення, речення, граматична основа речення (підмет і присудок).

Повторення вивченого в 1–4 класах

- Основною синтаксичною одиницею є речення. За допомогою речення формуємо, виражаємо й повідомляємо думку.
- Речення — це одне або кілька слів, якими виражаємо завершену думку. Наприклад: Так непомітно й літечко збігло (*Григір Тютюнник*). Ось-ось уже мав спалахнути обрій там, де сходить сонце (*Ярослав Стельмах*). Весна.
- **За метою висловлення** *речення є розповідні, питальні, спонукальні.*
- **За інтонацією** *речення бувають окличними і неокличними.*
- *Слова в реченні, що відповідають на певні питання, є членами речення.*

В усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація. На письмі на початок речення вказує велика буква, на кінець — крапка, знак питання, знак оклику або три крапки (крапки́).

517. **«З'єднайте» розділові знаки з їх характеристиками.**

Передає питальну інтонацію	…
Свідчить про закінчення думки в розповідних реченнях	?
Передає окличну інтонацію	,
Передає незавершену думку	.
Ставлять під час перелічення, перед *а*, *але*, *що*, *щоб*	!

В українській мові вживають такі розділові знаки: *крапку, крапку з комою, кому, двокрапку, тире, знак питання, знак оклику, крапки́, дужки́, лапки́, скісну риску.*

Пунктуація — розділ науки про мову, що вивчає вживання розділових знаків у реченні й тексті. Розділові знаки полегшують читачеві сприймання смислу написаного.

518. **Прочитайте веснянку*. Визначте кількість речень. З'ясуйте різновиди речень за метою висловлення і за інтонацією.**

— Чом ти, жайворонку, рано з вирію прилетів?
Іще по горах сніженьки лежать,
Іще по долинах криженьки стоять!
— А я тії сніженьки крильцями розжену,
А я тії криженьки ніжками потопчу!

- Звідки прилетів жайворонок? Що таке «вирій»?
- Назвіть у тексті зменшено-пестливі слова.
- Назвіть чергування приголосних у словах «сніженьки», «криженьки».
- Які птахи відлітають у вирій?

***Веснянка** — хорова народно-обрядова пісня.

Крім слова «вирій», можна вживати «ірій» або «ирій».

519. Допишіть афоризми, скориставшись довідкою.

1. Хто сам справжній друг, … 2. Потрібна велика мужність, щоб протистояти ворогам, … 3. Ми не стільки потребуємо допомоги друзів, скільки впевненості в тому, … 4. Дружба збільшує радість … 5. Маючи друзів, …

ДОВІДКА. … і зменшує сум (*Генрі Джордж Бон*). … той має багато справжніх друзів (*Нікколо Макіавеллі*). … вважай, що ти володієш скарбами (*Григорій Сковорода*). … що ми її отримаємо (*Демокріт*). … але набагато більша, щоб піти наперекір друзям (*Джоан Ролінг*).

520. Запишіть речення, добираючи доречне за змістом слово.

Він почав тесати на камені: «Сьогодні мій найкращий (*друг*, *ворог*) врятував мені життя». Той, який дав ляпаса, а потім (*врятував*, *занапастив*) життя, запитав його:

— Коли я тебе обра́зив, ти написав на піску, а тепер ти вибиваєш на камені. Чому?

Друг відповів:

— Коли хтось нас ображає, ми маємо написати про це на (*піску*, *папері*), щоб вітри могли стерти напис. Але коли хтось робить щось добре, ми повинні викарбувати це на камені, щоб жоден (*вітер*, *дощ*) не зміг стерти такі слова.

Учімося писати обра́зи на піску і гравірувати (*радощі*, *горе*) на камені (*bit.ly/3PU417w*).

- Визначте речення за метою висловлення.
- Визначте речення за емоційним забарвленням.

521. Відредагуйте фразеологізми. Якщо потрібно, скористайтеся фразеологічним словником,

З одним тістом ліплені, не у чужій тарілці, у футболці народитись, як снігом на голову, спати сном праведником, напасти до серця, тепло у серці.

- Уведіть 2–4 фразеологізми в речення та запишіть.
- В одному з речень підкресліть підмет і присудок.

522. Складіть речення з поданими словосполученнями. Назвіть підмет і присудок у реченнях.

Добра звістка, несподівано зустріти, попросити про допомогу, веселі посиденьки, незабутня подорож, піти удвох, сильно зрадіти.

Речення має *граматичну основу*: *підмет і присудок*. Це змістовий і граматичний центр речення, який об'єднує навколо себе решту слів (другорядні члени речення).

Підмет — це головний член речення, що означає особу, предмет чи явище, про які йдеться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Присудок — це головний член речення, який означає, що говориться про підмет, і відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є?*

Підмет підкреслюють *одною лінією*, *присудок — двома*. Наприклад: Біля хатки квітне сонях (*Андрій М'ястківський*). Тепер Курінь уже давно живе посеред степу сам-один (*Григір Тютюнник*).

Частка **не** є членом речення. Її підкреслюють разом із тим членом речення, із яким вона пов'язана за змістом. Наприклад. *Далі Вітя вже не слухав* (*Всеволод Нестайко*).

523. Перепишіть. Підкресліть граматичну основу. Визначте (усно), якими частинами мови виражений підмет і присудок у реченнях.

1. Друзі пізнаються в біді (*народна мудрість*). 2. Раптом вона побачила маленький скляний столик на трьох ніжках (*Льюїс Керролл*). 3. Попереду чекає чудове літо (*Зірка Мензатюк*). 4. Я суничок назбираю жменьку мамі і собі (*Ліна Костенко*). 5. Злоба — поганий порадник (*народна мудрість*).

Підмет найчастіше буває виражений *іменником* і *займенником*, рідше — іншими частинами мови (числівником, прикметником, дієсловом, прислівником тощо).
Наприклад. *Старий Мурах не забарився* (*Василь Чухліб*). *Ото хтось таку казочку склав про хліб* (*Олена Пчілка*). *Три — це числівник. Гарний — це прикметник. Читати — це потреба людини. Гарно — це прислівник.*

Присудок найчастіше виражений *дієсловом* і *прикметником*, рідше — іменником, прислівником, числівником, займенником. Наприклад: *Тою мовою співала нам, маленьким, наша мати* (*за Юрієм Шкрумеляком*). *Село гарне. Дружба – велика сила* (*народна мудрість*). *Холодно. Три додати три — шість. Я і ти — ми.*

524. Прочитайте. Назвіть граматичні основи. Визначте (усно), якими частинами мови вони виражені.

Жили поруч два сусіди. Прийшла зима. Випав сніг. Перший сусід вранці вийшов з лопатою розгрібати сніг перед будинком. А в сусіда доріжка втоптана. Наступного ранку знову випав сніг. Перший сусід встав на пів години раніше, взявся за роботу. А в сусіда вже доріжка прокладена. Коли він встигає? Того самого дня зустрілися вони на вулиці, поговорили про те, про се... Тут перший і питає: «Сусіде, коли ти встигаєш доріжку до будинку торувати?» Другий сусід здивувався спочатку, а потім засміявся: «Та я ніколи доріжки не топчу! Це до мене друзі ходять!» (*bit.ly/38v98dp*).

- Яка головна думка притчі?
- Продовжте речення «Притча — це ...».

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Блінчик	Млинець
Куриний	Курячий

525. **Складіть і запишіть речення, у яких запропоновані слова будуть підметом або присудком.**

Дорожити, друзі, заслуговувати, поділитися, приятель, мати (дієсл.), радіти.

У яких словах можливе чергування приголосних звуків? Поясніть.

526. **До поданих прикметників доберіть іменники, із якими вони у вас асоціюються. Запишіть. Складіть і запишіть речення, у яких ці іменники виконуватимуть роль підмета. Підкресліть підмет.**

ПРИКЛАД. Жовтий — соняшник. Соняшник росте біля хати.

Блакитний, радісний, чорний, свіжий, чесний, зелений, працьовитий, милий.

527. **Прочитайте. Випишіть граматичні основи.**

Був собі колись на світі маленький веселий гном. Звали його Шустик. Носив Шустик чепурненький синій каптанчик, чорні лаковані чобітки та яскраво-червоний ковпачок. Ковпачок сидів у нього на голові завжди трішечки набакир.

Гномик був лагідний, ніколи не журився і не цурався ніякої роботи. Щоправда, Шустик був надзвичайно вразливий і довго не прощав кривди... (*bit.ly/3x861lf*)

Чи завжди в реченні є підмет і присудок?

Чому, на вашу думку, немає підмета в другому реченні?

Зачитайте речення, у яких один підмет і кілька присудків.

Поясніть лексичне значення слова «*цурався*».

Поясніть лексичне значення слова «*набакир*».

Чи відповідає зображення гнома його опису? Конкретизуйте.

§ 51. РЕЧЕННЯ З ОДНИМ ГОЛОВНИМ ЧЛЕНОМ

Ключові поняття: речення, граматична основа, підмет, присудок.

528. Запишіть прислів'я. Доберіть слова з довідки. Підкресліть головні члени речення.

1. В лиху годину пізнаєш … людину. 2. … чоловіка в побратими не бери. 3. Дружба дружбою … 4. Ніколи не нехтуй … допомогою. 5. Однією рукою і … не зав'яжеш. 6. Друга … не купиш. 7. Друг … в біді.

ДОВІДКА. Поганого. Товариською. Вузла. Пізнається. Шукають. За гроші. Вірну.

Зробіть висновки про можливу кількість головних членів у реченні.

● *Речення, граматична основа* яких складається *з підмета і присудка*, називають *двоскладними*. Наприклад: Ходить сон *коло вікон* (*з колискової*).

● *Речення, граматична основа* яких складається *або з підмета, або з присудка*, називають *односкладними*. Наприклад: Весна. *Послухаю цей дощ* (*Ліна Костенко*). *Для приятеля нового не цурайся старого* (*народна мудрість*). Смеркає.

529. Спишіть. Підкресліть граматичні основи. Зачитайте односкладні речення.

1. На яблуні сиділа Жар-птиця (*Ліна Костенко*). 2. Під вікном у нас на травичці жабка, мишка і півник жили в рукавичці (*Ліна Костенко*). 3. А надворі світає й світає (*Григір Тютюнник*). 4. Солодко спиться такої години куреневому братству — і в норах, і під острішком (*Григір Тютюнник*). 5. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квітів (*Михайло Коцюбинський*).

Поясніть лексичне значення слова «острішок» (речення 4).

Назвіть глухі звуки в слові «травичці» (речення 2).

530. Односкладні речення замініть так, щоб утворилися двоскладні. Запишіть. Підкресліть граматичну основу.

ПРИКЛАД. Спека. — Стоїть спека.

1. Уже третій день дощить. 2. Мені стало сумно. 3. Рання весна. 4. Теплий дощ. 5. Швидко вечоріє. 6. Друзів не залишають у біді.

531. Розгляньте світлину. Опишіть зображене (7–9 речень, письмово), використовуючи двоскладні й односкладні речення. Доберіть заголовок до вашого опису.

- Назвіть речення з одним головним членом.
- Поясніть написання ненаголошеного [е] в слові **весна**.

Весна
Wirestock - Freepik.com

532. Прочитайте рецепт солоного тіста для ліплення різноманітних саморобок. Які з речень односкладні? Прочитайте. Поміркуйте, чому їх так багато в одному тексті.

Для виготовлення солоного тіста за особливим рецептом тобі знадобляться: • 1,5 склянки борошна; • 1 склянка солі; • 125 мл води; • 1 ст. л. клею ПВА або крохмалю; • харчовий барвник.

Підготуй глибоку посудину. Змішай сіль з борошном та налий 125 мл води. Ретельно перемішай складники. Додай столову ложку крохмалю або клею ПВА. Крохмаль збільшує пластичність маси, а клей додає їй міцності.

Замість клею ПВА можна взяти 2 ч. л. клею для шпалер, розведеного у воді, за інструкцією. Наприкінці додай харчовий барвник та добре виміси тісто. Якщо потрібна маса різних кольорів, розділи суміш на кілька шматочків та додай потрібний барвник. Веселої творчості! (*bit.ly/3NM2kXR*)

- Чи подобається вам ліпити з пластиліну, глини? Чи доводилося ліпити із солоного тіста? Який виріб ви хотіли б зліпити?
- Запишіть рецепт чи поради щодо виготовлення якогось виробу (на вибір), використавши односкладні речення.

§ 52. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЕННЯ; ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ

Ключові поняття: речення розповідні, питальні, спонукальні; речення окличні й неокличні.

533. Прочитайте текст мовчки. Поміркуйте, із якою інтонацією потрібно читати речення, у яких є розповідь про події.

Ще й не світало, ще й ранкова зірниця не зайнялася, як батько збудив Сергійка і сказав:

— Ходімо в поле. Послухаємо жайворонкову пісню.

Сергійко швидко встав, одягся, і вони з батьком пішли в поле.

Небо на сході стало рожевим, небосхил з кожною хвилиною світлів, зорі згасали. Десь із далекої ниви піднялася сіра грудочка й понеслася у височінь. Раптом вона спалахнула, ніби вогник серед блакиті, і в ту хвилину Сергійко почув дивну пісню. Немов над полем хто натягнув срібну струну, і вогняна пташка, доторкаючись до неї крильцями, розсипає над степом музику.

Сергійко затамував подих. Йому спало на думку: «А якби ми з татком спали — жайворонок все одно співав би?»

— Татку, — тихо прошепотів Сергійко, — а ті, хто зараз сплять, не знають цієї музики?

— Не знають, — відповів батько пошепки.

— Які вони бідні (*Василь Сухомлинський*).

- Чи зміниться інтонація під час прочитання речень, які містять запитання чи пропозицію? Якою стане інтонація? Прочитайте текст уголос, правильно інтонуючи.
- Чому, на вашу думку, жайворонка в тексті названо «сіра грудочка»?

Види речень за метою висловлення

Залежно від мети висловлення речення поділяють на три основні типи: • *розповідні;* • *питальні;* • *спонукальні.*

Розповідні речення містять повідомлення про явища і предмети навколишньої дійсності або відповідь на запитання (ствердження або заперечення). *Інтонація понижується в кінці речення.* Наприклад: *Зелені промені освітили поснулих на піску прибульців, і ті немов закам'яніли* (*Леся Воронина*).

Питальні речення містять питання, яке спонукає співбесідника до відповіді. На письмі в кінці питального речення ставлять знак питання. *Інтонація підвищена на слові, у якому зосереджено зміст запитання.* Наприклад: *Що ти шиєш так старанно?* (*Ганна Черінь*).

• Питальні речення можуть починатися словами *хто*, *що*, *який*, *чий*, *скільки*, *як*, *де*, *куди*, *коли*, *чому*, *хіба*, *невже*, *чи* та ін. Наприклад: *Чому ваш кіт так усміхається?* (*За Льюїсом Керроллом*). Найчастіше їх уживають у діалогах.

• Питальні речення, які містять твердження та не вимагають відповіді, називають *риторичними*. Мета таких речень — спонукати до роздумів або привернути увагу до певної проблеми. Наприклад: *В таке цвітіння, князю Володимире, тобі не важко бути кам'яним?* (*Ліна Костенко*). *Ой ти ж роде мій, роде, родоньку! Чом бур'ян пішов по городоньку?* (*Ліна Костенко*)

Спонукальні речення у формі наказу, застереження, запрошення, заклику виражають волю мовця з метою вплинути на інших або намір до дії самого мовця. *Характерною ознакою спонукальних речень є особлива спонукальна інтонація.*
Наприклад: *Одягнімо, друже, вишиванки — наш чарівний український стрій* (*Василь Дерій*).

534. Ситуації. • Ви робите комусь комплімент. Які речення за метою висловлення переважатимуть? • Ви хочете попросити друга про допомогу. Які речення за метою висловлення переважатимуть? Наведіть приклади.

535. **Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення. Спишіть речення. Визначте вид кожного за метою висловлення.**

…Дикі зарості кругом…
Постріталося дівчатко
Із колючим їжачком.
— Звешся як? — дівча питає. —
Будьмо друзі — ти і я!
А їжак із переляку
Геть забув своє ім'я.

За Олегом Орачем

536. **Прочитайте текст. Визначте, до якого виду за метою висловлення належать речення в ньому.**

Фото Ольги Приведи

Українська вишиванка має давнє походження. Вишите вбрання створювали ще до VI ст. Вишивати національний одяг бралися тільки жінки. Вишивка хрестиком є найпопулярнішим швом. Найчастіше хрестиком виконували рослинні та геометричні елементи. У кожному регіоні України різні техніки вишивання, орнаменти, традиційні кольори, якими вишивають сорочки.

Першим поєднав українську вишиванку з піджаком Іван Франко.

Щороку в Україні у третій четвер травня відзначають День вишиванки (*bit.ly/3PNgtFT*).

- Перебудуйте 3 речення так, щоб утворилися питальні чи спонукальні. Запишіть.
- Зачитайте односкладні речення в початковому тексті. Усно перебудуйте їх у двоскладні (уведіть у речення підмети).

537. **Перегляньте ролик «Вишиванка — твій унікальний код» (bit.ly/3trWRxJ).**

- Знайдіть у додаткових джерелах пояснення значення орнаментів і кольорів на вишиванці.

Напишіть невелике повідомлення «*Код моєї вишиванки*» (5–7 речень), описавши сорочку, яка у вас є чи яку ви б хотіли мати. Постарайтеся, щоб у повідомленні були розповідні, питальні (або риторичні) і спонукальні речення.

538. Прочитайте речення. Зверніть увагу, що деякі з них передають сильні емоції і їх слід вимовляти з підсиленою інтонацією. Який розділовий знак указує на те, що речення передає сильні емоції?

1. Черствого хліба не буває, черствіють очі, ті що злі (*Володимир Вакуленко*). 2. Цінуймо хліб! Не кидаймо додолу! (*Дмитро Білоус*).

● **За емоційним забарвленням** речення поділяють на **окличні** та **неокличні.**

● **Речення, які** вимовляють із **підсиленою, напруженою інтонацією,** називають **окличними.**

На письмі в кінці таких речень ставлять знак оклику. **Окличними можуть бути всі види речень за метою висловлювання — і розповідні, і питальні, і спонукальні.**

● Речення розповідне, окличне. Наприклад: *Прийшла весна!*

● Речення спонукальне, окличне. Наприклад: *Не кидайсь хлібом — він святий!* (*Максим Рильський*)

● Речення питальне, окличне. У кінці питальних окличних речень ставимо знак питання і знак оклику. Наприклад: *Так ти оце хліб розкидаєш?!* (*Борис Вовк*).

● **Речення зі звичайною інтонацією — неокличні.**

Наприклад. *Коли хліб на столі, то стіл — престіл, а коли хліба ні кусочка, тоді стіл лиш гола дошка* (*народна мудрість*).

539. Прочитайте речення.

Співом його вітри будуть будити приспаних! (*Наталія Крісман*)

- Яке це речення за метою висловлення?
- Яке речення за емоційним забарвленням?
- Це рядок з вірша, присвяченого Героєві України Василеві Сліпаку. Доберіть коротку інформацію про нього.

Василь Сліпак
https://uk.wikipedia.org/

540. **Прочитайте текст. Запишіть 6 запитань до нього, використавши запитальні окличні і неокличні речення. Запитання з окличною інтонацією до цього тексту є звичайними чи риторичними?**

Ми не уявляємо нашого столу без запашного хліба.

Хлібина проходить довгий шлях з лану до наших домівок. Спочатку селекціонери* виводять якісне зерно. Потім інші люди готують землю та засівають її на неосяжних просторах. Доглядають. Зерно проростає. Незабаром заколоситься нива.

*Селекціонер — спеціаліст, що виводить нові чи поліпшує наявні породи рослин чи тварин.

Тоді до роботи долучаються комбайнери. Вони за допомогою великої машини збирають дорогоцінне зерно. Млин змеле його на борошно. У хлібопекарнях з борошна спечуть смачний хліб. Аж тоді він з'явиться на полицях магазинів. Є хліб — не бути голоду. Дбайливо ставтеся до хліба!

(*bit.ly/3LT8UdC*)

541. **Прочитайте вірш.**

Сійся, жито і пшениця, —
Буде дітям паляниця.
Для веселої малечі
Бублик викотиться з печі.
І солодкий колобок
Скочить прямо на зубок
Всього виросте доволі
На широкім нашім полі.
Запеклося сонце в хлібі.
Хто зростив його — спасибі.

Вадим Крищенко

- Які у вірші речення за емоційним забарвленням?
- Перебудуйте (усно) речення на окличні. Вимовте їх з відповідною інтонацією.
- Які почуття передають перебудовані вами окличні речення?

Як ви розумієте речення «Запеклося сонце в хлібі.»?

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Взамін	Замість
Прийшлося	Довелося

§ 53. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ: ДОДАТОК, ОЗНАЧЕННЯ, ОБСТАВИНА

Ключові поняття: речення поширені, непоширені; граматична основа; додаток, означення, обставина.

542. Прочитайте текст. Випишіть граматичні основи.

Козак Петро Мамарига летів на своєму коні... Татари обсідали Петра з усіх чотирьох сторін.

Козак Петро Мамарига побачив перед собою степове озеро.

— Гиворе! — сказав Петро своєму коню. — Удвох нам не втекти. Тікай сам... А я заховаюсь в озері.

Петро вирізав шаблею очеретину і поплив... Козак Петро Мамарига сидів у воді і дихав через очеретину. Він сидів посередині озера... Татари плавати не вміють і до нього не доберуться (*за Миколою Вінграновським*).

- Чи можемо тільки за граматичними основами, не читаючи повністю речень, назвати головного героя тексту й повідомити, що з ним відбувається?
- Чи будуть правильні наші здогади? Чому? Які члени речення допомагають нам детально розповісти про подію?

Усі члени речення, крім головних членів (підмета й присудка), називають другорядними.

Речення, у яких, крім головних членів, є інші члени речення, називають поширеними.

До другорядних членів речення належать **додаток, означення, обставина.**

Додаток

Додаток — другорядний член речення, що означає назву предмета й відповідає на питання всіх відмінків, крім називного: *кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на* (*у, при*) *кому? на* (*у, при*) *чому?*

Запам'ятайте! • *Кличний відмінок не відповідає на питання.* • *Звертання не є жодним членом реченням.*

Додаток підкреслюють пунктирною лінією. Найчастіше додаток виражений іменником, займенником. Наприклад: Встала весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рястом, барвінком укрила (*Тарас Шевченко*).

543. Утворіть із поданих речень поширені, увівши додатки. Підкресліть граматичні основи й додатки.

Козаки перемогли. Князь побудував. Діти захоплюються. Волонтери привезли. Народ прославляє. Матвій не зміг прочитати.

ПРИКЛАД. Козаки перемогли ворогів.

Додатки виражаються передусім іменниками та займенниками й пов'язані з дієсловом, іноді — прикметником або іменником. Крім займенників та іменників, додаток може бути виражений будь-якою частиною мови, ужитою в значенні іменника, якщо вона відповідає в реченні на питання непрямих відмінків: *Я виніс* (*що?*) *їсти*.

Означення

Означення — другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета й відповідає на питання *який? чий? котрий?*

Означення підкреслюють хвилястою лінією. Найчастіше означення виражене прикметником, займенником, числівником, рідше — іншими частинами мови. Наприклад. Мертвого лева і заєць скубне (*прислів'я*). *Я бачила твою книжку. Народилася друга дитина.*

544. Утворіть із поданих речень поширені, додавши ознаку до підмета. Підкресліть граматичні основи й означення.

Козаки перемогли. Князь побудував. Діти захоплюються. Волонтери привезли. Народ прославляє. Матвій не зміг прочитати.

ПРИКЛАД. Відважні козаки перемогли.

Що подібне, а що відмінне у вправах 543 і 544?

Обставина — другорядний член речення, що виражає різні ознаки дії або іншої ознаки (місце, час, причину, мету, спосіб, умову) і відповідає на питання *де? коли? з якої причини? навіщо?, за якої умови?* тощо.

Обставину підкреслюють штрихпунктирною лінією. Найчастіше обставина виражена прислівником або іменником із прийменником. Наприклад. *Стій сміливо за праве діло* (*прислів'я*). *Повернутися на щиті* або *зі щитом* (*прислів'я*).

• Додатки й обставини можуть виражатися іменниками в місцевому відмінку. Пор. 1. *Людина стоїть зі щитом* (*у прямому значенні,* конкретний предмет). 2. *Повернутися зі щитом* (у переносному, означає «з перемогою»).

545. Утворіть із поданих речень поширені, додавши ознаку до дії. Підкресліть граматичні основи й обставини.

Козаки перемогли. Князь побудував. Діти захоплюються. Волонтери привезли. Народ прославляє. Матвій не зміг прочитати.

ПРИКЛАД. Козаки перемогли вчора.

Що подібне, а що відмінне у вправах 543, 544, 545?

546. Спишіть речення. На місці крапок упишіть слова, які відповідатимуть на питання в дужках. Підкресліть граматичну основу. Якими членами речення є дописані слова? Підкресліть їх відповідно.

1. Воїни захищають нашу (що?) …, ризикуючи своїм життям. 2. Ми вдячні нашим (кому?) …, хвилюємося (за кого?)… . 3. Війна приносить (що?) … . 4. Український народ прагне (чого?) … .

547. **Спишіть речення. Підкресліть головні і другорядні члени речення. Доберіть синоніми до прикметників, які в поданих реченнях є означеннями. Запишіть.**

1. Щирий козак ззаду не нападає. 2. Пильного воїна зненацька не застанеш. 3. Велика відвага про себе мовчить. 4. Для боягузливого зайця і пеньок — вовк (*народна мудрість*).

548. **Спишіть текст. Підкресліть граматичні основи й другорядні члени речення.**

От і зараз Муровець на своєму височенному коні неквапом в'їхав у Городище. Кінь покосував на Вітька ласими очима... Проте Ілля поплескав свого чотириногого товариша по гриві і докірливо зауважив:

— Тебе сьогодні мало годували? Луснеш скоро.

Кінь стріпнув вухом... Потому рушив своєю звичною дорогою в холодок під розлогим берестком.

— Агов, дядьку Ільку! — пролунав задерикуватий голос Олешка... — Поборотися не хочете?.. Є такий, як його... прийом. Мені Мирко його показав...

Проте Попович одразу показувати Вітьків прийом не квапився. Він спритно уникав дужих обіймів Муровця і, мов ґедзь, кружляв навколо велета. Попович чекав свого часу (*за Володимиром Рутківським*).

Якщо вас зацікавили пригоди п'ятикласника Вітька Бубненка, який потрапив у 1097-й рік, можете прочитати захопливу повість Володимира Рутківського «Сторожова застава». Крім того, за повістю знято однойменний фільм.

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
До цих пір	Досі
Не по собі	Ніяково, незручно

Не забувайте вести свій словничок незрозумілих слів.

549. **Спишіть речення. Підкресліть головні і другорядні члени речення. Надпишіть над додатками, якими частинами мови вони виражені.**

1. Сміливим допомагає доля (*Теренцій Публій*). 2. Відвага замінює фортечні стіни (*Гай Саллюстій*). 3. Без гетьмана військо гине (*народна мудрість*). 4. Війни прокляті матерями (*Горацій*). 5. Виграно війну, але не мир (*Альберт Ейнштейн*). 6. Вони перекують мечі на лемеші, а списи на серпи. Не підійме меча народ, і більше не будуть учитися воювати (*Біблія*). 7. Вибрати не можна тільки Батьківщину (*Василь Симоненко*).

550. **Прочитайте тексти про легендарного українського полководця Івана Сірка. Випишіть максимальну кількість означень, які стосуються його постаті.**

1. Іван Сірко (1605 (1610) – 1680) — український полководець, подільський шляхтич, козацький ватажок, кальницький полковник, легендарний кошовий отаман Запорозької Січі й усього Війська Запорозького Низового. Здобув перемогу в 65 боях. Герой багатьох українських пісень і легенд.

2. Це був той їхній справний і щасливий вождь, який з молодих літ аж до старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки воював за Крим, але й відбивав полонений християнський ясир*. Він випливав на човнах і в Чорне море, громив кораблі та каторги*, що пливли з Константинополя до Криму, Азову… Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало (*Самійло Величко*).

Іван Сірко (фрагмент картини Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»

Розгляньте зображення Івана Сірка. Які особливості зовнішності Івана Сірка дозволяють нам упізнати в ньому вольового і мужнього козацького ватажка?

*__Ясир__ — бранці, яких захоплювали турки і татари під час розбійницьких нападів з XV до XVIII ст.

*Каторга — 1) старовинне морське веслове судно, на яке посилали засуджених, приковуючи їх біля весел на весь час відбуття покарання; 2) підневільна праця.

551. Спишіть уривок із роману Володимира Малика «Посол Урус-Шайтана». Підкресліть головні і другорядні члени речення.

Метелиця враз споважнів. З лівої руки викинув шаблю. На поораному зморшками і шрамами обличчі набрякли вузлуваті жили. Видно було, що він шанує цього супротивника.

В юрбі теж поволі затих гамір... Тільки тепер починалася справжня гра.

Звенигора з ходу пішов у наступ... Він розпалився од бою і з ясним веселим усміхом тіснив старого... Бистрі світло-сірі очі під виразними розльотистими бровами блищали від молодецького захоплення.

Шаблі не зупинялися ні на мить... Під ногами бійців гула порепана від морозу земля. Арсенові дуже хотілося якимось сильним чи хитрим ударом обеззброїти Метелицю чи загнати у су́точки* між куренями... Це теж означало б поразку старого.

- Поясніть словосполучення «розльотисті брови».
- Знайдіть у тексті 3 поєднання слів, які не є словосполученнями. Поясніть.

*Суточки (зменш. сутки́) — вузький прохід між двома будівлями, тинами тощо.

552. Доберіть слова, які асоціюються у вас із поданими (по 3–5 до кожного). Складіть речення з одним словом із кожного асоціативного ланцюжка. Підкресліть головні і другорядні члени в складених реченнях.

Воїн, небезпека, допомога, біль, волонтер, свобода, Батьківщина, мир.

- Доберіть 2 прикметники до слова *біль*.

553. **Доповніть подані речення доречними обставинами. Запишіть речення і питання до обставини. Підкресліть обставини. Скористайтеся довідкою.**

ПРИКЛАД. Йду (*як?*) швидко.

1. Ліпше птиці ... на сухій ..., ніж у золотій клітці. 2. Ведмідь на прив'язі ... реве. 3. Де відвага, ... і перемога. 4. ... йде добра слава, а погана ще далі. 5. Зло ... лежати не може. 6. Або волю здобути, або ... не бути (*народна мудрість*).

ДОВІДКА. Сильно. Вдома. Далеко. Там. Гілці. Тихо.

554. **Перепишіть. Підкресліть головні і другорядні члени речення.**

1. Онук поспішає **поділитися** своєю радістю з дідом і бабою (*Ярема Гоян*). 2. За святую правду-волю розбійник не стане (*Тарас Шевченко*).

555. **Прочитайте уривки текстів, присвячених воїнам ООС (АТО). Напишіть твір-роздум «Як я можу подякувати воїнові, який мене захищає».**

1. Нам невідомі всіх їх імена,
Хто їх чекає, хто за ними плаче,
Де їхній дім, як їм болить війна...
... Вони — солдати, що кладуть життя
Заради нас і мирного світання (*за Вікторією Невідомською*).

2. Далекий 2014. Чому далекий? Бо здається, що відтоді минули десятиліття війни, пострілів, повідомлень з фронту, праці волонтерів, десятиліття безстрашності українських воїнів, їх готовності стояти до кінця... Ми підчерствіли, похмуро, а не з гострим відчаєм, як у 2014, вислуховуємо повідомлення про втрати. Інколи настільки відсторонюємося від війни, що надто переживаємо про дріб'язкове, незначне. Чи почуваємось справді щасливими. Гостро накочується розуміння, що саме зараз хтось мерзне, недоїдає, помирає в окопі тоді, коли на вокзалі чи в транспорті зустрічаєш солдатика в однострої, на вигляд років 17–18, як наші школярі, з худими зап'ястями, тонкою

шию; коли бачиш, як через залізницю «переганяють» не вантажні вагони, а платформи з військовою технікою; коли бачиш світлини загиблих за цей тиждень: трохи за двадцять чи трохи за тридцять (*Ольга Приведа*).

- Розтлумачте лексичне значення слова «підчерствіли». Чи варто було б написати «зачерствіли»? Чому?
- Порівняйте словосполучення «черствий хліб» і «черства людина». Це: а) антоніми; б) багатозначні слова; в) омоніми; г) синоніми? Обґрунтуйте відповідь.
- Що означають абревіатури АТО, ООС?

§ 54. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ (БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ І ЗІ СПОЛУЧНИКАМИ *А, АЛЕ, І*)

Ключові поняття: речення, однорідні члени речення, сполучниковий і безсполучниковий зв'язок.

Члени речення, які відповідають на те саме питання і зв'язані з тим самим словом, називають **однорідними членами** *речення. Однорідними можуть бути підмети, присудки, додатки, означення, обставини.*

556. Перепишіть. Поставте запитання до слів у реченні. У кожному реченні визначте слова, які відповідають на те саме питання та стосуються того самого члена речення.

1. Осінній вітер одгуляв, затих (*Ліна Костенко*). 2. Хай буде сніг, і музика, і вечір (*Ліна Костенко*). 3. Навколо росли задумливі липи, ясени, клени (*за Оксаною Іваненко*). 4. Вже третій день живу у лісі, годую білочку з руки (*Ліна Костенко*). 5. Душа належить людству і епохам (*Ліна Костенко*). 6. От і виросла з того насіння гірка та терпка кисличка (*Оксана Іваненко*). 7. День спалахнув, обвуглився, погас (*Ліна Костенко*).

- Зробіть висновок, які члени речення називають однорідними.
- Знайдіть слово **білочку** (речення 4). Поставте його в давальному відмінку й запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть у слові чергування приголосних.

Однорідними називають такі члени речення, які виконують однакову синтаксичну роль, стосуються того самого члена речення і поєднуються сполучниковим, безсполучниковим (інтонаційним) чи змішаним зв'язком.

Однорідні члени *речення рівноправні й не залежать одне від одного.*

• *Однорідні члени речення є ускладнювальним елементом у простому реченні.*

557. Назвіть речення з поширеними і непоширеними однорідними членами речення.

1. А ми краще подивимося та послухаємо (*Григір Тютюнник*). 2. Юний художник поклав вуглину, витер руки об штани й обвів щасливим поглядом церкву (*Зірка Мензатюк*).

558. Прочитайте текст. Назвіть однорідні члени речення. Визначте, якими членами речення вони є (усно).

Будь скромним. Скромність — це дисципліна людських взаємин, учинків, бажань, почуттів і думок... Умій правильно оцінювати свої позитивні й негативні риси... Скромність — рідна сестра працьовитості, старанності, наполегливості. Хвальки ніколи не бувають старанними трудівниками (*за Василем Сухомлинським*).

559. Прочитайте речення. Ускладніть їх однорідними членами. Запишіть утворені речення. Визначте, якими членами речення є однорідні члени й підкресліть їх відповідно.

ПРИКЛАД. Зі щедрості руки видно серце.

1 варіант. Зі щедрості руки видно і зрозуміло серце.

2 варіант. Зі щедрості руки видно серце і наміри.

1. Жадібність підштовхує до підлості. 2. Жадібність сліпа. 3. Багатство без щедрості — дерево без плодів. 4. Ненаситному все мало. 5. Скупий платить двічі (*народна мудрість*).

Однорідні члени речення поєднуються за допомогою:

• **одиничних сполучників** і, та, а, але, та (але), проте, зате, однак, або, чи: Так думають і кажуть люди (*Григір Тютюнник*).

• **повторюваних сполучників** і … і, та … та, або … або, чи … чи, то … то, ні … ні: А Гном знав і людську мову, і мову рослин та тварин (*Михайло Слабошпицький*).

• **парних сполучників** не тільки … а й, як … так і, хоч … але, якщо … то: Хоч взимку сонце світить, але не гріє (*народна мудрість*).

Схематично однорідний член речення можна зобразити: **О**. Наприклад. 1. Лиш царство заяче гасає і живе (*Микола Вінграновський*). (О і О) 2. Все це дано людям на користь, на їжу, на радість (*Володимир Мономах*). (О, О, О) 3. Не догоджай людям, а совісті своїй (*народна мудрість*) (О, а О).

560. Напишіть невелике повідомлення (6–8) речень на тему «Чим ми можемо поділитися з тими, хто потребує допомоги». Вживайте у творі речення з однорідними членами.

Підкресліть ужиті однорідні члени як члени речення.

561. Спишіть речення. Підкресліть головні члени речення.

1. Ми якомога тихіше й швидше поплазували геть від краю урвища (*Астрід Ліндгрен*). 2. Діялось це в Україні не вчора й не нині, а давним-давно (*Роман Завадович*). 3. Їдуть подорожні, заїжджають до колодязя, п'ють воду, дякують дідусеві (*Василь Сухомлинський*). 4. Людина красна не своїми словами, а ділами (*народна мудрість*). 5. Ні їжі, ні питтю не віддавайтесь без міри, ні солодкому сну (*Володимир Мономах*).

Назвіть однорідні члени речення. Поставте до них запитання. Визначте, яким членом речення вони є (усно).

У дужках зобразіть схеми речень із однорідними членами.

562. Складіть і запишіть речення з однорідними членами, які відповідали б поданим схемам.

1. О, О і О. 2. О, але О. 3. Хоча О, але О. 4. Чи О, чи О.

563. Прочитайте текст. Назвіть однорідні члени речення. Визначте, якими членами речення вони є.

Про кого кажуть, що він щедрий? Про того, хто охоче ділиться з іншими своїм майном, своїм добром, не шкодує витрачати свої статки на інших людей...

Жадібність — це одна з найогидніших вад людини... Вона принижує людину, бо несумісна з людяністю, милосердям. Жадібність породжує безліч огидних і жорстоких вчинків. Саме через людську жадібність відбувалися злочини, зради, спалахували війни...

А чи замислювалися ви, звідки береться щедрість?.. (*за Антоніною Мовчун*)

- Назвіть антонім до слова «щедрий».
- Запишіть фонетичною транскрипцією слово «ділиться». Назвіть кількість букв і звуків.

Не є однорідними членами речення:

- повторювані слова, які вживаються для підкреслення кількості предметів, тривалості дії, вираження емоційності: А хмари *мимо*, *мимо* (*Ліна Костенко*).
- повторювані однакові форми слів, об'єднані словами *не*, *так*: *йти так йти*, *дивиться не надивиться*.
- два однакові за формою дієслова, що позначають дію та її мету: *піти послухати*, *зайти подивитися*.

§ 55. КОМА МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Ключові поняття: речення, однорідні члени речення, сполучниковий і безсполучниковий зв'язок, кома.

564. Прочитайте текст. Назвіть однорідні члени речення.

Оля й Ліда, маленькі першокласниці, пішли до лісу. Після втомливого шляху вони сіли на траві відпочити й пообідати.

Витягли з сумки хліб, масло, яєчка. Коли дівчатка вже пообідали, недалеко від них сів на дерево соловейко й заспівав. Зачаровані прекрасною піснею, Оля й Ліда боялись

поворухнутися.

Соловейко перестав співати.

Оля зібрала недоїдки й шматки газети, кинула під кущ.

Ліда забрала недоїдки, загорнула в газету й поклала в сумку.

— Навіщо ти забрала сміття? — запитала Оля. — Це ж у лісі… Ніхто не бачить…

— Соромно перед соловейком… — тихо відповіла Ліда.

Василь Сухомлинський

- Як поєднуються однорідні члени речення в тексті?
- Зробіть висновок про вживання коми між однорідними членами.
- Чий вчинок вам сподобався: Олин чи Лідин? Чому?
- Чи потрапляли ви в ситуації, коли вам було соромно (з різних причин) перед тваринами чи рослинами? Розкажіть.

Між однорідними членами речення, **якщо** вони **з'єднані інтонацією** (без сполучників), **ставлять кому**.
Наприклад: *Красива осінь вишиває клени червоним, жовтим, срібним, золотим* (*Ліна Костенко*). — О, О, О, О.

Кому ставлять між усіма однорідними членами, **якщо** вони **з'єднані повторюваними сполучниками**.
Наприклад: *І дощ, і сніг, і віхола, і вітер* (*Ліна Костенко*). — І О, і О, і О, і О.

Якщо сполучники **і (й), та** (в значенні **і**), **або, чи** не повторюються, то кому перед ними не ставлять.

Наприклад: *Проходять люди гарні і незлі* (*Ліна Костенко*). — О і О.

Кому ставлять **перед протиставними сполучниками а, але, та** (в значенні **але**), **зате, проте, однак**. Наприклад: *Світить місяць, та не гріє* (*Народна мудрість*). — О, та О.

Означення є однорідними, якщо характеризують предмет з одного боку. Вимовляють їх з інтонацією переліку, на письмі виділяють комами. Наприклад: 1. **Жовті, червоні** квіти росли на клумбі (*два прикметники означають колір*). **Неоднорідні означення характеризують предмет з різних боків. Такі означення не вимовляють із перелічувальною інтонацією, на письмі не виділяють комами. Наприклад:** 2. **Високі червоні** квіти росли на клумбі (*перший прикметник означає розмір, а другий — колір*).

565. Спишіть текст. Назвіть однорідні члени речення. Розставте пропущені коми між однорідними членами речення.

Наближався Новий рік. Поїхали люди до лісу зрубали струнку Ялинку. Привезли її у велику світлу кімнату. Поставили посередині прикрасами та цукерками прибрали. Бігають діти навколо Ялинки милуються пісні співають. Радісно дітям. А Ялинці страшно й сумно. Бо немає ні лісу темного ні зайчика сірого ні неба синього ні місяця ясного. Бо в ногах у неї не снігова ковдра а папірці барвисті всякі.

За Василем Сухомлинським

У вправі подано уривок оповідання. Запишіть свою кінцівку з 2–4 речень, ускладнених однорідними членами.

566. Спишіть, уставляючи на місці крапок пропущені сполучники. Назвіть однорідні члени в реченнях.

1. Вогонь ... вода до́брі служити, ... лихі панувати. 2. Щире слово, добре діло душу ... серце обігріло. 3. Не роками старість гарна, ... ділами. 4. Вір своїм очам, ... не чужим речам. 5. Шануй батька ... неньку, буде тобі скрізь гладенько.

Придумайте одне речення за аналогією до записаних прислів'їв. Ускладніть його однорідними членами речення.

567. Складіть речення з однорідними членами про дбайливе ставлення до природи за схемами.

1. О і О. 2. О, але О і О. 3. О і О, і О, і О.

568. **Прочитайте уривок з поезії Ліни Костенко. Назвіть однорідні члени речення. Поясніть розділові знаки між ними.**

Прощай, морська корово із Командорських островів!
Чудовисько, **релікт**, створіння ластогруде.
Десь бачили тебе, останню із корів.
Ти вимерла як вид. Тебе уже не буде...
Корівонько, що їла, що пила?
Медузами цвіли твої альпійські луки.
Коли на глибині ти царственно пливла,
всі мертві кораблі дивилися крізь люки...

Морська корова
Dejavu Designs - Freepik.com

Напишіть невеликий текст (опис, роздум чи розповідь) на одну з тем: «*Як ми можемо берегти природу*», «*Як я бережу природу*». У творі використайте речення з однорідними членами.

Поясніть лексичне значення виділеного слова.

Схема синтаксичного розбору простого речення

1. Визначте вид речення за метою висловлювання.
2. Визначте вид речення за емоційним забарвленням.
3. Визначте підмет і присудок (граматичну основу).
4. Визначте, якими частинами мови є підмет і присудок.
5. З'ясуйте, двоскладне речення чи односкладне.
6. Визначте другорядні члени речення (якщо є).
7. З'ясуйте, чи ускладнене речення однорідними членами. Якщо так, то назвіть їх.

Приклад усного розбору простого речення

Я читаю книжку.

Речення розповідне. Неокличне. Граматична основа: підмет **я**, виражений займенником; присудок **читаю**, виражений дієсловом. Двоскладне, бо має підмет і присудок. Поширене, бо є другорядний член речення. Другорядний член додаток (*що?*) **книжку**. Неускладнене.

Приклад письмового розбору простого речення

Я читаю книжку.

Речення розпов., неокл., двоскл., підмет **я**, *присудок* **читаю**, *пошир., додаток* **книжку**, *неускл.*

§ 56. СПІЛКУВАННЯ. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 1–4 КЛАСАХ

Ключові поняття: мова, мовлення, спілкування, аргументи, мовленнєвий етикет, словесні й несловесні засоби спілкування, інтонація.

Мова — це звуки, букви, слова, словосполучення, речення тощо. Мова «зберігається» в словниках, довідниках.
Мовлення — це використання мови (писемне мовлення, усне мовлення).

За програмою початкової школи щодо спілкування ви вже навчилися дуже багато: • уважно слухати співрозмовника й адекватно відповідати на запитання; • користуватися формулами мовленнєвого етикету; • визначати позицію мовця, погоджуватися з нею чи заперечувати; • висловлювати власні думки й аргументувати їх; • ділитися своїми емоціями від прочитаного; • відтворювати в ролях діалог із прочитаних казок; • вступати в діалог на теми, які вас зацікавили; • обмінюватися письмовими повідомленнями; • дотримуватися правил спілкування з людьми різного віку; • відповідно до ситуації користуватися несловесними засобами спілкування тощо.

569. Прочитайте попередній текст. Поясніть, що таке словесні й несловесні засоби спілкування.

570. Прочитайте скорочений варіант казки «Колобок».

Були собі дід та баба та дожились уже до того, що й хліба нема. Дід і просить:

— Бабусю! Спекла б ти колобок!

— Та з чого ж я спечу, як і борошна нема?

— От, бабусю, піди в хижку та назмітай у засіку борошенця, то й буде колобок.

Послухалась баба, пішла в хижку, назмітала в засіку борошенця, витопила в печі, замісила гарненько борошно, спекла колобок та й поклала на вікні, щоб простигав.

А він лежав, лежав на вікні, а тоді з вікна на призьбу,

а з призьби на землю в двір, а з двору за ворота — та й покотився дорогою.

Біжить та й біжить дорогою, коли це назустріч йому зайчик.

— Колобок, колобок, я тебе з'їм!

— Не їж мене, зайчику-лапанчику, я тобі пісеньку заспіваю:

— Ану заспівай!

Я по засіку метений,
Я із борошна спечений,—
Я від баби втік,
Я від діда втік,
То й від тебе втечу!

Та й побіг знову. Біжить та й біжить... Перестріває його вовк:

— Колобок, колобок, я тебе з'їм!

— Не їж мене, вовчику-братику, я тобі пісеньку заспіваю.

— Ану заспівай! (*Колобок співає і біжить далі.*)

Аж іде ведмідь.

— Колобок, колобок, я тебе з'їм!

— Не їж мене, ведмедику, я тобі пісеньку заспіваю.

— Ану заспівай! (*Колобок співає і біжить далі.*)

Стрічається з лисичкою:

— Колобок, колобок, я тебе з'їм!

— Не їж мене, лисичко-сестричко, я тобі пісеньку заспіваю.

— Ану заспівай! (*Колобок співає.*)

— Ну й пісня ж гарна! — каже лисичка. — От тільки я недочуваю трохи. Заспівай-бо ще раз та сідай до мене на язик, щоб чутніше було. Колобок скочив їй на язик та й почав співати:

— Я по засіку метений...

А лисичка його — гам! Та й з'їла!

Відтворіть у ролях діалоги казки (*зважайте на додаткові відтінки в голосі, відповідну інтонацію тощо*).

Чи дотримувалися співрозмовники мовленнєвого етикету? Підтвердьте словами тексту.

У розмові лисичка використала: а) прохання; б) запрошення; в) лестощі; г) похвалу? (*Може бути кілька відповідей.*)

§ 57. ЦІЛІ Й ЗАВДАННЯ СПІЛКУВАННЯ. ВИДИ СПІЛКУВАННЯ. ЖИВЕ Й ВІРТУАЛЬНЕ СПІЛКУВАННЯ

Ключові поняття: спілкування, комунікація, види спілкування, віртуальне спілкування.

Спілкування — це стосунки людей з метою обміну думками, почуттями, переживаннями, звичками, способами поведінки, інформацією.

571. Прочитайте вислови відомих людей про спілкування.

1. Навчися слухати, і ти зможеш отримати користь навіть з тих, хто говорить погано (*Плутарх*). 2. Яка головонька, така й розмовонька (*народна мудрість*). 3. Умієш говорити — умій слухати (*народна мудрість*). 4. Заговори, щоб я тебе побачив (*Сократ*). 5. Мовчання іноді говорить більше, ніж слово (*Володимир Винниченко*). 6. Одного неточного, невдало сказаного або хоча б погано вимовленого слова іноді досить, щоб зіпсувати все враження (*Адам Міцкевич*). 7. Найблискучіша промова набридає, якщо її затягти (*Блез Паскаль*).

- Про які особливості спілкування йдеться в кожному реченні зокрема?
- Чому наголошено на вмінні слухати під час спілкування? Що може змінитися під час спілкування, якщо людина не вміє слухати?
- Чи потрапляли ви в ситуацію спілкування, коли самі не вміли слухати чи вас не почули? Розкажіть.

Цілі й завдання спілкування

Основні цілі спілкування:

- установлення контакту;
- обмін інформацією;
- обмін емоціями;
- спонукання до дії;
- узгодженість дій;
- усвідомлення себе в спілкуванні.

Основні завдання спілкування:

- передавання інформації;
- вплив на поведінку іншої людини;
- висловлення емоцій.

572. Прочитайте уривки з казки Шарля Перро.

1. Якось мати спекла пиріжки і каже дочці:

— Піди до бабусі, довідайся, як вона поживає, бо мені передавали, що нездужає. Віднеси їй пиріжки і цей горщичок масла.

2. Бідолашна дівчинка, не знаючи, як небезпечно зупинятися в лісі і слухати теревені вовка, відповідає йому:

— Я йду навідати бабусю й несу їй пиріжки та горщичок масла, які матуся передала їй.

— А чи далеко вона живе? — питає вовк.

— Авжеж, дуже далеко, — відповідає йому Червона Шапочка. —Он за тим вітряком, бачите, у хатинці край села.

— Гаразд, — каже вовк, — я теж піду до неї навідаюсь. Я ось цією стежкою піду, а ти прямуй он тією. Побачимо, хто з нас швидше прийде до бабусі.

- Прокоментуйте, які завдання спілкування виконані в цих уривках. Назвіть слова (речення), за допомогою яких ці завдання виконані.
- З якої казки ці уривки?

Види спілкування

- Контактне
- Дистанційне

- Пряме
- Опосередковане

- Усне
- Письмове

- Вербальне
- Невербальне

- Діалогічне
- Монологічне

- Особисте
- Масове

- Приватне
- Офіційне

- Живе
- Віртуальне

- Як ви розумієте різні види спілкування? Продемонструйте можливі відповідні ситуації в класі.

● **Живе спілкування** — це розмова, бесіда, доповідь.

● **Віртуальне спілкування** — це спілкування у віртуальному просторі за допомогою електронних засобів.

***Віртуальний** (від лат. *virtualis*) — можливий; той, що може або має проявитися за певних умов.

573. Поясніть кожен пункт переваг віртуального спілкування.

Переваги віртуального спілкування: ● можливість одночасно спілкуватися з великою кількістю людей; ● можливість спілкуватися незалежно від відстані і часу; ● доступ до величезної кількості інформації; ● можливість вибрати одночасне чи неодночасне спілкування.

574. Поясніть кожен пункт недоліків віртуального спілкування.

Недоліки віртуального спілкування: ● ризик вищої емоційної втомлюваності; ● ризик погіршення навиків міжособистісного невербального спілкування; ● відрив від реального життя; ● зменшення життєвого досвіду; ● утрата здатності зв'язно говорити.

575. Прочитайте речення.

1. Віртуальне спілкування має доповнювати, полегшувати, урізноманітнювати життя, а не навпаки. 2. Кожна людина сама вибирає, як зручніше спілкуватися. 3. Дитина вбирає з інтернету всю інформацію. 4. У віртуальному просторі теж потрібно вміти спілкуватися. 5. Якщо ми мовчимо, то теж про щось повідомляємо. 6. Спілкування — це навичка, якої можна навчитися (*Браян Трейсі*).

Чи погоджуєтеся ви з думками, висловленими в кожному реченні зокрема? Чому?

576. Продовжте речення.

Живе спілкування — це не просто передача інформації, а…

Прочитайте в класі свої речення. Чи погоджуєтеся з думками однокласників / однокласниць? Чому?

577. Спишіть фразеологізми. Поясніть їх лексичні значення.

Золоті слова, кількома словами, від слова до слова, дар слова, замовити слово, не вміти двох слів зв'язати, за словом у кишеню не полізе, дотримати слова.

Як ці фразеологізми стосуються теми нашого уроку?

578. Підвищену інтонацію у віртуальному просторі прийнято передавати великими буквами (капслоком). Чи завжди повідомлення, написане вам чи вами в інтернеті, означатиме підвищену інтонацію? Опишіть різні ситуації.

579. Подані характеристики поділіть на 2 групи: а) живе спілкування; б) віртуальне спілкування.

1. Можна спілкуватися з друзями, які живуть у різних містах і країнах. 2. Можна швидко отримати будь-яку інформацію. 3. Погуляти з другом у парку. 4. З часом помітно скорочується словниковий запас. 5. Емоції виражаються смайликами. 6. Спілкуючись, можна жестикулювати, розмовляти голосніше. 7. Можна переглядати улюблені фільми, програми. 8. Наявна небезпека появи інтернет-залежності.

Відредагуйте (усно) перше, друге й сьоме речення так, щоб уникнути тавтології.

580. Ситуація. Ви забули записати в щоденник домашнє завдання з математики. Ваш однокласник / однокласниця живе в тому самому будинку, на тому самому поверсі, що й ви. Ваші дії: а) зателефонуєте йому / їй; б) напишете смс; в) зайдете до нього /неї?

Відповіді напишіть на окремому аркуші, здайте вчительці / учителю. Полічіть кількість різних відповідей. Зробіть висновки.

А як би ви хотіли, щоб учинили стосовно вас? Повторіть процедуру підрахунку. Зробіть висновки.

581. **Поясніть, як ви розумієте кожну пораду.**

Поради для спілкування електронними повідомленнями

1. *Не пишіть того, чого б не сказали під час зустрічі віч-на-віч.*
2. *Не використовуйте надмірно скорочень. Це може робити розмову відчуженішою.*
3. *Якщо плануєте зробити відеодзвінок, записати голосове повідомлення, уточніть, чи зручний час зараз їх прийняти.*
4. *Ви не зобов'язані відповідати відразу і не можете вимагати негайної відповіді від інших: спілкування повідомленнями не є одночасним.*
5. *Не зловживайте емотиконами, виділеннями текстів, великими буквами.*
6. *В електронних повідомленнях можете дещо знехтувати правилами пунктуації, утім це не має шкодити розумінню ваших повідомлень.*

582. **Запишіть вислови. Поясніть їх лексичне значення.**

Теревені правити, переливати з пустого в порожнє, убивати час.

Це вільні (синтаксичні) словосполучення чи фразеологізми? Обґрунтуйте відповідь.

Кажуть, що будь-яке спілкування має мету.

Яка зазвичай мета вашого спілкування? Поясніть.

Чи може бути спілкування без мети? Цікава ВАША ДУМКА.

Безпека віртуального спілкування

Для декого віртуальне спілкування ефективніше, ніж живе, бо в інтернеті можна спілкуватися з багатьма людьми, почуватися розкутішими. Однак таке спілкування приховує небезпеку, тому що ви не бачите й добре не знаєте своїх віртуальних знайомих. Отже, не можете бути впевненими, що ці люди безпечні для вас.

583. **Поясніть, як ви розумієте кожну пораду.**

Поради для віртуального спілкування

1. *Дізнайтеся / виробіть правила спілкування в спільноті.*
2. *Не передавайте інформацію про себе та своїх друзів іншим особам.*
3. *Використовуйте надійні паролі.*
4. *Не публікуйте інформацію із закритих груп.*
5. *Не позначайте своїх друзів під дописами без їхньої згоди.*
6. *Не відповідайте на листи незнайомим людям.*
7. *Спілкування в інтернеті не є вашим обов'язком: щось не подобається — припиніть спілкування!*

584. **Соціологічні опитування про безпеку дітей-підлітків в інтернет-мережі надають такі дані про контакти: а) із родичами — 43 %; б) із віртуальними друзями — 21 %; в) із незнайомими людьми — 36 %.**

- Чим відрізняються віртуальні друзі і незнайомі люди? Поясніть.
- Зобразіть подану інформацію у вигляді діаграми.
- Зробіть висновки й будьте уважні!

585. **Ситуація.** Друг або подруга поділився / поділилася з вами інформацією: на вихідні він / вона зустрічається зі своїм віртуальним знайомим / знайомою, з якими спілкується упродовж трьох місяців. Ваша реакція: а) ви застережете, що це небезпечно; б) запропонуєте піти разом; в) розкажете батькам; г) повідомите вчителя?

- Обговоріть ситуацію в класі.
- Зобразіть отриману інформацію у вигляді діаграми. Проаналізуйте діаграму. Зробіть висновки.

586. **Продовжте речення.**

1. Мені подобається живе спілкування, тому що ...
2. Мені подобається віртуальне спілкування тому, що ...
3. Мені не подобається живе спілкування тому, що ...
4. Мені не подобається віртуальне спілкування, тому що ...

587. **Підготуйте коротку інформацію на тему «Нетикет».**

§ 58. СИТУАЦІЯ СПІЛКУВАННЯ. ГАРМОНІЙНЕ СПІЛКУВАННЯ. СЛУХАННЯ

Ключові поняття: спілкування, ситуація, слухання

Умови, за яких відбувається спілкування, називають ситуацією спілкування. Виокремлюють такі складники ситуації спілкування: ● *обставини спілкування;* ● *адресат спілкування;* ● *мета спілкування.*

Під час спілкування важливо визначити: ● *хто говорить* (*адресант*); ● *до кого говорять* (*адресат*); ● *тему спілкування;* ● *мету спілкування;* ● *умови спілкування* (*час, місце*).

588. Змоделюйте ситуацію спілкування.

Ви з однокласниками / однокласницями прийшли привітати свою першу вчительку / учителя з Днем працівників освіти.

Складіть діалог, який можливий під час спілкування з учителькою.

Чи доцільно вживати в цій ситуації а) архаїзми; б) історизми; в) антоніми; г) сленг? Обґрунтуйте відповідь.

Про гармонійне спілкування*

Щоб спілкування було гармонійним, запам'ятайте слова давньокитайського філософа Конфуція: «Є три помилки в спілкуванні людей: перша — це бажання говорити раніше, ніж потрібно; друга — соромитися сказати тоді, коли це потрібно; третя — говорити, не спостерігаючи за вашим слухачем».

*Гармонійне спілкування — доброзичливе, приємне спілкування.

589. Змоделюйте ситуацію спілкування.

Ви розмовляєте з бабусею / дідусем, які спілкуються діалектом. Ви змалку знаєте цей діалект.

Ви розмовлятимете з ними діалектом чи літературною мовою? Чому?

590. Ситуація. Вас запитали, чи ходили ви сьогодні в шкільну бібліотеку. І ви туди ходили.

- Ви відповісте: 1. Так. 2. Так, ходив /ходила. 3. Так, я ходив / ходила сьогодні в бібліотеку. 4. Кивнете головою. Поясніть свій вибір.
- Яка з цих відповідей (чи кілька відповідей) найбільше відповідатимуть гармонійному спілкуванню? Чому?
- Чи залежатиме відповідь від того, хто вас запитав? Поясніть.

591. Змоделюйте в класі діалог за попередньою ситуацією.

592. Прочитайте.

1. Красне слово — золотий ключик. 2. Стримуй себе у всьому, а найбільше у словах. 3. Слово чемне кожному приємне. 4. Слів не розкидаєш — добру славу маєш. 5. Невислухана мова не варта нічого. 6. Добре слово краще, ніж готові гроші.

- Поясніть лексичне значення слова «красне» (речення 1).
- Прокоментуйте прислів'я, яке вам припало до душі.
- Прокоментуйте прислів'я (якщо таке є), зі змістом якого ви не зовсім погоджуєтеся. Поясніть чому.
- Чому, на вашу думку, народ так цінував слово? А нині? Цікава ВАША ДУМКА.

Жанри мовлення: *комплімент, лестощі, похвала; прохання, умовляння, благання, клянчення, пропозиція; запрошення; згода, відмова; вибачення; подяка; привітання; смс.*

593. Назвіть жанри мовлення, які передбачають мовні форми ввічливості. Чи є такі, що не передбачають цих форм?

- Чи сприяє ввічливість гармонійному спілкуванню? Поясніть свою думку. Наведіть приклади.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Ку́рятина	Кропива́
Кулінáрія	Мáркетинг

594. **Прочитайте групи речень. Поясніть зміст кожного речення. Знайдіть двозначність змісту в кожній групі. Поясніть.**

1. Радість горе подолає. Радість горе подолає. 2. Ми купили сухі фрукти і цукерки. Ми купили цукерки й сухі фрукти. 3. Ми побачили, що став, зарослий очеретом, сумував. Ми побачили став, зарослий очеретом, що сумував. 4. Минулої неділі я відпочивав. Минулої неділі я відпочивав.

У котрій парі речень двозначність спричинена незнанням міжмовних омонімів. Обґрунтуйте думку.

Чи сприяє двозначність гармонійному спілкуванню? Поясніть.

Ще раз прочитайте першу пару речень. До якої думки, висловленої у цих реченнях, ви схиляєтеся? Чому?

Під час спілкування варто: ● *дивитися на співбесідника;* ● *не перебивати;* ● *не критикувати;* ● *усміхатися.*

Про слухання

595. **Прочитайте речення. Поясніть його зміст. Наведіть 1–2 приклади життєвої ситуації на підтвердження правильності цього змісту.**

Уміння слухати — гарантія правильного розуміння співрозмовника, запорука успішного спілкування.

Слухати співрозмовника можна по-різному: ● *пасивно* (*не втручатися в розмову*); ● *активно* (*усі співрозмовники можуть висловитися*); ● *чуттєво* (*більше уваги приділяти «зчитуванню почуттів»*).

Як правильно слухати

1. Слухаю, ● що каже; ● як каже.
2. Намагаюся зрозуміти, навіщо каже.
3. Роблю висновок, приймаю чи не приймаю інформацію, за потреби ставлю уточнювальні запитання.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Пере́пис	Соломи́нка
Легки́й	Піце́рія

596. Прочитайте оповідання Василя Сухомлинського «Розділена радість».

У Катрусі сьогодні велика радість. Понад рік хворів її татко. В лікарні лежав, три операції переніс. Мамі і Катрусі було тяжко. Не раз, бувало, прокинеться Катруся вночі й чує: мама тихо плаче. А сьогодні татко вже на роботі. Здоровий і бадьорий. Радісно сяють Катрусині очі. Прийшовши до школи, зустріла дівчинка у дворі двох своїх однокласників, Петрика і Гришка. Зустріла й поділилась радістю:

— Наш татко видужав...

Петрик і Гришко, глянувши на Катрусю, здивовано знизали плечима й, нічого не сказавши, побігли ганяти м'яча. Катруся пішла до дівчаток, що гралися в класи.

— Наш татко видужав, — сказала вона, і радість засяяла в її очах.

Одна з дівчаток, Ніна, з подивом запитала:

— Видужав — ну й що з того?

Катруся відчула, як із грудей до горла підкотився важкий клубок і дихати стало важко. Вона відійшла до тополі на кінці шкільного подвір'я і заплакала.

— Чому ти плачеш, Катрусю? — почула вона тихий, ласкавий голос Кості, мовчазного хлопчика, її однокласника.

Катруся піднесла голову й, схлипуючи, відповіла:

— Наш татко видужав...

— Ой, як же це добре! — зрадів Костя. — Біля нашої хати в бору вже зацвіли проліски. Зайдемо після уроків до нас, нарвемо пролісків і понесемо твоєму таткові.

Радість засяяла в Катрусиних очах.

- Чи почули Петрик і Гришко, що сказала Катруся?
- Яка була реакція Ніни на слова Катрусі?
- Як сприйняв Катрусину новину Костя?
- Поясніть активне, пасивне, чуттєве слухання на прикладі цього тексту.
- До якого типу слухання схильні ви? Який тип слухання ви хотіли б розвинути?

597. **Послухайте оповідання «Хитрий Сніговик»** (https://pp-books.com/5klas-ukr-a12).

- Усно відтворіть зміст почутого.
- На основі прослуханого оповідання напишіть короткий твір (10–12 речень) на тему «У світі фантазії».

§ 59. СУПЕРЕЧКА І СВАРКА. ПРАВИЛА ГАРНОГО СПІВРОЗМОВНИКА

Ключові поняття: суперечка, сварка, маніпуляції в спілкуванні, учасники спілкування, наміри співрозмовників, правила гарного співрозмовника.

Суперечка — процес обміну протилежними думками.

Умови ефективної суперечки:

- *увічливість;*
- *контроль своїх емоцій;*
- *підкріплення своєї думки аргументами, а не емоціями.*
- *відкритість для аргументів.*

598. **Прочитайте казку.**

ДВА ЦАПКИ

Два цапки паслися біля зрошувального каналу.

— Агей, друже, переходь до мене та пограймося,— гукнув один.

— Ні, ти до мене переходь,— одказав другий.

— Гаразд, я йду до тебе,— погодився перший.

— Ні, я до тебе йду,— заперечив другий, і рушили назустріч один одному.

Зійшлися вони посередині кладки. А кладка та була вузесенька, розминутися ніде.

— Ти повертайся назад, а я перейду,— сказав один цапок.

— Ні, повертайся ти, а перейду я,— не погодився другий.

Отож нікотрий не хотів поступитися.

— Не послухаєш мене, я покажу тобі, де раки зимують! — погрозив один.

— Ану-ну, покажи! — затявся на своєму другий.

Розсердилися цапки, поставали на задні ноги, буцнулися лобами і обидва шубовснули в канал...

- Чи дотримувалися цапки умов ефективної суперечки?
- Чим підкріплювали цапки слова: аргументами чи емоціями?
- Знайдіть фразеологізм і поясніть його значення.

Еристика — мистецтво вести суперечку.

599. Є такі види суперечки: *дискусія, полеміка, диспут, дебати.*

- Випишіть зі словника значення цих термінів. Розкажіть про відмінність між ними.

Суперечки *бувають у соціальних мережах, теле- і радіопросторі, газетах, побутовому спілкуванні.*

- *Якщо розумієте, що суперечка заради суперечки, припиніть її.*
- *Якщо в результаті суперечки ви маєте рацію, поводьтеся стримано й гідно. Не демонструйте гордості, зверхності й радості.*
- *Якщо доведено, що ваші переконання помилкові, стримано й гідно визнайте поразку.*

600. Прочитайте речення.

1. Повага до людей є повага до самого себе (*Джон Голсуорсі*).
2. Образа притаманна слабким (*Григір Тютюнник*).

- Чи погоджуєтеся з висловленими думками? Поясніть відповідь.

601. Прочитайте речення. Виберіть те, з приводу змісту якого можна влаштувати суперечку. Поясніть вибір.

1. Календарний рік має 12 місяців. 2. Дівчата люблять пекти. 3. Ми вивчаємо українську мову.

602. Випишіть із легенди «Як виникли Карпати» приклад суперечки.

603. Поясніть на прикладах (можете взяти записи з YouTube), чи має значення інтонація під час суперечки.

604. Ситуація. Ви ведучий / ведуча програми «Діти». Тема дискусії «Чи потрібно дітям давати завдання?». Наведіть по 3 аргументи «за» і «проти».

Сварка — гостра суперечка, що супроводиться гострими докорами, образами.

605. Продовжте речення. Запишіть. Скористайтеся довідкою.

1. Під час сварки бесіда ведеться … . 2. Бажання слухати свого співрозмовника передбачає … . 3. Людина обстоює свою позицію, не бажає слухати співрозмовника під час … . 4. Люди відчувають злобу й агресію під час … . 5. Люди відчувають азарт, піднесення під час … . 6. … — відкритий конфлікт. 7. Під час … звучать різкі слова й образи.

ДОВІДКА. Суперечка. Підвищеним тоном. Сварка.

606. Випишіть із оповідання Володимира Винниченка «Федько-халамидник» приклад сварки.

607. Який зі смайликів відображає сварку? Аргументуйте. Посперечайтеся. Але не посваріться :)

608. Прочитайте киргизьку народну казку «Пташина суперечка».

Якось поставив мисливець у лісі тенета, й потрапило в них чимало різних птахів: галки й ворони, горобці й голуби.

Довго борсалися птахи, але вибратися на волю не могли. Стали вони раду радити.

— Ми потрапили в сіті, спокусившись легкою здобиччю, — говорили вони. — Самі винні, то й вибиратися треба самим. Нумо поміркуймо разом, може, якось і виберемось на волю.

Стали птахи разом думати-гадати, що їм робити. Зрештою, погодилися на такій думці: всім одночасно розправити крила й злетіти в небо, піднявши тенета на собі.

Як вирішили, так і вчинили. Усі водночас розправили крила й злетіли в небо із сіттю, зірвавши вбиті в землю кілки. Саме цієї миті нагодився мисливець. Побачивши птахів, що несли його сіть, він кинувся бігти слідом за ними. Птахи летіли дедалі швидше, але й мисливець прискорював біг, думаючи собі: «У сіті багато різних птахів, вони можуть скоро й посваритися. А як між ними не буде згоди, вони летітимуть

повільніше й незабаром спустяться нижче». Так воно й сталось, як гадав мисливець. Незабаром між птахами зчинилася суперечка. Галки закричали:

— Якби не ми, ви нізащо не підняли б сіті.

— Що ви кажете?! Та без нас ви ніколи і з місця не зрушили б! Сіть підняли ми самі! — закаркали гнівно ворони.

— Не забувайте, що без нас вам нізащо від землі не відірватись, — дружно гули голуби.

— Ми, лише ми підняли сіть! — цвірінькали горобці.— Потрудились найбільше ми!

Ніхто нікого не слухав, суперечка тривала. Тим часом тихенько підкралася втома, крила птахів наливалися свинцем, сіть опускалася нижче й нижче.

А тут і мисливець приспів: схопився за мотузку, що звисала донизу, й сіть упала на землю. Зрадів мисливець багатій здобичі, забрав птахів і відніс додому (*bit.ly/3LYUqZM*).

- Птахи сперечалися чи сварилися? Аргументуйте відповідь.
- Чи могла доля птахів, які потрапили в сіть, вирішитися по-іншому? За якої умови?

В основі маніпуляції лежить використання слабкостей співрозмовника, намагання приспати критичне сприйняття дійсності. Маніпулятору властиві нещирість, байдужість, недружелюбність. Він прагне отримати для себе щось бажане, не висловлюючи прямо своєї потреби.

Маніпуляція — махінація, шахрайство; поведінка або висловлення, адресоване вам, мета якого від вас прихована.

ПРАВИЛЬНО
Ре́мінь
Рівни́на

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
О́лень
Урочи́стий

609. **Чи можуть лестощі використовуватися для маніпуляції? Наведіть приклади.**

610. **Ситуація.** **У вас є навушники, проте реклама інших навушників така вдала, так вплинула на вас, що ви просите (благаєте, клянчите) батьків, щоб їх купили. (Найближчим часом ви не збиралися купувати нові навушники, бо нинішні вас абсолютно влаштовували).**

- Чи можна припустити, що за таких умов ви піддалися маніпуляції?
- Чи реклама маніпулює почуттями людей? Поясніть.

Вами маніпулюють, якщо • вас постійно роблять винними; • вам часто кажуть: «Якщо ти мене любиш, то …», «Якщо ти мені друг, то …». Якщо ви так робите чи кажете, то маніпулюєте ви.

Учіться говорити **«ні»** *людям, які пробують підлещуватися чи грати на ваших почуттях.*

611. **Прочитайте речення.**

1. Багато говорити і багато сказати не те саме (*Софокл*). 2. Легше оптом заперечити, ніж детально довести (*Ірина Вільде*). 3. Слово належить наполовину тому, хто говорить, і наполовину тому, хто слухає (*Мішель де Монтень*). 4. Усякий чує лише те, що розуміє (*Плавт*).

- Розкажіть, як ви розумієте кожен вислів.

612. **Прочитайте сцену з комедії Миколи Куліша «Мина Мазайло».**

Тьотя Мотя:
— Єтого не может бить!
— Га?
— Єтого не может бить!
— Дóводи?
— Дóводи? Будь ласка, — дóводи. Да єтого не может бить, потому што єтого не может бить нікада.

- Чи легко аргументувати власну думку людям типу тьоті Моті? Поясніть.
- Прочитайте суржик у цьому уривку.

613. **Прочитайте інформацію про мету співрозмовників.**

Мета співрозмовників: • *Знайти істину.* • *Донести власні переконання слухачам.* • *Перемогти співрозмовника.* • *Принизити співрозмовника.* • *Суперечка (сварка) задля суперечки (сварки).*

За якої мети співрозмовника суперечка не матиме сенсу? Чому?

614. **Прочитайте речення.**

1. Оратор повинен вичерпати тему, а не терпіння слухачів (*Вінстон Черчилль*). 2. Хто ясно думає, той ясно й говорить (*Нікола Буало*). 3. Коли пишеш промову, найважче вирішити, що робити з руками під час виступу (*Френк Габбард*). 4. Обов'язок оратора — говорити правду (*Платон*).

За кожним реченням сформулюйте окреме правило гарного співрозмовника.

615. **Прочитайте правила гарного співрозмовника.**

Правил гарного співрозмовника багато. Назвемо деякі. • *Менше вживайте займенник «я».* • *Навчіться слухати.* • *Якщо знаєте співрозмовника, звертайтеся до нього на ім'я.* • *Якщо співрозмовник вас не зрозумів, значить ви неправильно висловилися.* • *Говоріть просто й зрозуміло.* • *Не радьте, якщо не просять поради.* • *Не перебивайте співрозмовника.* • *Не говоріть про те, чого не знаєте.* • *Зважайте, з ким говорите, де говорите, коли говорите.* • *Усміхайтеся. Можна очима. Навіть якщо розмовляєте телефоном!*

Яких правил із перелічених ви дотримуєтеся? Яких не дотримуєтеся? Чому?

Поясніть, як ви розумієте останнє записане правило.

Назвіть ще 1–2 правила гарного співрозмовника.

616. **Ситуація.** **На дні народження друга / подруги ви почали говорити про себе. Яке правило гарного співрозмовника ви порушили.**

617. **Створіть (згадайте) ситуації, у яких порушено одне з наведених вище правил співрозмовника.**

§ 60. ЕТИКЕТНІ НОРМИ СПІЛКУВАННЯ. ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ.

Ключові поняття: спілкування, засоби спілкування, вимова й інтонація, ознаки переконливості й аргументованості в спілкуванні.

Спілкування буває усне й писемне.

У спілкуванні мають значення *інтонація, тон, вираз обличчя, очей, усмішка, поза* тощо.

Етикет — установлені норми поведінки і правила ввічливості в якому-небудь товаристві.

Мовленнєвий етикет — це **система** спеціальних **формул ввічливості**.

Формули мовленнєвого етикету стосуються ● вітання; ● прощання; ● прохання; ● вибачення; ● подяки.

618. Запишіть формули ввічливості в три стовпчики: а) вітання; б) прощання; в) вибачення.

Доброго ранку, до побачення, добрий день, на все добре, привіт, добрий вечір, перепрошую, до зустрічі, спасибі, бувайте.

Чи ви завжди вітаєтеся зі своїми рідними, знайомими? Які словосполуки при цьому вживаєте? А як вітаєтеся (прощаєтеся) з друзями, однолітками?

619. Ситуація. Ви поспішали, були задумані й на ходу сказали людині: «Привіт». І раптом побачили, що це був тато одноклясника.

Чи доречним було таке привітання? За яких умов воно доречне?

620. Утворіть формули мовленнєвого етикету, що стосуються вітання, прощання, прохання, добираючи слова із коренями добр-, здоров-, ласк-.

ПРИКЛАД. Добрий день! Ласкаво просимо! Будьте здорові!

621. Прочитайте речення.

1. Любив я, коли хтось на дорозі, проходячи повз нас, казав: «Здрастуйте!» І любив, коли дід одказував: «Дай Бог здрастувать!» (*Олександр Довженко*). 2. «Здрастуйте!» — привіталися ви до діда. «Здрастуйте й вам!» — обізвався дід (*Панас Мирний*). 3. «Дай тобі, Боже, здоров'я, пані!» — сказав нарешті (*Ольга Кобилянська*). 4. «Дай вам, Боже, здоров'є, діду Михайле!» (*Василь Стефаник*).

- Назвіть формули вітання, ужиті в реченнях.
- Слово «здоров'є» (речення 4) — це: а) архаїзм; б) історизм; в) діалектизм? Аргументуйте відповідь.
- Визначте відмінки іменників у реченні 4.
- Зробіть висновок про побутування різних формул вітання в Україні (XX ст.), відштовхуючись від місця народження (проживання) письменників, а саме: Олександр Довженко (*Чернігівщина*), Панас Мирний (*Полтавщина*), Ольга Кобилянська (*Чернівеччина*), Василь Стефаник (*Івано-Франківщина*).

ЦЕ ЦІКАВО. *Слово «спасибі» виникло як результат злиття вислову «Спаси Бог», з яким відбулася відповідна фонетична зміна. У писемних пам'ятках це слово згадується з XVI ст. Слово «спасибі» не можна вважати калькою з російської мови, тому що • воно є в словнику за ред. Бориса Грінченка, а там росіянізмів немає; • воно є у творах усіх класиків української літератури; • воно входить до фразеологізмів: і спасибі не скаже* (*за Олександром Пономаревим*).

622. Спишіть уривок з вірша Андрія Малишка.

Міць твоя живе в моєму хлібі
І в судьбі, якою дорожу.
Я прийду і вимовлю: «Спасибі».
І нічого більше не скажу.

За твою усмішку, рідну й милу,
За казки в дніпровому краю,
За любов, і за пісенну силу,
І за ніжність мріяну твою.

- За що дякує Андрій Малишко дядькові, рідному братові тата?
- Як ви розумієте словосполучення «в дніпровому краю»?
- Підкресліть однорідні члени речення.
- Яким членом речення є слово «ніжність» (останній рядок)?

Засоби спілкування:

- **Вербальне** — це словесне спілкування.
- **Невербальне** — це спілкування за допомогою жестів, міміки, діапазону голосу (тихо, голосно), сміху, темпу розмови, інтонації, пози людини, дистанції співрозмовників тощо.

623. Ситуація. Учитель / учителька невербальними засобами запропонував / запропонувала вам зліпити з пластиліну сонце. Ви мовчки самостійно виконуєте завдання.

Продемонструйте в класі ваш виріб. Чи це саме те, що запропонувала зробити вчителька / учитель?

624. Ситуація. Учитель / учителька словесно запропонував / запропонувала вам намалювати смайлик, який відображав би характер вашого класу. Ви можете спілкуватися тільки невербально.

Чи легко було виконати завдання? Чому? Які невербальні засоби спілкування ви використовували?

625. Прочитайте речення.

Змін голосу стільки ж, скільки змін душі (*Цицерон*).

Чи погоджуєтеся з думкою давньоримського філософа? Аргументуйте.

Повправляйтеся у вимові речення «Іди сюди» різними відтінками.

Як може залежати дія адресата від відтінків вашої інтонації? Наведіть приклади.

626. Підготуйте коротку інформацію, як повідомляли людей про те, що відбудеться важлива подія в місті чи селі в 1980-х роках, і як це можна зробити нині.

627. Відомо, що, спілкуючись телефоном, 14 % інформації передаємо словами, 85 % — інтонацією.

Чи передаємо, спілкуючись телефоном, інформацію жестами? Чому? Дайте розлогу відповідь.

628. **Розгляньте ілюстрацію до казки Шарля Перро «Червона Шапочка». Назвіть за зображенням невербальні засоби спілкування. Чи можна їх передати у віртуальному спілкуванні? Поясніть.**

Про вимову й інтонацію

629. **Прочитайте речення.**

Зміст розмови слід продумувати заздалегідь, розмовляти виразно і чітко, не ковтати кінцевих звуків, не бубніти, не квапитись, не повторюватись, не робити великих пауз, не вживати беззмістовних фраз, ставити акценти, виділяти інтонаційно важливі моменти (за *Олександрою Курило, Іриною Розман*).

Продовжте речення: • Якщо зміст розмови не продумувати заздалегідь, то … • Якщо не говорити чітко й виразно, то … • Якщо квапитися, то … • Якщо повторюватися, то … • Якщо робити великі паузи, то … • Якщо вживати беззмістовні фрази, то … • Якщо не виділяти інтонаційно важливі моменти, то … .

630. **Ситуація.** **Ви нечітко вимовили дзвінкі в кінці слів *гриб, важ, міг*. Чи вплине це на правильність інформації. Поясніть.**

631. **Ситуація.** **Друзі бесідували про різні тканини. Олена сказала «а́тлас». Інші здивовано перезирнулися.**

Чому інші здивовано перезирнулися? Що неправильно сказала Олена?

632. **Ситуація.** **Вам сказали «дякую», але вас чомусь це образило.**

Що вас образило: слово чи інтонація? З якою інтонацією це могло бути сказано? Спробуйте відтворити різні інтонації.

Інтонація — засіб передавання думки в певному голосовому тоні, що може містити **вимогу, прохання, ствердження, схвалення, пораду, попередження, образу, вибачення, зневагу** тощо.

633. **Доберіть різного типу фрази і вимовте їх з інтонацією, що містить вимогу, прохання, ствердження, схвалення, пораду, попередження, образу, вибачення, зневагу.**

634. **Прочитайте вірш Петра Сороки, виділяючи інтонаційно важливі моменти.**

Дятел стукає: тук-тук!
— Хто це там? — спитав борсук.
— Це, — сказав поважно лев, —
добрий лікар всіх дерев.
— Що він робить поміж віт?
— В нього ранішній обхід.

Вірш оформлений діалогом чи прямою мовою? Поясніть.

Про переконливість та аргументованість

Переконувати — доводити що-небудь комусь (собі), змушувати кого-небудь (себе) повірити у щось, погодитися з ким-, чим-небудь.

Аргументувати — наводити аргументи, докази; обґрунтовувати.

Аргумент — підстава, доказ, які наводять для обґрунтування, підтвердження чого-небудь.

Щоб спонукати адресата до певних дій, його переконують і аргументують свою позицію. Для переконання потрібно: • привернути увагу • викликати цікавість • викликати бажання діяти чи не діяти

• Аргументи мають бути зрозумілі, чіткі, точні; вагомі, переконливі й вірогідні.

• Аргументів не має бути забагато, бо тоді вони не спрацюють.

Мовленнєві конструкції, які доцільні під час обґрунтування чогось: • Чому я так думаю? По-перше, … , а по-друге, …• Я так вважаю, тому що … • Довести твердження можу такими аргументами: • Спробую переконати вас такими аргументами: • Моє переконання ґрунтується на тому, що …

635. Прочитайте текст.

На екрані хлопчик з дерев'яною головою в червоній шапочці, що виявився не таким безтурботним, саме вбив пластмасового крокодила …

Конрад відвів пальця від носа і сказав:

— Бідний крокодиле, біднесенький, як мені тебе шкода!

— Тобі таке не подобається? — запитав пан Еґон…

— Треба мати співчуття до тварин! — відповів Конрад.

— Але ж це крокодил, Конраде! — вигукнула пані Бартолотті. — Крокодил — погана тварина, він їсть людей з усіма кісточками й тельбухами!

— Цей крокодил у телевізорі хотів лише спати, — заперечив Конрад. — А той у червоній шапці збудив його, бо репетував на все горло.

— Так, але … — промурмотіла пані Бартолотті.

— По місцевості, де живуть хижі звірі, той у червоній шапочці взагалі повинен їздити тільки в закритій машині, — сказав Конрад. — Так набагато безпечніше і для крокодила, і для нього самого.

— Так, але … — знову промурмотіла пані Бартолотті.

Кристіне Нестлінґер

Хто переконливіший: Конрад чи пані Бартолотті? Підтвердьте відповідь словами з тексту.

636. Напишіть есе (7–9) речень на тему «Чи потрібно знати історію своєї країни (народу, родини)?». Почніть твір так: Я вважаю, що … .

Для аргументації своєї думки використовуйте мовленнєві конструкції, зазначені в рубриці «Зверни увагу». Висновок почніть так: Отже, …

Культура мовлення

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Від нічого робити	Знічев'я
Наоборот	Навпаки́

§ 61. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Ключові поняття: речення, граматична основа, просте речення, складне речення.

За будовою розрізняють речення **прості і складні**.

637. Запишіть речення. Підкресліть граматичні основи.

1. Доки здоров'я служить, людина не тужить. 2. Ціну здоров'я знає лише той, хто його втратив. 3. У кого що болить, той про те й гомонить. 4. Без здоров'я ніщо людині не миле. 5. Здоров'я — найдорожчий скарб (*народна мудрість*).

- Зверніть увагу, скільки граматичних основ у кожному реченні.
- Зробіть висновок, які речення називають простими, а які — складними.

Складним називають речення, яке складається з двох або більше простих речень. Наприклад: *Здоров'я не цінують, доки не прийде хвороба* (*Томас Фуллер*).

Прості речення в складному об'єднані між собою за змістом (поєднуються інтонаційно) і граматично (поєднуються за допомогою сполучників чи сполучних слів).

Якщо прості речення в складному поєднуються лише інтонаційно (без сполучників), таке речення називають **безсполучниковим**.

Наприклад. *Було б здоров'я, решту наживають* (*народна мудрість*).

Якщо прості речення в складному поєднуються інтонаційно та за допомогою сполучників (і, й, та, а, але, зате, проте, що, щоб, як та ін.) чи сполучних слів (що, де, коли, який та ін.), таке речення називають **сполучниковим**.

Наприклад. *Здоров'я настільки переважує всі інші блага життя,* **що** *насправді здоровий жебрак щасливіший від хворого короля* (*Артур Шопенгауер*). *Фізичні вправи можуть замінити безліч ліків,* **але** *жодні ліки у світі не можуть замінити фізичних вправ* (*Анджело Моссо*).

В усному мовленні між частинами складного речення на місці розділового знака витримують невелику паузу. У кінці кожної частини складного речення, крім останньої, голос підвищується, а в кінці складного речення голос знижується.

638. Запишіть речення. Підкресліть граматичні основи.

Галя стояла, спершись об одвірок, і тихо всміхалася. Життя знову було прекрасне, що б там хто не казав. Попереду чекає чудове літо. До літа Степанчик остаточно одужає, отже, знову будуть мандрівки на Десну, нічні багаття до зірок, Галя зі Степанчиком купатимуться донесхочу, гратимуться, пустуватимуть, Степанчик тупотітиме здоровими ніжками (*за Зіркою Мензатюк*).

- Прочитайте складні речення, правильно їх інтонуючи.
- Зробіть висновок, яким зв'язком поєднані частини складних речень: безсполучниковим чи сполучниковим.
- Зі скількох простих речень складається кожне з цих складних речень?
- Прочитайте однорідні присудки в поданих реченнях.

639. Запишіть речення, попередньо перетворивши складні речення з безсполучниковим зв'язком у сполучникові. Розділові знаки збережіть.

ПРИКЛАД. Людині можна все, не все є корисним. — Людині можна все, але не все є корисним.

1. Потрібно правильно чергувати працю і відпочинок, організмові шкідливо працювати виснаженим. 2. Збалансуймо своє харчування, воно має бути достатнім, але не надмірним. 3. Будьмо фізично активними, жодні методики для здоров'я не замінять руху, прогулянок. 4. Змініть своє ставлення до життя, уникайте неприємних вам людей, робіт, вони спричиняють багато негативних емоцій.

- Підкресліть граматичні основи (підмет і присудок).
- Назвіть односкладні речення. Поясніть свій вибір.
- Підкресліть другорядні члени в реченні 4.

640. Прочитайте. Перекажіть поданий текст одним складним реченням зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

Хтось виніс із хати маленьке сіре кошенятко й пустив його на дорогу. Сидить кошеня та й нявчить. Бо хоче додому, до матусі. Проходять люди, дивляться на кошеня. Хто сумно хитає головою, хто сміється. Хто жаліє: бідне кошенятко, та й іде собі.

Настав вечір. Зайшло сонце. Страшно стало кошеняткові. Притулилося воно до куща та й сидить — тремтить. Поверталась зі школи маленька Наталочка. Чує — нявчить кошеня. Вона не сказала ні слова, а взяла кошеня й понесла додому.

Пригорнулося кошенятко до дівчинки. Замуркотіло. Раде-радісіньке.

Василь Сухомлинський

- Переказуючи текст, зверніть увагу на інтонацію.
- Спишіть перший абзац. Визначте прості і складні речення.
- Підкресліть головні і другорядні члени в першому реченні.
- Назвіть у тексті однорідні члени речення.

Чи підтверджує фото кошеняти опис у тексті? Обґрунтуйте відповідь словами з тексту.

§ 62. КОМА МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ, З'ЄДНАНИМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ І СПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКАМИ

Ключові поняття: речення, граматична основа, просте речення, складне речення, сполучниковий і безсполучниковий зв'язки́, кома.

641. Прочитайте речення. Зверніть увагу на розділові знаки між частинами складного речення, з'єднаними безсполучниковим і сполучниковим зв'язками.

1. Той добре серце має, хто слабшого захищає. 2. Дерево тримається корінням, а людина — родом (*народна мудрість*).

- Прочитайте речення 2. Яке слово з першої частини (*простого речення*) цього речення можна вставити замість *тире*?
- Чи погоджуєтеся ви з думками, висловленими в реченнях? Дайте розлогу відповідь.

Одним із розділових знаків, які ставлять між частинами сполучникового й безсполучникового речень, є кома.
Наприклад. *Мене дивує, що в дитинстві мене нічого не дивувало* (*Ліна Костенко*).

Кому ставлять між частинами складного речення, з'єднаними безсполучниковим і сполучниковим зв'язком.
Пор. 1. *Чи то колодязь був надто вже глибокий, чи то падала Аліса надто вже повільно* (*Льюїс Керролл*). 2. *Колодязь був надто вже глибокий, падала Аліса надто вже повільно.*

Запам'ятайте! Кому ставлять і перед неповторюваними сполучниками **і, й, та** (у значенні **і**), **чи**.
Наприклад. *Дорога спить, і тиша навкруги* (*Ліна Костенко*).

642. Прочитайте речення, правильно інтонуючи.

Із Юнатаном завжди було весело. Хоч він уміє робити все набагато краще за мене, а не бачить у цьому нічого особливого. Він ніколи не хвалиться, а все в нього виходить немов саме собою. Мені навіть деколи здається, начебто він хоче, щоб у мене виходило краще... Я теж раз влучив у середину цілі, і Юнатан так зрадів, ніби дістав від мене подарунок (*за Астрід Ліндгрен*).

- Назвіть прості і складні речення. Обґрунтуйте відповідь.
- Поясніть уживання коми в складних реченнях.
- Змініть речення, опустивши ті сполучники між частинами складного, які можна забрати з речення, не порушуючи зміст.

Які риси вдачі притаманні Юнатанові, героєві повісті «Брати Лев'яче Серце» Астрід Ліндгрен? Опишіть їх одним реченням, використавши однорідні члени. Речення, яке ви склали, просте чи складне? Доведіть.

643. **Запишіть речення. Підкресліть головні і другорядні члени.**

1. Настала весна, й зацвіли квіти. 2. Настала весна й зачарувала всіх.

Поясніть, чому перед одиничним (неповторюваним) сполучником **й** у першому реченні потрібно ставити кому, а в другому — не потрібно.

644. **Запишіть речення. Поясніть розстановку розділових знаків.**

1. Влітку розростались вередливі кущі терну, широка папороть, у лісі ставало вогко і темно від густої зелені, і тільки вершечки дерев бачили блакитне небо (*Оксана Іваненко*). 2. Ти знаєш, що ти — людина? Ти знаєш про це чи ні? (*Василь Симоненко*).

Назвіть однорідні члени речення.

Зі скількох простих речень складається перше речення?

645. **Перебудуйте пари простих речень у складні зі сполучниковим чи безсполучниковим зв'язками. Запишіть.**

1. Навчімося бути вдячними за щоденні блага. Дякувати нам є за що. 2. Будьмо добрішими і до себе, і до інших. Доброта робить людей щасливішими. 3. Любімо тварин, дбаймо про них. Турбота про чотирилапих чи пернатих, чи лускатих і безлапих, спілкування з ними заряджає позитивом. 4. Не засуджуймо і не критикуймо. Кожна людина знає справжні причини свого вчинку.

Поясніть уживання розділових знаків між частинами складного речення й однорідними членами.

646. **Запишіть речення. Підкресліть головні і другорядні члени речення.**

1. Від згадки про шкільний успіх Галя нишком усміхнулася, і на душі їй потепліло (*Зірка Мензатюк*). 2. Так плакала й зітхала бідна кисличка, і дуже стало її шкода і ласкавій липі, і пустуну вітру, і працьовитому дятлові (*Оксана Іваненко*). 3. Кисличка навіть не зітхнула, і тільки гілля трохи затремтіло (*за Оксаною Іваненко*).

Поясніть уживання коми між частинами складного речення та однорідними членами в записаних реченнях.

Накресліть умовні схеми складних речень.
■ — просте речення.

ПРИКЛАД. Світло сліпить, та не грає веселе проміння (*Леся Українка*). ■, та ■.

647. Придумайте й запишіть складні речення про добрі вчинки, волонтерство чи оберіть іншу тему за поданими схемами.

1. ■, ■, ■. 2. ■, бо ■. 3. ■, що ■. 4. Коли ■, тоді ■. 5. Якщо ■, то.

Поясніть лексичне значення слова *волонтерство*. Наведіть приклади волонтерства.

Інколи між частинами складного речення кому не ставимо. Пор. 1. *Сосни зеленіють, і ялини хизуються своїм розкішним вбранням*. 2. **Тільки** *сосни зеленіють і ялини хизуються своїм розкішним вбранням*. Слово *тільки* (речення 2) стосується обох простих речень, і тому коми не ставимо.

648. Спишіть текст. Розставте пропущені розділові знаки. Поясніть пунктограми.

А звуки орга́на розсипаються по підлозі вдаряються об стіл сиплються травневим дощем на підвіконня. Хоча хто сказав що це травнева музика. Я нічого не знаю про цю музику не знаю навіщо Бах її написав і що він тоді думав. Знаю тільки що невагомість починається із серця яке стає великою синьою надувною кулькою і розширює груди. І ми всі літаємо в повітрі навколо Полініного інвалідного крісла (*Дзвінка Матіяш*).

Підкресліть слова, ужиті в переносному значенні.

Чи є пристосовані для інвалідних візків сходи в крамниці чи багатоповерховому будинку у вашому населеному пункті? Чи важливо це?

Схема синтаксичного (неповного) розбору складного речення

1. Визначте вид речення за метою висловлення.
2. Визначте вид речення за емоційним забарвленням.
3. Назвіть прості речення в складному.
4. Яким зв'язком поєднані прості речення в складне: безсполучниковим чи сполучниковим?
5. Визначте головні і другорядні члени кожного простого речення.
6. У складному реченні вкажіть прості речення, ускладнені однорідними членами, якщо вони є.

Приклад усного розбору складного речення

Погляд його зрозумів, і він миттю простягнув Гаврикові свого зошита (*Сашко Дерманський*).

Речення розповідне, неокличне, складне. Складається з 2 простих речень. Перше речення просте: *Погляд його зрозумів*. Друге речення просте: *Він миттю простягнув Гаврикові свого зошита*. Поєднані сполучником **і**. У *першому простому реченні*: **підмет** (*що?*) *погляд*, **присудок** (*що зробив?*) *зрозумів*, **означення** (*чий?*) *його*. У *другому простому реченні*: **підмет** (*хто?*) *він*, **присудок** (*що зробив*) *простягнув*, **обставина** (*як?*) *миттю*, **додаток** (*кому?*) *Гаврикові*, (*що?*) *зошита*, **означення** (*чийого?*) *свого*.

Приклад письмового розбору складого речення

Погляд його зрозумів, і він миттю простягнув Гаврикові свого зошита (*Сашко Дерманський*).

649. **Письмово розберіть речення:** Я чув легенду, що Прометей добув вогонь для всіх людей (*Микола Упеник*).

НЕПРАВИЛЬНО
Реальні факти
У червні місяці

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Факти
У червні

§ 63. ПРЯМА МОВА. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ

Ключові поняття: спілкування, пряма мова, розділові знаки.

650. **Прочитайте речення. У якому реченні думка передана дослівно?**

1. «Я не знаю, якого кольору моя тиша», — відповіла Сусанна (*Дзвінка Матіяш*). 2. Сусанна відповіла, що не знає, якого кольору її тиша.

Пофантазуйте, якого кольору може бути тиша. Дайте розлогу відповідь.

Пряма мова — це дослівно передане висловлення певної особи.

Слова, які вказують, кому належить пряма мова, називають **словами автора**. Вони можуть стояти перед прямою мовою і після неї.

Наприклад: 1. «*Дитинство — щоденне відкриття світу*», — *стверджував Василь Сухомлинський*. 2. *Василь Сухомлинський писав*: «*Найважливіша риса розумового розвитку — спостережливість*».

651. **Прочитайте. Перетворіть речення з прямою мовою у звичайні із зазначенням автора висловлювання.**

ПРИКЛАД

1. Василь Сухомлинський писав: «Першим джерелом прекрасного є природа». 2. Першим джерелом прекрасного є природа (*Василь Сухомлинський*).

1. «Себе засуджувати куди важче, ніж інших», — писав Антуан де Сент-Екзюпері. 2. «Мислення — це найскладніша праця», — стверджував Василь Сухомлинський. 3. Антуан де Сент-Екзюпері писав: «Давніх друзів швидко не створиш». 4. «Доброта має стати звичкою», — переконував Василь Сухомлинський.

Пряму мову записують з великої букви і беруть з обох боків у лапки.

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставлять двокрапку.

Схематично це можна зобразити так:

- **Са: «Пм».** Василь Сухомлинський стверджував: «Учень міцно засвоює знання лише тоді, коли він думає».
- **Са: «Пм!».** Ліна Костенко пише: «Ліси мої, гаї мої священні! Пребудьте ви вовіки незнищенні!»
- **Са: «Пм?».** Тато запитав: «А що означає це умовне позначення?»

Якщо слова автора стоять після прямої мови, то після неї ставлять кому (знак оклику чи знак питання), а перед ними — тире. Слова автора після прямої мови починають з малої букви.

Схематично це можна зобразити так:

- **«Пм», — са.** «Хай радіє, коли в нього немає в житті більшого лиха, ніж кілька лушпин за коміром», — запевняв Карлсон.
- **«Пм!» — са.** «Таке все звичайне, таке все тепер дороге!», — заявляє Ліна Костенко.
- **«Пм?» — са.** «А що означає це умовне позначення?», — запитав тато.

Са — слова автора. **Пм** — пряма мова.

652. Прочитайте. Випишіть речення з прямою мовою. Зверніть увагу на розділові знаки в них.

1. Народна мудрість навчає: «Маленька брехня за собою велику веде». 2. Ліна Костенко застерігає, що «страшні слова, коли вони мовчать». 3. «Чесність — найкраща звичка», — стверджує прислів'я. 4. Сестра попросила, щоб я підійшов до театру.

653. **Запишіть речення, перебудувавши їх на речення з прямою мовою. Можете скористатися довідкою. Схематично зобразіть утворені речення.**

ПРИКЛАД. 1. Хто не журиться, не плаче, то той ніколи й не радіє (*Тарас Шевченко*). 2. «Хто не журиться, не плаче, то той ніколи й не радіє», — писав Тарас Шевченко. **«Пм», — са.** 3. Тарас Шевченко писав: «Хто не журиться, не плаче, то той ніколи й не радіє». **Са: «Пм».**

1. Слово, чому ти не твердая криця, / Що серед бою так ясно іскриться? (*Леся Українка*). 2. Книги — морська глибина: / Хто в них пірне аж до дна, / Той, хоч і труду мав досить, / Дивнії перли виносить (*Іван Франко*). 3. Як много важить слово, / Одно сердечне, теплеє слівце! (*Іван Франко*).

ДОВІДКА. Говорить. Переконує. Заявляє. Стверджує. Зазначає.

654. **Прочитайте речення з прямою мовою, які ви перебудували в попередній вправі. Утворіть з них речення без прямої мови.**

ПРИКЛАД. 1. «Хто не журиться, не плаче, то той ніколи й не радіє», — писав Тарас Шевченко. 2. Тарас Шевченко писав, що хто не журиться, не плаче, то той ніколи й не радіє».

655. **Прочитайте речення. Поясніть розділові знаки в реченнях із прямою мовою, які тут використано.**

1. Іва щедро поливала кожне деревце і сама незчулася, як заспівала: «Коли прийде день між зимою і весною, тоді зацвітуть дерева. Нехай вони цвітуть, нехай вони пахнуть солодким медом…» 2. «Що ти плетеш?» — пропищав Макабрій. Від холоду він не міг говорити ні грізно, ні суворо, як і належить говорити могутньому державцеві. 3. Малий урочисто сказав: «А тепер, Сусанно, послухай ту пісню! Я її згадав!» (*Дзвінка Матіяш*)

- Назвіть однорідні члени в першому реченні.
- Який емоційний стан людей передано в кожному реченні з прямою мовою?
- Запишіть синоніми до слова «плетеш» (речення 2).

656. **Напишіть розповідь на тему «Традиції моєї сім'ї» (5–7 речень). У роботі використайте речення з прямою мовою.**

657. **Запишіть речення, попередньо поставивши слова автора перед прямою мовою.**

1. «Щастя — це повнота світу, внутрішній лад. Коли всі рідні й близькі здорові і зайняті своїми улюбленими справами», — переконаний Іван Малкович. 2. «Ми відповідаємо за тих, кого приручили» — нагадує Антуан де Сент-Екзюпері. 3. «Ходімте в сад. Я покажу вам сад, де на колінах яблуні спить вітер», — запрошує Микола Вінграновський. 4. «Коли йде осінній дощ, зайці в полі варять борщ», — писав в одному з дитячих віршів Євген Гуцало.

Знайдіть у додаткових джерелах ще по одному висловлюванню згаданих у вправі письменників. Запишіть як пряму мову вподобані цитати.

Слова автора можуть стояти всередині прямої мови, але про розділові знаки в такому ви́падку поговоримо в старших класах.

§ 64. ДІАЛОГ. ТИРЕ ПРИ ДІАЛОЗІ

Ключові поняття: спілкування, пряма мова, діалог, тире.

658. **Прочитайте уривки з оповідання Анатолія Григорука «Скарб Антончика Монте-Крісто». Визначте, які слова дослівно передають слова персонажів, а які є словами автора і повідомляють нам, хто сказав ту чи ту репліку.**

1. «Ех, якби мені знайти скарб! — мало не щодня марив Антончик.— Щоб була там ціла гора золота й коштовного каміння, як у графа Монте-Крісто. Ось тоді б я став найщасливішим у світі!»

2.

— Я, дідуню, дуже хочу стати найбільшим багатієм, — замріяно сказав Антончик. — Якби мені ціла купа золота, а на додачу ще й купа коштовного каміння, як у графа Монте-Крісто, я був би найщасливішим у світі!

— Так, так, — задумливо поскубав свою сиву бороду дідок.

Правду сказати, його неабияк здивувала й навіть засмутила Антончикова мрія. Тому він перепитав:

— А ти певен, що саме це робить людину щасливою?

— О! — вигукнув Антончик, — ще й як певен!

Визначте, які слова дослівно передають мовлення персонажів, а які є словами автора і повідомляють , хто сказав ту чи ту репліку.

Прочитайте уривки в особах.

У першому уривку слова Антончика подано як пряму мову, тобто дослівно. У другому бачимо записаний діалог, тобто розмову осіб.

Різновидом прямої мови є діалог.

Діалог — це розмова двох або кількох осіб.

Діалогічне мовлення складається з окремих реплік і може супроводжуватися словами автора.

Репліка — це фрази (слова) кожного учасника діалогу. Наприклад.

— Е, лінивому й нитку перервати важко, — підтакнув тато.

— Щира правда, — не втримавшись, докинув і своє слово дідусь. — Лінивий сидячи спить, лежачи робить.

— Ледачому завше ніколи, — усміхнулася мама. — Вранці росяно, в обід душно, а ввечері комарі кусають.

— Знаю, знаю, — винувато закліпав очима Дениско. — Хочеш бути щасливим, не будь лінивим… (*Анатолій Григорук*).

659. Ситуація. Друзям цікаво, як ви проводите дозвілля, оскільки вас майже нема у дворі (на шкільному майданчику тощо).

Складіть і розіграйте діалог на тему «Моє дозвілля».

Поясніть лексичне значення слова **хобі**.

Визначте кількість букв і звуків у слові **дозвілля**.

Не забувайте вести свій словничок незрозумілих слів.

660. **Прочитайте поезії. Знайдіть у них діалоги, прочитайте репліки в особах.**

Іде кіт через лід
Чорнолапо на обід.
Коли чує він: зима
Його біла підзива.
— Ти чого йдеш через лід
І лишаєш чорний слід?
— Бо я чорний,— каже кіт,—
Я лишаю чорний слід.
Коли ж біла ти сама,
То білій тут дотемна.
І пішов кіт через лід
Чорнолапо на обід.
Стала зимонька сумна:
За котом ішла весна!

Микола Вінграновський

Хлопчина вбіг із двору в хату,
До тата голосно гука:
— А я провідав у лікарні
Свого найкращого дружка.
Тож правда, тату, я — чутливий
І маю серце золоте?
Замисливсь тато на хвилину
І так сказав йому на те:
— Коли тебе в тяжку хвилину
Людина виручить з біди,
Про це добро, аж поки віку,
Ти, синку, пам'ятай завжди.
Коли ж людині щиросердно
Ти зробиш сам добро колись, —
Про це забудь, аж поки віку,
Мовчи й нікому не хвались!

Лідія Компанієць

- У поезії Миколи Вінграновського є рядки «Іде кіт через лід чорнолапо на обід». Що означає слово «чорнолапо»? Чи може це слово вказувати на те, що скоро весна? Поясніть відповідь.
- У поезії Лідії Компанієць є слово «чутливий». Поясніть лексичні значення слів «чутливий» і «чуйний». Ці слова: а) пароніми; б) омоніми; в) синоніми; г) антоніми?

Тире при діалозі

Кожну репліку діалогу записують із **нового рядка**.
Перед реплікою ставлять **тире**.
Якщо є слова автора, то ставлять ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але без лапок.

Схематично це можна зобразити так:

- **Са:** — **Рд.** Питається сон дрімоти: — Де ми будем ночувати? (*Із колискової.*)
- **— Рд, — са.** — Приступіть ближче, я вам усе розповім, — лагідно й солодко говорив Лис (*Іван Франко*).
- **— Рд? — са.** — А … хто назвав вас Ангелом Золоте Волосся? — запитала дівчинка перше, що спало на язик (*Зірка Мензатюк*).
- **— Рд! — са.** — Привіт, Карле Лев'яче Серце, нарешті ти з'явився! — сказав Юнатан (*Астрід Ліндгрен*).

661. Прочитайте діалог в особах, опускаючи слова автора. Зверніть увагу на розділові знаки, які потрібно ставити, записуючи діалог.

— Що це в тебе? — підбіг Сергійко.

— Хіба ти не бачиш? — буркнула Оленка.

— Мандаринка! Така, як мені татко з міста привозив. Пам'ятаєш? Я й тобі давав…

— От і не вгадав!

— А що ж?

— А-пель-син-ка! — сказала дівчинка, і рожева скибочка сховалась у неї в роті.

— Дай і мені покуштувати, — попросив хлопчик.

Микола Стеценко

Назвіть зменшено-пестливі слова в тексті.

Припустіть, чому в тексті багато зменшено-пестливих слів.

662. Ситуація. Вас запросили в кіно, але ви не хочете (не можете) туди піти.

Змоделюйте в класі діалог щодо цієї ситуації. Запишіть його.

663. Прочитайте діалог. Поясніть розділові знаки при діалозі.

— Хто ти такий? Де ти взявся?

— Я — Совеня, — відповідає мале. — Я випало з гнізда, не вмію ще літати і вдень дуже погано бачу. Я шукаю маму.

— Хто ж твоя мама? — питає Соловей.

— Моя мама Сова, — гордо відповідає Совеня.

— Яка ж вона? — питає Дятел.

— Моя мама найгарніша (*Василь Сухомлинський*).

664. Прочитайте діалог. Поясніть пропущені розділові знаки в цих реченнях.

Мудрішого від мене нікого немає в класі нахвалялась білолиця Крейда, вилежуючись біля чорної Дошки...

Якомога лагідніше Дошка сказала

Що ж, тоді покажи нам, будь ласка, свою мудрість. Й ми з Ганчіркою подивимось і повчимося.

А... а я зараз не хочу. От коли прийде учитель...

Е-е, з учителем ми всі мудрі. Ти сама спробуй (*за Сергієм Рудиком*).

Запишіть продовження діалогу (2–4 репліки).

665. Прочитайте діалог. Поясніть розділові знаки при діалозі.

— Чому абрикоси не родять у нас? — допитувалась я в мами.

— Бо в нас холодніше.

— А чому в нас холодніше?

Мама терпляче відповідала:

— Бо в нас інше сонце, не таке гаряче, як за хребтом. Ночовиди мали тобі розповідати.

— Вони розповідали, але це несправедливо, — обурювалася я. — Чому комусь дісталося гарячіше сонце, ніж нам? Чому наше таке ліниве? (*Таня Малярчук*).

Першу репліку зі словами автора перебудуйте в речення з прямою мовою. Запишіть.

На прикладі перебудованого речення і речення з діалогом поясніть розділові знаки.

666. Прочитайте текст. Відшукайте діалог, пряму мову. Поясніть розділові знаки в цих реченнях.

Гумка була незадоволена собою:

— Нащо мене пустили на світ?.. Нищу, стираю те, що зробили інші...

Якось Гумку запросили стирати незграбні лінії в Альбомі.

— Три обережно, — благав її біленький Аркуш паперу. — А то зробиш дірку, і тоді мене вирвуть та викинуть у кошик.

— Не хвилюйся, — заспокоїв Аркуша товстий Альбом. Вона м'яка. Я її давно знаю.

«Неправда! Я тверда, я також маю характер, я знаю собі ціну!» — хотіла заперечити Гумка, але, як завжди, промовчала, бо на вдачу була таки м'якою.

Незабаром на Аркуші паперу з'явилися сміливі, правильні лінії... Аркуш навіть подякував Гумці.

— За віщо? — розгубилася вона.

— За те, що ти м'яка та уважна.

— Але ж я нищу... — почала було Гумка свою сумну пісню.

— Ти нищиш тільки погане й нікчемне, а на його місці з'являється нове, справжнє, гарне (*за Сергієм Рудиком*).

Перекажіть (письмово) зміст тексту кількома складними реченнями без прямої мови й діалогу.

667. Прочитайте. Запишіть текст як діалог. Зачитайте написане, правильно інтонуючи.

Слово забрав Валера Галушкинський. Він розказав, як з батьками їздив машиною на Закарпаття. Поїздка була надзвичайно цікава, але, крім того, що весь час то «сідали» скати, то відмовляв мотор, Валера чомусь нічого згадати не зміг.

Вітасик Дяченко був на Київському морі. Купався і загоряв. Галочка Білан і Свєточка Черненко теж були на Київському морі, теж купалися і загоряли. Ляля Іванова була в санаторії. Льоня Монькін і Ярик Божко теж були в санаторії. Макароніна не була ніде. Вони одержували квартиру в новому будинку і робили ремонт.

Між іншим, Ігор Дмитруха одержав нову квартиру в тому ж будинку. І через це також нікуди не їздив, ціле літо був у Києві. Розказувати йому було нічого (*за Всеволодом Нестайком*).

Порівняйте іменний варіант **Свєточка** й повне ім'я **Світлана**. Чи правильно, на вашу думку, літературною українською мовою говорити **Свєточка**? Поясніть.

668. Ситуація. Книжка, яку ви прочитали, настільки вам сподобалася, що ви захотіли порадити її друзям.

Складіть, запишіть і розіграйте діалог на тему «Раджу прочитати».

Продовжте речення: 1. Я люблю читати, тому що … . 2. Я не люблю читати, тому що … .

§ 65. ПУНКТУАЦІЙНА ПОМИЛКА

Пунктуація — розділ науки про мову, що вивчає вживання розділових знаків у реченні й тексті. Розділові знаки полегшують читачеві / читачці сприймання змісту написаного.

Пунктуаційними помилками вважають:

- пропуск потрібного розділового знака;
- постановка зайвого розділового знака;
- невиправдана правилами заміна одного знака іншим;
- неправильна послідовність постановки розділових знаків під час їх сполучення.

Позначають пунктуаційну помилку: **V**.

669. Знайдіть пунктуаційну помилку. Запишіть речення, виправивши її.

1. Ти любиш кататися на велосипеді. 2. Чи ти любиш кататися на велосипеді. Ти любиш кататися на велосепеді!

Знайдіть орфографічну помилку. Виправте її.

ЦЕ ЦІКАВО! *Знак оклику прийшов до нас з латинської мови. Давні римляни, щоб зазначити в тексті місце, яке особливо сподобалося, використовували слово «Іо», що означає «радість». З часом буква* о *зменшилася в розмірі й сповзла під літеру* І. *Так з'явився сучасний знак оклику, який, по суті, є предком смайлика. Нині знак оклику в тексті може відображати не тільки радість, але й переляк, здивування, тривогу, гнів тощо.*

ПРАВИЛЬНО
Це́нтнер
Цеме́нт

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО
Цінни́к
Чорно́зем

670. Прочитайте. Поміркуйте, які розділові знаки пропущено. Запишіть текст, розставляючи розділові знаки.

Яке прекрасне це слово «добро» Воно означає все позитивне в житті людини В урочисті хвилини на добро кажуть благо Чуєте як гарно звучить добро благо

Добро поняття духовне Його не можна взяти в руки Його можна тільки відчути Це добре ставлення до іншої людини готовність допомогти комусь в скрутну хвилину це любов і милосердя до навколишнього світу (*за Антоніною Мовчун*).

Чи ви сумнівалися, розставляючи розділові знаки? Чому?

Перевірте за підказкою, чи правильно ви записали.

Підказка. Яке прекрасне це слово — «добро»! Воно означає все позитивне в житті людини. В урочисті хвилини на добро кажуть благо. Чуєте, як гарно звучить: добро, благо!

Добро — поняття духовне. Його не можна взяти в руки. Його можна тільки відчути. Це добре ставлення до іншої людини, готовність допомогти комусь у скрутну хвилину, любов і милосердя до навколишнього світу (*за Антоніною Мовчун*).

671. Прочитайте вголос, правильно інтонуючи. Зверніть увагу, як розділові знаки визначають звучання та зміст речень.

Серце в мене закалатало так голосно, що навіть вуха позакладало від цього стукоту. Але я щосили стиснув пальці в кулаки і ступив уперед.

— Ну от ти й на місці, — почув я вже знайомий жіночий голос: той, що приймав мене до ТТБ — Таємного Товариства Боягузів. — Саме час розпочинати наш експеримент. Так, як ми з тобою домовлялися.

Навпроти мене стояла молода білява жінка, обличчя якої здалося мені страшенно знайомим…

— Отак зразу? — хрипко запитав я, ніби намагаючись виторгувати ще кілька хвилин на роздуми.

Але жінка вмить відчула моє вагання і вже зовсім по-іншому, жорстко і суворо, наказала:

— Заходь у сад і починай тренуватися! (*за Лесею Ворониною*).

- Поміркуйте й опишіть, які емоції (довіри, тривоги чи інші) відчував головний герой повісті «Таємне Товариство Боягузів, або засіб від переляку № 9» (за цим уривком). Що в поданому тексті на це вказує?

672. Прочитайте вірші Василя Голобородька.

Вірші написані верлібром (вільним віршем), що не має ні рими, ні поетичного розміру, а ритм досягається наспівною інтонацією.

1. РУКАВИЧКА

Загубив рукавичку.
Підняв.
Якби не підняв — почалася б казка.

2. КОНИК

Трав'яний коник
такий молодесенький —
іще тільки
трав'яне лошатко.

3. ДРУЖИМО З ДЕРЕВЦЕМ

Проходив повз деревце,
відхилив гілку рукою,
потім відпустив — гілка, як песик,
лизнула зеленим язиком у щоку.

4. ДІТИ ОДЯГНЕНІ У ПТАШИНІ СОРОЧКИ

Діти одягнені у пташині сорочки
летять на подобах весняного сонця
у простір розгорненої книжки
що сміється білим сміхом сіяча
який сіє у полі з руки

- Які речення у віршах за метою висловлення? А за емоційним забарвленням?
- Зверніть увагу на останній вірш. Деякі твори поети пишуть без розділових знаків, даючи можливість читачеві самому розставити смислові паузи. Розставте розділові знаки.
- Спробуйте скласти верлібровий вірш, із розділовими знаками чи без них, на власний розсуд.

673. Ще раз прочитайте вірші Василя Голобородька.

- Вірш 1. Яка б казка почалася, якби ліричний герой не підняв рукавичку? Чи могла б початися інша казка?
- Вірш 2. Чому, на вашу думку, автор назвав трав'яного коника «трав'яним лошатком»?

- Вірш 3. Про яку пору року йдеться? Яке слово на це вказує?
- Вірш 4. Пофантазуйте і припустіть: а) про якого сіяча йдеться; б) який це «білий сміх»; в) переносні значення інших словосполучень у вірші.
- Запишіть відповіді. Обміняйтеся зошитами і перевірте записане. Відповідно позначте пунктуаційні помилки, якщо є.

674. Прочитайте текст.

— Кому наливати чай? — питає тато. Має ж хтось щось сказати або зробити. Але всі мовчать, я схлипую, і він наливає всім трав'яного чаю, у якому є іван-чай, нагідки, чорнобривці, і ще якісь трави, назви яких я не можу запам'ятати... Марія пропонує до чаю акацієвий мед. Над нашим столом пахне чаєм, медом і любов'ю. Любов пахне найсмачніше (*Дзвінка Матіяш*).

- Поясніть, відповідно до яких правил поставлені розділові знаки.

Наш класний проєкт

1. Об'єднайтеся в групи. Доберіть інформацію на тему «Література рідного краю» (про 2–3 письменників). Перегляньте її в класі.

§ 66. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ І ПУНКТУАЦІЇ»

Ключові поняття: словосполучення, речення, головні і другорядні члени речення, речення з одним головним членом, речення за метою висловлення, речення за емоційним забарвленням, однорідні члени речення, складне речення, пряма мова, діалог; розділові знаки.

1. *Чим відрізняється словосполучення від речення?*
2. *Що належить до граматичної основи речення?*
3. *Назвіть другорядні члени речення.*
4. *Чи може бути речення з одним головним членом речення? Наведіть приклад.*
5. *Які бувають речення за метою висловлення?*

6. Які бувають речення за емоційним забарвленням?
7. Що таке однорідні члени речення?
8. У чому відмінність між простим і складним реченнями?
9. Поясніть, що таке пряма мова і діалог.
10. Що таке репліка?
11. Що вивчає пунктуація?
12. Що таке пунктуаційна помилка?

675. Прочитайте текст. Випишіть словосполучення, які є ключовими для нього. Визначте (письмово) головні і залежні слова в словосполученнях.

Сиві горішки роси на пальчастому листі конюшини — наче посідав ранковий холодок. Якщо озирнутись назад, видно темні торочки слідів, що поспішають за тобою. Ген у круглому видолинку, схожому на денце ложки, застигли розпорошені волоконця туману, немов пара над гарячою стравою. Того легкого дихання повно і в ярку, що ген ліворуч лежить руслом молочної річки (*за Євгеном Гуцалом*).

Поясніть словосполучення «сиві горішки роси».
Чому в тексті річка «молочна»?
Доберіть заголовок.

676. Відомий вислів «радість аж хлюпає». Пригадайте ви́падок з власного життя, коли з вас «аж хлюпала радість». Розкажіть про це (письмово, 5–7 речень), використавши однорідні члени речення, прості і складні речення. Доберіть заголовок.

677. Спишіть уривок із вірша. Підкресліть головні і другорядні члени речення.

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Вирушать з тобою приспані тривоги.
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.

Василь Симоненко

Назвіть однорідні члени речення.
Вивчіть уривок поезії напам'ять.

Василь Симоненко
https://bit.ly/3AU4P4V

678. **Запишіть відповідь на запитання: «Які українські слова я „посіяв би / посіяла б“ на іншій планеті». Чому саме такі слова? Використайте речення з однорідними членами.**

679. **Прочитайте вірш. Визначте, до якого типу за метою висловлювання й емоційним забарвленням належить кожне речення.**

Стоїть буслик у долині
На одній нозі.
— Чи не змерзли твої ніжки
В холодній росі?
А чи крила притомились?
Довго ж ти літав.
Бо не день й не одну нічку
Здалеку вертав.
— Ой не змерзли мої ніжки —
Звик я до роси.
Просто став собі навшпиньки –
Млію від краси.
Із гнізда дивився довго
Та й злетів сюди,
Щоб оглянути з дороги
Луки і сади.
Цвіт весни біліє всюди.
Став — і аж завмер.
Клекіт чують усі люди:
«Вдома я тепер!»

Марія Морозенко

Напишіть твір-опис «Милуюся весною у рідному краю» (5–7 речень), використавши речення з однорідними членами.

Прочитайте у вірші пряму мову і діалог. Поясніть свій вибір.

680. **Прочитайте. Запишіть продовження діалогу (2–4 репліки).**

Дмитрик з Наталею цілу годину не гралися — працювали, прополювали грядку цибулі.

— Це бур’янець, а це цибулька, — казала Наталя.— Бур’янець виривати, а цибулька хай росте.

— Молодці! — похвалила обох Наталина мама, а потім спитала:

— Ви не стомилися?

— Ні, нам було весело, бо на акації горобчики цвірінчали, наче на цимбалах грали, — веселили нас за роботою: жив-жив, жив-жив, — похвалився Дмитрик (*Андрій М’ястківський*).

Розкажіть, які звуки природи покращують вам настрій, додають радості й бадьорості, а які, навпаки, — навівають смуток, тривогу. У розповіді використовуйте складні речення.

681. Прочитайте. Спишіть текст. Підкресліть головні і другорядні члени в розповідному окличному реченні.

Білий гриб замаскувався в білий день під білий пень!..
З лісу хлопчик повертався, ніс лиш білий козубень (*Володимир Лучук*).

Доберіть синонімічні словосполучення до тих, які мають у складі слово «білий». За потреби скористайтеся додатковими джерелами.

682. Спишіть речення. Поясніть його різновид за будовою.

Люди згадували, що мають бути кольори, бо сірий світ убогий і нецікавий (*Дзвінка Матіяш*).

- Зробіть письмовий синтаксичний аналіз речення.
- Який колір ваш улюблений? Із чим він для вас асоціюється?
- Якого кольору, на вашу думку, радість? Цікава **ВАША ДУМКА**.

683. Прочитайте текст. Про що він? Назвіть частини складного речення, які з'єднані сполучниковим зв'язком. Поясніть розділові знаки в цьому реченні.

ФЕНІКС*

Фенікс сам себе спалює і сам воскрешає. Але нікого воскресити не може. Ні Морської Корови, ні Тасманійського Вовка, ні Хруща, ні отруєної Риби в річках. Залишмо його людям. Доки вони шануватимуть книги, будівлі, речі, Фенікс буде для них символом надії, що колись вони стануть кращими. А для нас, звірів, надія — порожнє слово. Нам треба радіти кожній миті життя — коротке воно чи довге (*Галина Пагутяк*).

*Фенікс у міфології стародавніх народів (єгиптян, фінікійців та ін.) — чарівний птах, який, прожив-ши кількасот років, спалював себе, а потім воскресав з попелу молодим.

- З першого і другого речень утворіть і запишіть складне. Поясніть розділові знаки в ньому.

Напишіть текст-роздум «Захистімо ліси і річки України для звірів, птахів і риб». Використайте речення з прямою мовою.

Як на ЗНО

1. Лише словосполучення в рядку

А весела весна, чекаю весну, весна і зима;
Б у блакиті, під лісом, ні за цапову душу;
В ти знаєш, яскраво світить, малюю картину;
Г говорити голосно, написала вчасно, знайшов її.

2. Спонукальне речення в рядку

А Калина, верба, тополя, мальви (*Вадим Скуратівський*).
Б Ой ти, коте сірий, та вимети сіни (*з колискової*).
В Одно сердечне, теплеє слівце! (*Іван Франко*).
Г Сміються, плачуть солов'ї (*Олександр Олесь*).

3. Складне речення в рядку

А Облітав журавель сто морів, сто земель (*Платон Воронько*).
Б Красо України, Подолля (*Леся Українка*).
В Люпин цвіте, чекає косаря (*Маріанна Кіяновська*).
Г Майдан вимерзає, але не вмирає Майдан (*Оксана Боровець*).

4. Обставину вжито в реченні

А Людині бійся душу ошукать (*Ліна Костенко*).
Б Рідна мати моя, ти ночей не доспала (*Андрій Малишко*).
В Стою. Молюсь. Так тихо скрізь (*Павло Тичина*).
Г Сивий полин і сум чебрецевий (*Василь Стус*).

5. Двоскладне речення в рядку

А Спокою прагне всякий (*Леся Українка*).
Б Ти б серцем ріс (*Іван Франко*).
В Чого являєшся мені у сні? (*Іван Франко*).
Г Не розгледівши броду, не лізь у воду (*прислів'я*).

6. Речення ускладнене однорідними членами в рядку

А Ти, головне, повертайся додому (*Ірина Цілик*).
Б Буде, мамо, наша пісня жити (*Михайло Ткач*).
В Сини стояли біля неї, мов кипариси (*Павло Загребельний*).
Г Одійде в морок підле і лукаве (*Василь Симоненко*).

1Г, 2Б, 3Д, 4В, 5Б, 6Г

Усіляка всячина

Мешканці Канарських островів уміють розмовляти за допомогою свисту. Потреба в такій мові виникла через особливості місцевості. В ущелинах неможливо розмовляти через відлуння, а свист допомагає донести потрібну інформацію.

Найбільше літер містить абетка кхмерської мови (Камбоджа) — 72, а найменша абетка в папуаській мові ротокас — 12 літер.

Убихська мова (вимерла мова з абхазько-адигейської групи) мала лише 1 голосний і 84 приголосні звуки.

Мовою сибірського народу удиге спілкується 100 осіб.

Слово ***цифра***, яке прийшло в різні мови з арабської, спочатку означало 0, а вже потім — усі знаки, що позначають числа. Втрачене значення воно зберегло в англійській мові, де серед лексичних значень слова *cipher* є значення *0* (нуль).

СИТУАЦІЯ. Гуляючи на подвір'ї, дівчинка почула вороняче «Кар-р-р!» і запитала в мами: «А чому вона говорить англійською «машина»?

Розділовий знак «**;**» (крапка з комою)» називали «середник», а **[ ]** (квадратні дужки) — «клямри» (Олена Курило *«Початкова граматика української мови»* (*1918 р.*)).

Є слова — ну і цікаво!
Є слова — просто диво!
Прочитаймо їх з вами:
чи то зліва направо,
чи то справа наліво —
означають те саме.
Ось дивіться: корок, біб,
око, Кирик, зараз, піп...
Є ще й інші на умі,
та назвіть ви їх самі (*Дмитро Білоус*).

§ 67. ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО ЗА РІК

684. **Прочитайте речення.**

В української мовознавиці Ніни Тоцької є вислів: «виспівати національну мелодію».

Як, на вашу думку, можна «виспівати національну мелодію» словами? • Наведіть приклади слів, які однаково звучать у різних мовах, але різняться за значенням. Як називають такі слова? • Наведіть приклади слів, які позначають ті рослини, що є символічними для українців, та ті, що символічні для інших народів.

Як, на вашу думку, можна «виспівати національну мелодію» звуками? • Наведіть приклади мов, що мають різну кількість букв в алфавіті.

• Поясніть різницю у вимові українського звука [з] та англійського звука [th].

685. **Розгляньте умовні позначення на с. 2 підручника.**

Що на кожному з цих зображень допомагає правильно потрактувати їх зміст?

686. **Розгляньте зображення «стіни» на третій сторінці.**

Назвіть ще кілька назв галузей, якими було б доцільно заповнити порожні «цеглинки».

687. **Прочитайте вірш.**

Запитала Надя на уроці мови:
— Юрію Петровичу, чом це так бува:
як пишу *кампанія* — правите на **о** ви,
а пишу *компанія* — правите на **а**? (*Дмитро Білоус*)

Поясніть лексичне значення слів «кампанія» і «компанія». Складіть із ними речення так, щоб **Юрій Петрович** більше не виправляв.

Слова «кампанія» і «компанія» — це: а) омоніми; б) синоніми; в) пароніми; г) антоніми?

Назвіть дзвінкі й глухі звуки в слові «компанія».

688. Прочитайте жартівливі поради «Як поводитися в кіно».

Моя перша порада: як тільки ви зайшли до кінозалу, негайно сядьте. Бажано — на своє місце. І, звичайно, у своєму ряду. Тоді зніміть шапку (якщо ви її носите), скиньте пальто чи плащ і покладіть на спинку стільця, що попереду вас. Якщо товариш чи товаришка безцеремонно почне лягати на ваш одяг, зробіть йому (їй) зауваження. Бажано голосно. У кінозалі завжди треба розмовляти дуже голосно, бо інакше вас не почують (*Олег Чорногуз*).

- Поясніть лексичне значення слів «пальто», «плащ».
- Зробіть фонетичний аналіз слова «сядьте».
- Назвіть однорідні члени в реченнях.
- Чи сподобалися вам поради Олега Чорногуза? Чим? Розкажіть, як ви поводитеся в кінотеатрі чи театрі.

689. Прочитайте рядки з повісті Івана Андрусяка «Вісім днів із життя Бурундука».

— Ну, та чого гріха таїти — я таки трохи товстенький. Щокастий, як каже мама. Але тато в мене теж щокастий — і що ж? Його ніхто на роботі Бурундуком не називає. Усі поважно так — Іван Іванович. А мене...

- Випишіть речення 4. Підкресліть в ньому головні і другорядні члени речення.
- Визначте лексичне і граматичне значення слова «щокастий».

690. Пригадайте чи доберіть із фразеологічного словника по одному фразеологізмові зі словами, що позначають назви зображених тварин. Запишіть ці фразеологізми.

- Чим відрізняються вільні (синтаксичні) словосполучення від фразеологізмів?
- Доберіть означення до слова «бджола».

691. **Пригадайте урок про гармонійне спілкування.**

- Як добір слів може сприяти гармонійному спілкуванню? Наведіть приклади.
- Як звуки (чергування, спрощення) можуть сприяти гармонійному спілкуванню? Наведіть приклади.

692. **Ситуація.** **Остап слово «ґазда» вимовив як «газда».**

- Якої помилки припустився Остап: а) лексичної; б) орфографічної; в) орфоепічної; г) пунктуаційної? Поясніть.
- Поясніть лексичне значення слова «ґазда».

693. **Ситуація.** **Софія слово «ґазда» записала як «гадза».**

- Якої помилки припустилася Софія: а) орфографічної; б) графічної? Поясніть.

694. **Прочитайте вірш. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.**

На білому світі,
На чорній землі
Є мова у квітів,
Є мова в зорі.
Є мова у бджілки,
В метелика й клена,
В бузкової гілки,
В любистку зеленого.
Є мова в калини,
В дрімучого лісу,
У річки й стежини,
В осіннього листу.
Та тільки тому,
Хто **цурається** рідної мови,
Не промовляють вони
Ані слова (*Анатолій Камінчук*).

- Полічіть, скільки іменників у тексті.
- Назвіть антоніми в тексті.
- Чи дотримано правил чергування прийменників **у** з **в** у вірші?
- Розкажіть, як ви розумієте зміст вірша.

695. **Прочитайте речення. Випишіть слова з префіксами роз-, без-, з-(с-). Поясніть орфограму «правопис префіксів».**

1. Он калина розцвіла, уквітчалась білим (*Агатангел Кримський*). 2. Іди між люди, сповнений бентеги (*Ольга Деркач*). 3. Але, Львове, хоч трішки мене зрозумій (*Василь Симоненко*). 4. Безмежний степ, укритий снігом, спав (*Михайло Старицький*).

- Поясніть лексичне значення слова «бентега».
- У котрому реченні є однорідні члени? Назвіть їх.

696. Прочитайте гумореску.

Прибіг якось до райради Тягнирядно Сава.
— Хочу прізвище змінити. Ось моя заява.
Бо прізвище Тягнирядно допотопне стало.
Я нове собі придумав: Тягниодіяло (*Павло Глазовий*).

- Чому прізвище «Тягнирядно» в розумінні Сави «допотопне стало»? Чому для нього прізвище «Тягниодіяло» краще?
- Доберіть синоніми до слова «рядно». Скористайтеся словником.
- У чому комізм ситуації, зображеної Павлом Глазовим?
- Чи подобається вам ваше прізвище? Поцікавтеся його походженням.

697. Прочитайте речення.

Щомісячні витрати сім'ї складаються з комунальних платежів, витрат на проїзд, продукти, одяг.

- Продовжте речення ще двома однорідними членами. Запишіть нове речення.
- Назвіть однорідні члени в реченні. Поясніть розділові знаки при них.
- Зробіть фонетичний аналіз слова «сім'ї».
- Чи варто узгоджувати витрати з доходами? Чому?

Цікава **ВАША ДУМКА**.

698. Прочитайте вірш.

Говорила мати теє слово,
Давнє і глибоке, як звичай,
І сміялась радісно діброва,
Пригорнувши сонце до плеча.
А воно ж, здається, з цвіту жита,
А у ньому — вся моя майбуть…
Тільки слово…
Як же можна жити,
Коли мову матері забуть? (*Дмитро Головко*)

- Випишіть слова, у яких відбувається уподібнення приголосних. Запишіть їх фонетичною транскрипцією.
- Випишіть слова, у яких відбулося спрощення приголосних.
- Випишіть авторський неологізм.

НАПУЧУВАННЯ
(СВІЧЕЧКА БУКВИ «Ї»)

Хай це, можливо, і не
найсуттєвіше,
але ти, дитино,
покликана захищати своїми
долоньками
крихітну свічечку букви «ї»,

а також,
витягнувшись на пальчиках,
оберігати місячний серпик
букви «є»,
що зрізаний з неба
разом із ниточкою.

Бо кажуть, дитино,
що мова наша — солов'їна.
Правильно кажуть.

Але затям собі,
що колись
можуть настати і такі часи,
коли нашої мови
не буде пам'ятати
навіть найменший
соловейко.

Тому не можна покладатися
тільки на солов'їв,
дитино.

Іван Малкович

ЗМІСТ

Розділ 1. Вступ **4**
Українська мова в житті українців 4
Інформація. Види інформації 9
Добір і пошук інформації 12
Розділ 2. Лексикологія **16**
Лексичне значення слова. Однозначні і багатозначні слова 17
Багатозначність і пряме та переносне значення слів 24
Групи слів за значенням. Синоніми 27
Групи слів за значенням. Антоніми 31
Групи слів за значенням. Омоніми 35
Групи слів за значенням. Пароніми 38
Групи слів за походженням. Власне українські й запозичені (іншомовного походження) слова 41
Написання слів іншомовного походження 45
Повторення вивченого в 1–4 класах. Текст 50
Тема, підтема (мікротема). Ключові слова. Основна думка Зміст прочитаного. Первинні і вторинні тексти 53
Активна і пасивна лексика 57
Групи слів за вживанням. Загальновживана лексика й лексика обмеженого вживання 63
Опис. Розповідь. Роздум 68
Розповідь. Побудова розповіді 73
Види розповіді. Розповідь про себе 78
Читання. Види читання. Мета читання 82
Стилістично забарвлені слова 84
Лексична помилка. Суржик 87
Узагальнення з розділу «Лексикологія» 92
Як на ЗНО 98
Усіляка всячина 99
Розділ 3. Фразеологія **100**
Фразеологізми. Різновиди фразеологічних одиниць (прислів'я, приказки, крилаті вирази, афоризми) 101
Джерела української фразеології. Фразеологізми у мовленні людини. Фразеологічний словник 106
Узагальнення вивченого з розділу «Фразеологія» 110
Як на ЗНО 112
Усіляка всячина 113
Розділ 4. Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія **114**
Повторення вивченого з фонетики, графіки, орфоепії та орфографії в 1–4 класах 115
Голосні і приголосні звуки 117
Голосні наголошені і ненаголошені. Ненаголошені голосні [е], [и], [о] в коренях слів. Особливості вимови наголошених і ненаголошених голосних 122
Приголосні тверді і м'які. Позначення м'якості приголосних на письмі буквами **ь, і, є, ю, я** 125
Приголосні дзвінкі і глухі 129
Вимова приголосних у корені слова 132
Наголос в українській мові 136
Спрощення в групах приголосних 140
Чергування звуків. Чергування голосних 143
Чергування звуків. Чергування приголосних 147
Жанри мовлення. Похвала. Комплімент. Лестощі 152
Жанри мовлення. Прохання. Умовляння. Благання. Клянчення 160
Склад. Правила перенесення слів з рядка в рядок 164
Особливості української графіки. Алфавіт. Відповідність звуків і графічних знаків 169
Правопис ненаголошених [е] та [и] 174
Правопис префіксів роз-, без-, з-(с-) 177
Правила вживання м'якого знака 179

Правила вживання апострофа..... 183
Подвоєння букв.....185
Милозвучність української мови.....190
Узагальнення вивченого з розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія».....195
Пропозиція. Запрошення. Згода. Відмова.....201
Вибачення. Подяка. Привітання. Смс-повідомлення.....205
Як на ЗНО.....212
Усіляка всячина.....213
Розділ 5. Відомості із синтаксису і пунктуації.....214
Словосполучення. Відмінність словосполучення від слова і речення. Головне і залежне слово в словосполученні.....215
Речення. Граматична основа речення (підмет і присудок).. 221
Речення з одним головним членом.....227
Види речень за метою висловлення; за емоційним забарвленням.....229
Другорядні члени речення: додаток, означення, обставина.....234
Речення з однорідними членами (без сполучників і зі сполучниками **а, але, і**).....241
Кома між однорідними членами.....244
Спілкування. Повторення вивченого в 1–4 класах.....248
Цілі й завдання спілкування. Види спілкування.
Живе й віртуальне спілкування.....250
Ситуація спілкування. Гармонійне спілкування. Слухання.....256
Суперечка і сварка. Правила гарного співрозмовника.....260
Етикетні норми спілкування. Засоби спілкування.....266
Складне речення.....272
Кома між частинами складного речення, з'єднаними безсполучниковим і сполучниковим зв'язками.....274
Пряма мова. Розділові знаки в реченнях з прямою мовою.....279
Діалог. Тире при діалозі.....282
Пунктуаційна помилка.....288
Узагальнення вивченого з розділу «Відомості із синтаксису і пунктуації».....291
Як на ЗНО.....295
Усіляка всячина.....296
Повторення та узагальнення вивченого за рік.....297

У підручнику використано матеріали з таких джерел: Антологія поетичних творів про українську мову (Київ, 2007), Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо (Київ, 1991), Антонич Б.-І. Три перстені (Львів, 2008), Багдай А. У першому таймі 0:1 (Київ, 1960), Білоус Д. Диво калинове. Чари барвінкові (Київ, 1994), Дивовижні історії про звичайні речі (Вінниця, 2021), Вінграновський М. Вибрані твори (Тернопіль, 2004), Вовчанська В. Сонячний дзвіночок (Тернопіль, 2017), Воронько Платон. Повінь (Київ, 2004), Глазовий П. Сміхологія (Київ, 1989), Загребельний П. Роксолана (Київ, 2013), Карпенко Ю. Святкова кухня (Київ, 2017), Кичинський А. Вполювання вітру (Київ, 2015), Гойдалки над степом (Херсон, 2009), Костенко Л. Бузиновий цар (Київ, 1987); Маруся Чурай (Київ, 1982), Річка Геракліта (Київ, 2011); Коваль А. Знайомі незнайомці (Київ, 2001), Коцюбинський М. Твори (Київ, 1988), Кочерган М. Вступ до мовознавства (Київ, 2000), Куліш М. Твори (Київ, 1990), Ліндгрен А. Повісті (Киїів, 2010), Малярчук Таня. Mox Nox (Львів, 2018), Матіяш Д. Марта з вулиці святого Миколая (Львів, 2015), День Сніговика (Брустрів, 2014), Мої улюблені вірші. (Тернопіль, 1999) Мензатюк З. Ангел Золоте Волосся (Харків, 2014), Мовчун А. Абетка духовності (Київ, 2012), Нестайко В.З. Таємниця Віті Зайчика. Пригоди Грицька Половинки (Харків, 2010), Нестлінґер К, Конрад, або дитина з бляшанки (Вінниця, 2007), Олійник О. Мово моя калинова (Київ, 1993), Павличко Д. Правда кличе (Київ, 1995), Пчілка Олена. Годі, діточки вам спать! (Київ, 1991),Рутківський В. Сторожова застава (Київ, 2017), Симоненко В. Вибрані твори (Київ, 2012), Скицька У. Наші на карті світу (Львів, 2018), Скуратівський В. Місяцелік (Київ, 1993), Следзінський І., Василенко Я. Інформатика та інформаційні процеси (Тернопіль, 2003), Содомора А. Наодинці зі словом (Львів, 1996), Сосюра В. Вибрані твори (Київ, 2000), Стельмах Я. Митькозавр із Юрківки (Харків, 2006), Сто казок (Київ, 2008), Тимчак М. Сніги (Львів, 2004), Тичина П., Рильський М. Вибране (Харків, 2011), Тютюнник Г. Ласочка (Київ, 1987), Степова казка. Казки і оповідання (Київ, 2012), Українка Леся. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях (Київ, 1986), Твори (Київ, 1982), Хоткевич Г. Твори (Київ, 1966), Цвек Д. Солодке печиво (Львів, 2013), Шевченко Т. Кобзар (Київ, 1987), Я дитина України. Читанка для дітей і дорослих (Київ, 1997), Янссон Туве Літня книжка (Львів, 2017); bit.ly/3MZDPWV, bit.ly/3GtlwHg, bit.ly/3x05aTe, bit.ly/3wV0f4U, bit.ly/3lYxKyh, bit.ly/38ULbw4, bit.ly/3MYQs4P, bit.ly/3NJJi4k, bit.ly/3lRpUXc, bit.ly/3wV95kr, bit.ly/3GzzyqP, bit.ly/3t8jTcz, bit.ly/3ajsN0g, bit.ly/3lXCS5Q, bit.ly/3lWEigU, bit.ly/3NgpUMB, bit.ly/3NgqsC9, bit.ly/3NHDbgL, bit.ly/3PN394r, bit.ly/3awfXvV, bit.ly/3NJOTYo, bit.ly/3wUNEzY, bit.ly/3GKYYSJ, bit.ly/3M0mifS, bit.ly/3NHFFMi, bit.ly/3wYGppy, bit.ly/3zaFkgW, bit.ly/3PJiMdb, bit.ly/3GDjtAv, bit.ly/38vlWAt, bit.ly/3N7zph2, bit.ly/3LYPu7c, bit.ly/3wTxzJK, bit.ly/3lWE5dw, bit.ly/3LYUqZM, bit.ly/3LYPu7c, bit.ly/3MZ8zaP, bit.ly/3N7Ff1W, bit.ly/3lV1QCJ, bit.ly/3wYJaZ4, bit.ly/3LYPu7c, bit.ly/3PQ7mnR, bit.ly/3NJDTKt, bit.ly/3MZDPWV, bit.ly/3GtlwHg, bit.ly/3x05aTe, bit.ly/3wV0f4U, bit.ly/3lYxKyh, bit.ly/38ULbw4, bit.ly/3MYQs4P, bit.ly/3NJJi4k, bit.ly/3lRpUXc, bit.ly/3wV95kr, bit.ly/3GzzyqP, bit.ly/3t8jTcz, bit.ly/3ajsN0g, bit.ly/3lXCS5Q, bit.ly/3lWEigU, bit.ly/3NgpUMB, bit.ly/3NgqsC9, bit.ly/3NHDbgL, bit.ly/3PN394r, bit.ly/3awfXvV, bit.ly/3NJOTYo, bit.ly/3wUNEzY, bit.ly/3GKYYSJ, bit.ly/3M0mifS, bit.ly/3NHFFMi, bit.ly/3wYGppy, bit.ly/3zaFkgW, bit.ly/3PJiMdb, bit.ly/3GDjtAv, bit.ly/38vlWAt, bit.ly/3N7zph2, bit.ly/3LYPu7c, bit.ly/3wTxzJK, bit.ly/3lWE5dw, bit.ly/3LYUqZM, bit.ly/3LYPu7c, bit.ly/3MZ8zaP, bit.ly/3N7Ff1W, bit.ly/3lV1QCJ, bit.ly/3wYJaZ4, bit.ly/3LYPu7c, bit.ly/3PQ7mnR, bit.ly/3NJDTKt, bit.ly/3wWJYha, *bit.ly/391jpOx, bit.ly/3M1B7Pv.*

Навчальне видання

ПАНЧУК Галина Дмитрівна
БЛИЗНЮК Богдана Богданівна
ПРИВЕДА Ольга Богданівна

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Редагування: *Людмила Олійник, Ірина Дворницька*
Комп'ютерне верстання: *Галина Панчук*
Дизайн обкладинки: *Олена Демчак*
Художнє оформлення: *Олена Демчак*
Технічне редагування: *Олександр Гриців*

Видавець, виготовлювач і розповсюджувач видавничої продукції
Редакція газети «Підручники і посібники».
46000, м. Тернопіль, вул. Поліська, 6а. Тел.: (0352) 43-15-15; 43-10-31.
Збут: pip.ternopil@ukr.net Редакція: editoria@i.ua

Інтернет-магазин:
www.pp-books.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 5143 від 5.07.2016 р.

СЛОВНИЧОК ПАРОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

А́дрес — письмове, переважно ювілейне привітання.
Адре́са— місце проживання особи або розміщення установи.
Бура́н — сніжна буря; завірюха; метелиця в степу.
Буру́н — навальна піниста хвиля.
Вда́ча — характер.
Уда́ча — позитивний наслідок чогось; успіх.
Ві́ла — русалка.
Ві́лла — заміський особняк.
Говірки́й — який любить поговорити.
Говірко́вий — який стосується говірки, діалекту.
Діале́кт — місцевий різновид мови, говірка.
Діале́ктика — наука про закони розвитку природи, суспільства.
Етике́т — установлені норми поведінки.
Етике́тка — знак на товарі чи упаковці з вказівкою назви, ціни.
Журавли́ний — який стосується журавля.
Журавли́нний — який стосується ягід журавлини.
Зап'я́сток — частина руки, що прилягає до передпліччя.
Зап'я́ток — задня частина п'яти.
Лю́стра — підвісний освітлювальний прилад.
Лю́стро — дзеркало.
Оба́біч — з обох боків.
О́біч — поруч.
Пригада́ти — згадати щось.
Прогада́ти — помилятися в розрахунках, у сподіванні на щось.
Річни́й — який стосується року.
Річкови́й — який стосується річки.
Свідо́цтво — офіційний документ.
Сві́дчення — факт, річ, обставина, які підтверджують щось.
Уя́ва — здатність уявляти, створювати щось у думках.
Уя́влення — знання, розуміння чогось.
Числе́нний — який складається з великої кількості чогось.
Числе́льний — виражений числом.
Швейца́р — сторож біля дверей готелів, установ тощо.
Швейца́рець — мешканець Швейцарії.

ДЛЯ МАЙБУТНІХ ПЕРЕКЛАДАЧІВ І ПЕРЕКЛАДАЧОК (МІЖМОВНІ ОМОНІМИ)

Argument — *англ.* **сварка,** а не *аргумент.*
Artist, artiste — *англ., фр.* **художник,** а не *артист.*
Genial — *англ.* **добрий,** а не *геніальний.*
Fabric — *англ.* **тканина,** а не *фабрика.*
List — *англ.* **список,** а не *лист.*
Mist — *англ.* **туман,** *нім.* **гній,** а не *міст.*
Order — *англ.* **порядок,** а не *ордер.*
Trace — *англ.* **слід,** а не *траса.*
Velvet — *англ.* **оксамит,** а не *вельвет.*
Гора — *біл.* **ліс,** а не *гора.*
Луна — *біл.* **ліс,** а не *відлуння, відгомін, ехо.*
Bulka — *болг.* **наречена,** а не *вид хліба.*
Pan — *ісп.* **хліб,** а не *пан.*
Para — *ісп.* **для,** а не *пара.*
Rana — *ісп.* **жаба,** а не *рана.*
Statista — *італ.* **державний діяч,** а не *статист.*
Torba — *італ.* **торф,** а не *торба.*
Kompott — *нім.* **консервовані фрукти,** а не *компот.*
Dyvan — *польськ.* **килим,** а не *вид меблів.*
Skoro — *польськ.* **якщо,** а не *скоро, швидко.*
Estrada — *португ.* **дорога,** а не *вид сценічного мистецтва.*
Durak — *тур.* **зупинити, зупинка,** а не *дурень.*
Hata — *тур.* **помилка,** а не *хата.*
Okurky — *чеськ.* **огірки,** а не *окурки.*
Padlo — *чеськ.* **весло,** а не *підла людина.*
Pohanka — *чеськ.* **гречка,** а не *гриб поганка* (*мухомор*).
Pózor — *чеськ.* **увага,** а не *сором.*
Kava — *японськ.* **ріка,** а не *кава.*
Jama — *японськ.* **гора,** а не *яма.*
Синій птах — *польськ.* **дармоїд,** а *укр.* **символ щастя.**
З ніг до голови — *укр.* **повністю,** *болг.* **навпаки, безладно.**
Дати маху — *укр.* **помилитися,** *біл.* **кинутися тікати.**